

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	16
'Aho	Tu'apulelulu, 18 Mē 2023

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmāte Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	
'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonomika	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 16/2023 FAKATAHA 'A E
FALE ALEA 'O TONGA

'Aho: Tu'apulelulu 18 Me 2023

Taimi: 11:00am

Fika 01		Lotu
Fika 02		Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03		Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04		<p>NGAAHI LIPOOTI:</p> <p>4.1 Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea – Tongatapu 4</p> <p>4.2 Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 14/2023 ki he Fakataha'anga Lahi Hono 146 'a e Fakataha Fakavaha'apule'anga 'a e Ngaahi Fale Alea (<i>146th Assembly of the InterParliamentary Union</i>), Manama, Bahrain, 11-15 Ma'asi 2023</p>
Fika 05		<p>KOMITI KAKATO:</p> <p>5.1 Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea - Tongatapu 1</p> <p>5.2 Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea - Vava'u 14</p> <p>5.3 Lipooti Fakata'u Potungaue Fakamaau'anga 2021/2022</p> <p>NGAAHI NGĀUE KE LIPOOTI KI FALE ALEA:</p> <p>5.4 Lipooti Fakata'u 'a e 'Omipatimeni 2020/2021 & 2021/2022 [Tali & Fakatonutonu]</p> <p>5.5 Lipooti Fakata'u Potungaue Fakalotofonua 2021/2022 [Tali]</p> <p>5.6 Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea – Niua 17 [Tali]</p> <p>5.7 Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea – Tongatapu 8 [Tali]</p> <p>5.8 Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea - Ha'apai 12 [Tali]</p> <p>5.9 Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea - Tongatapu 5 [Tali]</p> <p>5.10 Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea - Tongatapu 6 [Tali]</p>
Fika 06		Ngaahi Me'a Makehe
Fika 07		Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga	9
Lotu	9
Ui ‘a e Fale.....	9
Me’a e ‘Eiki Sea.....	10
Tokanga Fakafofonga Tongatapu 1 ki he ta’efemahino’aki fekau’aki mo e nofo e kāinga ‘Atatā.....	10
Tokanga ki hono tu’usi ‘a e ‘uhila ‘i he holo Maliukuonga	12
Tali e ‘Eiki Tokoni Palēmia ki he tu’unga ‘oku ‘i ai e kainga ‘Atatā.....	12
Me’a Fakafofonga Tongatapu 5 na’a ne ‘osi ‘ohake pe ‘a e palopalema e kainga ‘Atatā...	13
Fehu’ia Tongatapu 5 taimi fakahoko ai langa ngaahi fāmili na’e ‘ikai uesia honau fale ‘i ‘Atatā.....	14
Tokanga Ha’apai 13 ki he tu’unga sola ‘a Ha’afeva.....	14
Fokotu’u Tongatapu 8 ko ‘ene ma’u pē ‘e he Fale Alea ha lipooti mei he Pule’anga pea <i>email</i> ange koe’uhi lahi me’a ke laú	15
Me’a ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki ki he tokanga mei Ha’apai 13 fekau’aki mo e mate e sola	18
Tokanga Nopele ‘Eua ke tokanga’i fatongia Pule’anga ki he kakai nofo hūfanga.....	19
Me’a fakama’ala’ala e ‘Eiki Sea fekau’aki mo e fāmili ‘e 19 ‘i ‘Atatā te’eki langa honau fale.....	19
Fehu’ia ‘Eua 11 fatongia fakatauhi sipi e Pule’anga ki he kāinga ‘Atatā.....	20
Kole Fakafofonga Tongatapu 4 ke foki mai ‘a e feme’a’aki ki he ‘asenita.....	20
Lau ‘a e Tohi Fakahū ‘o e Lipooti ‘A’ahi ‘a Tongatapu 4.....	23
Fokotu’u Fakafofonga Tongatapu 4 ke tukuhifo ‘ene Lipooti ki he Komiti Kakato.....	24
Pālōti ‘o tali tukuhifo ki he Komiti Kakato ‘a e Lipooti ‘A’ahi Tongatapu 4	24
Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 14/2023	24
Fili ‘Eiki Sea Fale Alea kau he Poate Pule Fale Alea To’utupu <i>IPU</i>	31
Poupou ki he fatongia fakavaha’apule’anga kuo toe hilifaki ki he ‘Eiki Sea Fale Alea.....	32
Kole ke tukuhifo Lipooti Folau Fale Alea fika 14/2023	32
Fiefia & vikia Sea he to’o fatongia poto ‘Eiki Sea Fale Alea toe fili ia ki he fatongia he ngāue faka-Fale Alea fakavaha’apule’anga	32
Poupou tukuhifo Lipooti folau faka-Fale Alea fika 14/2023 ki he Komiti Kakato	33
Fokotu’u ke tukuhifo Lipooti folau ki he Komiti Kakato kae nga’unu ngāue Fale Alea	34
Fokotu’u ke tali Lipooti folau faka-Fale Alea kae hoko atu hono alea’i ngaahi Lipooti ‘A’ahi Fale Alea	34
Pālōti’i ‘o tali ke fakapaasi Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 14/2023	34

Fokotu'u ke fakatokanga'i lava me'a fānau Tonga kau ai <i>Iam</i>	35
Tongi he mala'e musika a'u ki he toko 3 tu'ukimu'a fe'auhi <i>American Idol</i>	35
Kole ke fakafoki mai ki Fale Alea vakatahi 'a Niu tau 'i tahi ko e koloa ia Fale Alea.....	36
Tokanga ke fakafoki mai tokanga'i Komiti Liiki ki Tonga ni	36
Poupou ki he tamasi'i Tonga ko <i>Iam</i> Tonga lolotonga kau he toko 3 tu'ukimu'a fe'auhi <i>American Idol</i> 'a 'Amelika	37
Tapou ke 'ai ke mo'oni tali Pule'anga ke fai ha folau 'a'ahi ki he kāinga Tonga 'i muli....	38
Poupou lahi ki he mahu'inga ngaahi folau pea lipooti mai ki Fale Alea he 'oku fai feako'aki ai.....	39
Fakama'ala'ala 'Eiki Sea he ngaahi folau Fale Alea ki tu'apule'anga	40
Fakamahino 'Eiki Sea 'ikai ko ha koloa Fale Alea 'Utumā'atu	41
Pasipasi Fale Alea ko 'enau faka'apa'apa kia <i>Iam</i> Tongi ki he tu'unga ma'olunga 'i ai 'ene hiva.....	42
Liliu 'o Komiti Kakato he 'osi 2pm.....	42
Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea 'a Tongatapu 1.....	43
Ngaahi fiema'u angamaheni vivili 'a Tongatapu 1	44
Fokotu'u ke tokanga'i mo pule'i ke maa ngāue'aki ngaahi fa'itoka	45
Ngaahi fiema'u makehe	45
Tokanga Tongatapu 1 ki he mama kitu'a ngaahi sepitiki he vāhenga	47
Tokanga ki he hao & malu fānau ako mei he faito'o konatapu	48
Fokotu'u ki he Pule'anga 'ave ki ha feitu'u mama'o mei he fānau ako/kakai feitu'u haka'anga valitā tu'u 'i he 'Ofisi Ako fo'ou	49
Poupou ke nga'unu 'a Tonga ki he fakalakalaka 'i Kolomotu'a he fakafikefika mo mape'i ngaahi 'api.....	50
Poupou ke 'i ai ha polokalama nō ki he ako e fānau (<i>student loan</i>)	51
Pāloti'i 'o tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea Tongatapu 1.....	52
Lipooti 'A'ahi Fale Alea Tongatapu 4.....	53
Ngaahi fiema'u vivili 'a e vāhenga Tongatapu 4	53
Tokanga ki he hao & malu kakai koe'uhi ko e tu'u'anga Tuku'anga Lolo mo Kasa 'i Ma'ufanga.....	53
Tokanga ki he tu'unga 'i ai hala pule'anga	54
Kei fiema'u Tongatapu 4 ngaahi tangike vai	54
Tokanga ki he tanu ngaahi hala pule'anga ke uesia tafea ai ngaahi 'api	55
Lipooti ki he ngāue kuo lava he Komiti Kakato	55
Lipooti Fakata'u 'a e 'Omipatimeni 2020/21 & 2021/22 mo e ngaahi fakatonutonu	56
Pāloti'i 'o tali fakalukufua Lipooti Fakata'u Potungāue Fakalotofonua 2021/22 & Lipooti 'A'ahi Fale Alea, 17, Tongatapu 8, Ha'apai 12, Tongatapu 5 & 6 mo Tongatapu 1	56

Talamonū Sāpate Tamai & foaki me’a’ofa Sāpate Tamai ma’a e ngaahi tamai	56
Pālōti ‘o tali hoko atu fakataha Fale Alea ‘ova he taimi 4 efiāfi kae ‘oua kuo ‘osi ‘asenita ...	58
Komiti Kakato he ‘osi 4:00 Efiāfi.....	58
Tokanga ki ha uestia ngaahi ‘api he tafea ‘i he teu ngaahi hala fakakavakava.....	59
Tokanga ki he mamafa totongi ‘uhila ke toe hano toe vakai’i.....	59
Tokanga ki he tu’unga ‘i ai ngaahi maama hala	59
Tokanga kāinga Patangata ke fakapapau’i ‘oku lisi kelekele nau lolotonga nofo ai	60
Tokanga ki he si’isi’i kelekele faka’aonga’i ki he fa’itoka.....	60
Ngaahi fiema’u fakasosiale.....	60
Ngaahi fiema’u faka’ekonomika.....	62
Ngaahi fiema’u fakapa’anga	63
Ngaahi fiema’u faka’ātakai.....	63
Ngaahi fiema’u lalahi kau ai hala hola he taimi sūnami	64
Ngaahi fiema’u hā fakapolitikale.....	65
Fehu’ia ngāue he taimi ne kei Minisita Polisi ai Fakafofonga Tongatapu 4 ke tau’i palopalema faito’o konatapu	66
Tokanga ki he fokotu’u he Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Tongatapu 4 ke hiki tuku’anga kasa ki Sopu	68
Poupou ki he fokotu’u he Lipooti ‘A’ahi Tongatapu 4 ke ‘i ai ha fa’ahinga fakaivia fakapa’anga ngaahi pasi ke ma’ama’a totongi ki he fānau	69
Fokotu’u ke tokangaekina Pule’anga tu’unga fakafaiako he ako fakatekinikale	70
Tokanga ki he mahu’inga e ngāue’aki ngaahi feitu’u malu’i makehe ki he toutai ‘i tahi pē <i>SMA</i>	70
Pālōti ‘o tali Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Tongatapu 4	71
Lipooti Fakata’u ‘a e Potungāue Fakamaau’anga 2021/2022.....	72
Fakaikiiki ki he Patiseti e Potungāue Fakamaau’anga.....	72
Tokanga ki he ngāue he kaha’u fekau’aki mo e kakai ‘ikai lava ke totongi ‘enau loea ‘i he Fakamaau’anga	73
Lolotonga fakapa’anga Pule’anga kakai ‘ikai lava totongi nau loea he hopo ‘i he Fakamaau’anga	74
Fehu’ia ngāue e tokotaha fekau’aki mo e Konivēsio Pule’anga Fakatahataha ki hono Fakafepaki’i Faihala.....	74
Fakama’ala’ala he ngāue tokotaha ki he Konivēsio Pule’anga Fakataha ki hono Fakafepaki’i Faihala.....	75
Tokanga ki he tokolahi kau loea & fehu’ia pē ‘oku seti pau totongi ngāue fakalao kau loea .	75
Tokolahi kau loea ‘ikai nau fai hopo nautolu kae faifatongia mei he ngaahi ‘ofisi kehekehe.	76

Tokanga ki he totonu tokotaha kasitomá ki he sēniti ma'u mei ha 'eke totongi 'i ha hopo 'a ia 'oku fa'a ma'u kotoa pē ia he loea.....	77
Malava ke lāunga'i kau loea nau tāpalasia totonu kau <i>client</i> ki he pa'anga 'eke 'i ha hopo... 77	
Fokotu'u 'Eua 11 na'a 'oku taau ke fokotu'u ha Kautaha Loea kau loea ngāue Fale Alea ke tokoni ki he kakai.....	80
Tokanga ki he tu'unga lahi faihia fekau'aki mo e faito'o konatapu mo e hia faihala.....	81
Tokanga ki he uesia totonu ha ongo me'a mali ki he taimi na fie mali aí	81
Malava pē fai mali ha ongo me'a mali ka ke ma'u ngofua mei he Failesisita Seniale.....	81
Kole fakama'ala'ala 'i he 'ikai fakahoko ha fā'ele 'i he Ongō Niua.....	82
Kole ki he Pule'anga na'a lava tokoni'i fakapa'anga ngaahi fa'ē fakafolau mai ke fā'ele 'i Tongatapu pē Vava'u.....	84
Ngaahi fakalelei ke fai ki he Lipooti Fakata'u Fakamaau'anga	84
Fiefia ko e Lipooti fakata'u Fakamaau'anga ko e lipooti lelei fakamatala'i mai ai ngāue.....	85
Fehu'ia tu'unga falala'anga Fakamaau'anga Tonga & tokanga ki he ha he lipooti kau falehopo 'a Tonga he tu'unga ma'olalo taha he Pasifiki.....	85
Tui malava ke fakalelei'i ngaahi me'a he falehopo ke 'oua uesia ngāue Fakamaau'anga	87
Tokanga ki he lahi ngaahi hopo 'oku 'alu 'o a'u ki he Fakamaau Tangi & liliu ngaahi faitu'utu'uni he hopo ko ia.....	87
Tokanga 'ikai hā mai Lipooti Fakamaau'anga lahi kau fakamaau 'oku liliu (<i>reverse</i>) ola e hopo hono 'ave ki he Fakamaau Tangi	89
Fehu'ia hā me'afua 'oku fua 'aki faifatongia kau Fakamaau ke ma'u falala'anga Fakamaau'anga	90
Tauhi ma'u pē Fakamaau'anga ki hono fatongia he kupu 83 (A) Konisitutone ki he pule 'a e Lao & tau'atāina Fakamaau'anga	90
Tokanga fakamatala 'asi ai hangē 'oku 'i ai ha palopalema he faitu'utu'uni hopo Fakamaau	91
Taukave Pule'anga 'ikai palopalema tu'utu'uni Fakamaau ka ko e totonu tangata ke 'eke faitu'utu'uni Fakamaau'anga a'u ki he Fakamaau'anga taupotu taha	92
Tokanga ke lesisita ngaahi fakamatala mahu'inga he Lipooti Fakamaau'anga.....	92
Tokanga ki he lahi ngaahi mali 'oku fakata'e'aonga'i.....	93
Tokanga ki he lahi fānau fefine 'oku mali kei ta'u iiki.....	93
Tokanga ki he kehekehe faka-Tonga/fakapālangi 'i he liliu lea kongā 'i he lipooti ki he tokoni'i ngaahi fāmili 'i he lao.....	93
Tokanga hā 'ikai fakaivia he Patiseti ke fakatokolahi kau ngāue he Potungāue Fakamaau'anga	94
Tokanga ki he kupu 61 Tohi Tu'utu'uni Ngāue 'a e Fale Alea fekau'aki mo e tohi 'ave takai (<i>circular</i>)	96
Tokanga ke fakafoki mai ngaahi Lipooti Fakata'u ngaahi Potungāue Pule'anga ki Fale Alea	99

Pālōti ‘o tali Lipooti Fakata’u 2021/2022 Potungāue Fakamaau'anga & Ngaahi Fakatonutonu	99
Liliu ‘a e Fale Alea he ‘osi e 7:00 Efiāfi	100
Lipooti Ngāue kuo lava he Komiti Kakato	100
Pālōti ‘o tali Lipooti ‘A’ahi Faka Fale Alea Tongatapu 4	101
Pālōti ‘o tali Fakamatala Fakata’u Fakamaau’anga 2021/2022 & ngaahi fakatonutonu ...	101
Kolea e pou pou mo e talamonu kia Iam Tongi he teu fainolo fe’auhi <i>American Idol</i> he Sāpate	102
Kole na’a lava ke fakaa’u atu mei Fale Alea ‘a e talamonū kia Iam Tonga he teu fainolo fe’auhi <i>American Idol</i>	102
Ngaahi talamonū ki he ngaahi vāhenga	103
Kelesi	106

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tu’apulelulu, 18 Mē 2023

Taimi: 1110-1115 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki kole atu ke tau hiva ‘a e lotu ‘a e ‘Eiki.
Lotu

(Kau kotoa e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea hono hiva ‘i ‘a e lotu ‘a e ‘Eiki)

<009>

Taimi: 1115-1120

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke ui e Hou’eiki Mēmipa

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea tapu mo e ‘Eiki Tokoni Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afio pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni Tu’apulelulu 18 ‘o Mē 2023.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalakalaka Faka’ekonōmika, ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Ngoue Me’atokoni mo e Vaotātā, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafahi Puloka, ‘Uhila mo e Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Taniela Liku ‘o Hihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui.

‘Eiki Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Vātau Mefi Hui, ‘Eiki Sea ko e ngata’anga ia e taliui. Ko e poaki ‘oku kei hoko atu pē ‘a e poaki folau ‘a e ‘Eiki Palēmia pehē ki he ‘Eiki Minisitā Mo’ui tatau mo e ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata. ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi poaki me’a tōmui mai, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua poaki me’a tōmui mai mo ia. Kei hoko atu mo e poaki folau ‘a Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili. Ko e toenga e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali mai honau ui ‘oku ‘i ai ‘a e tui...

<009>

Taimi: 1120 – 1125

Kalake Tēpile: ... ‘oku nau me’a tōmui mai pē, mālō ‘Eiki Sea.

Me'a e 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'Afio 'a e Tolu Taha'i 'Otua 'i hotau lotolotonga. Tapu mo 'Ene 'Afio, Tama Tu'i Tupou VI kae 'uma'a Ta'ahine Kuini Nanasipau'u. Tapu atu ki he 'Eiki Tokoni Palēmiá, 'Eiki Palēmia Le'ole'ó kae 'uma'a e Hou'eiki Minisitā e Kapinetí. Tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga kau Nōpelé. Tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí. Mālō ho'omou laumālie lelei he pongipongí ni Hou'eiki.

Toloi mai e Falé ki he 11 koe'uhí ko e ngāue mālohi e Falé 'anepō tau toki mātuku ai meimei haafe e 11. Ka koe'uhí ko e toenga ngāue 'oku hā atu he'etau 'Asenitā Hou'eiki he pongipongí ni. Ko e Līpooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Tongatapu 4 pehē foki ki he Līpooti Folau Faka-Fale Alea Fika 14 2023 'oku kei toe he 'i he 'Asenita e Falé. Ko e toenga 'etau ngāue 'oku kei 'i he Kōmiti Kakatō.

Kae kimu'a pea tau hoko atu ki he'etau 'Asenitā Hou'eiki he pongipongí ni, tuku heni e faingamālie kia Fakafofonga Tongatapu 'Uluaki. Na'e poaki mai ki he 'Asenita makehe ki he pongipongí ni. Me'a mai

Tokanga Fakafofonga Tongatapu 1 ki he ta'efemahino'aki fekau'aki mo e nofo e kāinga 'Atatā

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Sea Fale Aleá pehē 'eku fakatapu ki he Tokoni Palēmiá kae pehē ki he Hou'eiki Minisitā. Fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga kau Nōpelé kae pehē 'a e fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e kakaí.

Sea ko e 'uhinga lahi pē 'a e fakahoha'a 'a e motu'a ni ki he me'a makehe ko eni 'o makatu'unga 'i he līpooti na'e fai 'e he Fakafofonga Fale Alea 'o Tongatapu 4 fekau'aki mo e kāinga 'Atatā 'oku nau nofo 'i he 'api 'o e Siasi Tongá mo e Holo 'oku 'iloa ko Maliukuonga 'i Kapetā. Pea ko Kapetā, mou mea'i pē ko e taha ia 'o e ngaahi kongá 'o Tongatapu 1 pea mo e Vāhenga Kolomotu'a.

Na'e 'uhinga 'a e hoha'a 'a e motu'a ni pea 'oku 'ikai ko e motu'a ni pē. 'Oku kau pe ai mo e 'Ofisakolo 'o Kolomotu'a kae pehē ki he kāinga lotu 'o e siasi ko eni 'oku nofo ai e kāingá, 'o hangē ko e motu'a Setuata Tauhi 'o e falé. Pea na'e lava atu ai pē 'aneefiafi e 'Ofisakoló 'o Kolomotu'a 'o a'u tonu ki he kāinga ko eni. Pea na'a ne toki līpooti mai ia 'anepō 'oku 'i ai e ta'efemahino'aki he si'i anga 'enau nofó.

'Oku ou fakamālō lahi au ki Tongatapu 4 'i he'ene fai e līpooti ko eni. Pea ke 'ohake ai e me'a ke fai ai ha toe feme'a'aki 'a mui fekau'aki mo e nofo 'a e kāinga ko eni. Na'a ku lava atu 'aneuhu 'o fai e pōtalanoa pea mo e ngaahi fāmili ko eni 'oku nau kei 'i aí. Sea na'e 'osi ko ē hake 'a e sūnamí na'e hiki mai e kāinga 'Atatā 'o 'uluaki nofo 'i he 'api pe ia 'i 'Isileli. Ko e 'uluaki 'api ia 'i Tongá ni na'a nau lava mai 'o nofo aí pea hiki atu e kongá ki Hahake te'eki ke maau e fakanofonofó 'a e Pule'angá kia kinautolu pea pehē ki he kāinga ko ē 'o Mangó.

Na'a ku lele atu pē 'o fe'iloaki mo e kāinga ko eni pea na'a mau talanoa pe ki ai pea a'u ki he ngaahi fokotu'utu'u 'a e Pule'angá na'e faí. Ko e me'a ko ē na'a nau fakahoko mai 'aneuhu he'eku lele atú. 'Oku 'ikai ke mo'oni 'a e līpooti ko iá pea 'oku 'i ai 'enau ta'efemahino'aki.

Pea 'oku 'ikai ko ha me'a ia ke u toe hoha'a au ki ai ke u 'eke 'o fakatotolo. Ka ko e me'a ko ē kuo mahino meia kinautolú 'oku nau nofo lelei pē.

Ko e hisitōlia ko eni 'o e si'i kakai 'oku nau kei nofo 'i he Holo Maliukuongá. Ko e fāmili 'e 19, ko e ngaahi 'api ia na'e 'ikai uesia honau ngaahi 'api 'i 'Atatā he hake 'a e sūnamí. Ko e fokotu'utu'u 'a e Pule'angá ki ai fakatatau ki he 'enau talanoá 'oku 'ikai ke nau kau nautolu he fa'ahinga ko eni 'oku langa ko eni 'i he kolo fo'ou ko eni 'oku ui ko 'Atatā Si'i. 'A ia mahalo ko e 'amanakí ke nau toe foki, 'i he fāmili 'e 19 ko iá ko e fāmili pe 'e 8 'oku nau kei nofo 'i he Holo Maliukuongá. Pea 'oku 'ata'atā pe mo faingamālie 'a e falé, ko e fale faka'ofa'ofa foki eni mo e 'api faka'ofa'ofa. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha 'uhinga ia ke toe mohe tēniti ha taha 'i tu'a neongo 'oku 'i ai 'a e...

<010>

Taimi: 1125-1130

Tevita Puloka: ... teniti ai 'oku fai ai 'enau kuki, 'oku 'i ai 'enau ngaahi me'a ma'u me'atokoní. Ka na'a nau kole fakamolemole mai pē ki he lipooti na'e faí na'e 'ikai ke 'i ai ha'anau lave'i 'a e fa'ahinga ko eni na'a mau pōtalanoa 'aneuhú. Ko u tui ko e 'ofisakoló ia na'e si'i a'u 'o fai 'ene ngāue 'o ne hanga 'e ia 'o 'ilo'i e tokotaha na'e fai 'ene lipooti ki he Fakafofonga 'o Tongatapu 4. 'Ikai ke hoha'a ki ai e motu'á ni ia. Ko e me'a pē na'a ku fakalea ki si'i kainga 'Atatā ke nau tokanga mu'a he 'oku nau nofo he si'i malumalu e kakai pea ko e kakai lotu pea ko e fu'u kolo. Ke 'asi mu'a 'o ho'ata ke 'oua na'a 'i ai ha me'a, tukuange 'a e ngāue ia 'a e Pule'angá 'oku 'ikai ke kau ai e motu'á ni ia kae pehē ki he 'Ofisakolo 'o Kolomotu'á mo e si'i kainga ko eni 'i he Holo Maliukuonga. Ke nau ongo'i mu'a 'oku fakahounga'ia 'enau fakapaea 'oku fai he 'apí. Pea fai e femahino'aki pea 'oku ou tui kuo, ko u fiemālie 'a e motu'á ni ia kae pehē ki he tu'unga kaunanga mo e tu'unga mātu'a na'a mau pōtalanoa 'aneuhú.

Pea 'oku ou tui lahi pea 'oku ou fakamālō au ki he me'a ko eni kuo tuku hake 'aneafi 'e Tongatapu 4. Pea na'e tala mai pē honau 'ofa ki Tongatapu 5, Fakafofonga 'o Tongatapu 5. He 'oku hangē pē foki ko e fakafofofo hono lipooti 'e Tongatapu 4 'aneafi pea nau tokanga pē Sea na'a 'oku ma'u hala e kaingá he 'oku ki'i fa'a meimei fotunga tatau pē foki 'a Tongatapu 5 mo Tongatapu 4 'o nau hanga mai nautolu 'o lipooti ki Tongatapu 4 kuo pehē 'enautolu ko 'enau Fakafofongá 'a Tongatapu 5. Ka 'oku ou tui lahi mo e 'amanaki 'oku 'i ai e ngaahi me'a ia 'oku nau tokanga ki ai Sea tokua ko 'enau 'amanakí kuo fetu'utaki 'enau 'ofisa koló ki he tamasi'i ma'u tofi'á ke kei 'oange pē ko ā honau kongá 'i 'Atatā si'i neongo kuo fakamahino ange 'oku 'ikai ke nau kau he ngaahi fale 'oku langá. Pea nau fakahā ange pē ko e me'a kotoa ia 'a e Pule'anga pea mo 'enau fokotu'utu'u 'oku fai ki he anga 'o e langa ko eni pea mo e langa sunami ko eni mo e hiki fonua ko eni 'oku nau faí.

Ka 'oku fakafiefia Sea 'a e lava atu 'a e motu'á ni he nau fe'iloaki pē mo e kongá mo e fa'ahinga e kainga ko eni kimu'a pē. He ko e si'i kainga ko eni Sea 'oku 'i ai pē felāve'i fakata'ata'a 'a e Feitu'una pea mo e motu'á ni mo e si'i tu'unga mātu'a ko eni 'i 'Atatā. Ka ko u tui lahi pē na'e fakafiefia pē 'emau a'u 'eku lava atu mo au pea pehē ki he 'ofisakoló pea ko u tui lahi 'oku kei fai pē hono tokangaekina kinautolú. 'Oku nau mo'ui lelei pē, 'oku nau mākona pē, 'oku nau mātu'u, 'oku nau mohe māfana pē pea 'oku kei fai pē mo kei faingamālie pē 'a e 'api ko Maliukuongá si'ono tauhi kinautolú. Ko e me'a ko ē ki he anga e fokotu'utu'u 'a e Pule'angá kia kinautolu 'i he kaha'ú 'oku mo'oni e lea ko ē 'oku pehē 'oku hangē 'oku nofo 'i lelenga 'enau 'amanakí he 'oku te'eki ai ke nau fu'u fakapapau'i 'enautolu ko e hā e me'a 'e

fai kia nautolu. ‘Oku ‘ikai ke nau ‘ilo ‘enautolu pe te nau hiki fakakū mei he ‘apí pea ‘oku ‘ikai ke mea’i mo ia he ‘e kainga lotu pe te nau mavahe fakakū ko ā.

Tokanga ki hono tu’usi ‘a e ‘uhila ‘i he holo Maliukuonga

Ka na’e ‘uhinga lahi pē me’a ni ia ko e tamate’i ‘a e ‘uhilá pe ko e tu’usi ‘a e ‘uhilá. Na’e toki a’u efiáfi po’uli atu pē kau ngāue ‘uhilá Sea ‘o tu’usi e ‘uhilá. Pea ko u tui ko e taha eni ‘a e me’a mahu’inga ko u tui au ke tokanga ange mu’a ‘a e ngaahi potungāue ko eni, ka ‘i ai leva ha ngaahi feitu’u pehē ‘oku nofo ai ha kakai pehē pea ‘oua pē mu’a na’a tu’usi e ‘uhilá mo e vai. Ko e ngaahi, ‘oku ‘ikai ko ha lao ka ko e ngaahi *policy* pe ia ‘oku fakakaukau’i ‘aki e konisēnisí, he ‘ikai ke mo’ua lau kilu ‘a e ‘uhila mo e vai ‘o e Falemahaki Vaiolá pea tau ō atu tautolu ‘o tu’usi mo e ma’u mafaí. Ko u tui pē mo e ‘amanaki ‘oku mahino pē ke tau ako mei ai. Ne nau ō ange kinautolu ‘o tu’usi efiáfi po’uli ‘ikai ke nau femahino’aki ke, ‘o hangē ko ē ‘oku faka’ohovalé. Pea ko e ‘uhinga lahi pē ia Sea pea ko u fakamālō au ki Tongatapu 4 pea ko u fiefia ‘oku me’a mai ‘a Tongatapu 5 ‘oku ‘ofa mai e kāingá ki he Feitu’u na. Pea ‘oku ou tui lahi pē ...

<002>

Taimi: 1130-1135

Tevita Puloka: ... ‘e vave ni pē ha ngāue ‘a e Pule’anga ke fai ā mu’a mo ‘atā atu ‘a e si’i kāinga ko eni, kae pehē ke si’i tukuange atu ‘a e ‘apí ko eni ‘o e kāinga lotú, Siasi Tonga ki he’enua ngaahi ouau angamaheni ‘oku fai. Mālō Sea ‘a e ma’u taimi.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Sea ke u ki’i fakahoha’a atu.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Tokoni Palēmia.

Tali e ‘Eiki Tokoni Palēmia ki he tu’unga ‘oku ‘i ai e kainga ‘Atatā

‘Eiki Palēmia Le’oleo: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga Nōpele kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai, pehē foki ki he toenga ‘o e Kapineti.

‘Eiki Sea ko e, na’a ku kau mo au ‘i he ‘ohovale ‘aneafi, ko e matu’a ko eni ko ē ‘oku kei toe ‘i he holo ko ia, Maliukuonga, ko e matu’a ia ‘oku kau ‘i he fungavaka ko eni ‘oku ‘i ai ‘a e motu’a ni, pea ko e falelotu pē, ko e holo pē eni ‘o e siasi ko ē ‘i Kolomotu’a, ‘oku ‘i ai ‘a e ni’ihi ko eni.

Ko e ni’ihi ko eni ‘Eiki Sea, na’e ‘ikai ke kau honau ngaahi ‘apí ‘i he maumau ko ē he sunami, ka ‘oku ‘osi vahe pē ‘e he ma’u tofi’a ia honau ngaahi ‘apí ‘i he ‘Atatā Si’i, pehē foki ki he ‘apí ‘o e siasi, he ‘oku mau siasi foki mo e ma’u tofi’a, pea mo e tu’u’anga falelotu mo e me’a ko ia ‘Eiki Sea.

Ko e tafa’aki ko ē ki he ‘ai ko ē ke nau langa Sea ‘oku fakalavalava ‘a e ngaahi ni’ihi ko ē na’e uesia kae hoko atu ‘a e sio ki ha founa ‘e ma’u ai ha pa’anga ki hono langa ‘o e ngaahi nofo’anga ko ia ‘o e ni’ihi ko ē na’e ‘ikai uesia ‘i ‘Atatā, ka ‘oku nau hiki mai pē ‘o kei nofo ‘i he ‘apí siasi. Ko e me’apango ia ‘Eiki Sea ko e hoko ia ki he ‘uhila, ‘oku tonu, ‘ikai ke tau toe tukuaki’i ha taha ka ‘oku mahalo na’e totonu ke tokanga ange ‘a e Potungāue *NEMO*, ki he

ngaahi tafa'aki ko ia, he koe'uhi 'oku kei 'i ai 'a e kakai 'oku nofo 'i he me'a ko ia, pea fakakaukau a mo e 'uhila ke toki fai hono alea'i 'o e me'a 'i he lolotonga 'o e 'aho kae tuku e o atu ia 'o tamate'i he po'uli ke faingata'a'ia 'a e kakai, 'ulu kovi na'e totonu ke fakakaukau lelei 'a e ni'ihi ko ia 'Eiki Sea.

'Oku tau ta'efaka'apa'apa 'i he Fale ni he ngāue kovi pehē fau 'a e ni'ihi 'i he fonua 'Eiki Sea, ko ia 'oku 'oatu 'a e kole fakamolemole 'i he fehalaaki. Mālō 'Eiki Sea.

Veivosa Taka: Sea ki'i kole atu pē ha ki'i miniti 'e taha.

'Eiki Sea: Ko ia kātaki pē na'e 'uluaki poaki mai 'a Tongatapu 5, pea toki tuku atu hao faingamālie Ha'apai 13.

'Aisake Eke: Tapu pea mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea pea pehē ki he 'Eiki Tokoni Palēmia pea pehē ki he, mo e Kapineti pea pehē ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki, pehē ki he kaungā Fakafofonga.Sea ko 'eku tu'u hake pē 'aku 'o fakamālō ki Tongatapu 1, 'i he talangofua 'alu 'o a'u ki he kāinga 'i he pongipongi ni, 'anepō fakamālō 'aupito 'ene tokangaekina 'a e kāinga ko eni Sea.

Me'a Fakafofonga Tongatapu 5 na'a ne 'osi 'ohake pe 'a e palopalema e kainga 'Atatā

Ko e palopalema foki ko eni na'e 'ohake pē ia, kuo 'osi 'ohake ki mu'a 'e he motu'a ni, pē na'e anga fēfē 'a e fokotu'utu'u ko eni 'a e ni'ihi ko ē na'a nau uesia kotoa 'i 'Atatā, pea 'ikai ke tonu ke toe, 'ikai toe foki ha taha ia ki 'Atatā, kae fai 'a e fokotu'utu'u ia ko eni 'ikai ke uesia honau fale, ka nau nofo pē nautolu heni. Na'a ku 'osi 'ohake pē 'e au kimu'a, pē na'e anga fēfē, he 'oku 'ikai pē toe si'i fie 'alu 'a e kāinga ia ki ai, ka ko e me'a ko ē na'e fai foki, ne oatu pē kia 'o vakai'i 'a e ngaahi Fale pea 'oku, 'oku tahifo foki ko kinautolu ko ē 'i 'olunga, na'e hao pē, fa'ahinga ko ē na'e 'i lalo na'e ha'u 'a e fo'i peau ia 'o tafi'i, ka 'oku 'ikai ke toe si'i fie 'alu ha taha ia ki ai.

Tevita Puloka: Sea 'e sai pē ke u ki'i, na'e fakahoko mai ko e taha 'o e 'uhinga 'oku nau kei nofo ai heni ko e ako, ako 'enau fanau, 'ikai foki ke toe 'i ai ha 'apiako ia 'i 'Atatā he taimi ni, ka ko e taha ia he 'uhinga na'a nau fakahoko mai, pea mo e toe me'a pē ko eni kuo me'a mai 'aki 'e he Tokoni Palēmia ...

<005>

Taimi: 1135-1140

Tevita Puloka: ...ko e tu'u 'a e holo ko ia mo 'enau mo'ua 'uhila 'oku totongi 'e he *NEMO* kehe ia mei Longolongo 'a ia na'e nofo ai 'a Mango. Na'e fakahoko mai kia au he 'ofisakolo ia ko holo ko ē 'i Longolongo na'e 'i ai 'a Mango na'e fua pē he siasi ia 'a e fakamole ko ia. 'A ia ko e fo'i ta'efemahino'aki ai ka 'oku mo'oni 'aupito pē 'a e me'a ko ena 'oku me'a mai 'i he Tokoni Palēmia ia ki he fo'i taimi na'e fai ai 'a e tu'usi 'a e 'uhila ka ko e 'uhinga ia, ako.

'Aisake Eke: Mālō Sea 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia Sea he koe'uhí foki he kapau te nau toe foki foki 'uluaki, 'ikai pē toe 'i ai ha taha ia 'e toe si'i fie foki he kuo nau 'osi mamata tonu he fo'i peau, pea 'ikai ngata ai ko e ako foki eni ia 'oku te'eki ke maau. 'A ia na'a nau pehē ko e kole pē Pule'anga ke fai mo 'ai mu'a ha tali pau ke 'oua mu'a te nau foki 'o hangē pē ko e

kāinga ko eni ‘o e Fola’osi, sai pē na’e ‘i ai ‘a e ngaahi ‘api na’e uesia ka kuo nau ‘osi hiki mai nautolu.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Sea kole pē Sea ke u tu’o ua hake. Ko eni kuo ‘osi fakamatala ‘a e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai kāinga ko eni. Ko e kāinga eni na’e ‘ikai uesia pea ko e lipooti ko ē ‘o e ngaahi maumau ‘e lipooti e maumau ‘oku ‘ikai ko e ta’emaumau pea ‘e fai mai ‘a e tokoni ‘i he tafa’aki ‘o e maumau. Ko e me’a ia na’a ku pehē mai tuku mai he ‘oku fai ‘a e fakakaukau ki ai ‘a e Pule’anga he ‘oku ‘osi tuku mai pē he ma’u tofi’a ‘a honau kongā ‘api ‘i Masilameasi’i, ‘oku fai e feinga ke fakakakato ‘a e ni’ihi ko ē na’e uesia kae toki hoko atu ki he tafa’aki ko ē Sea mālō.

Fehu’ia Tongatapu 5 taimi fakahoko ai langa ngaahi fāmili na’e ‘ikai uesia honau fale ‘i ‘Atatā

‘Aisake Eke: Sea tapu mo e Feitu’una fakamālō pē ki he ‘Eiki Palēmia Le’ole’o ka ko u tui ko e lēsoni eni ia ki he kaha’u. Ko eni ia ko e maumau ia ‘a e motu ‘oku kehe foki ia mo ‘etau founa kimu’a na’e fai ha afā pea tau ō pē ‘o to’o mai e ngaahi kolo ‘a e ngaahi ‘api na’e maumau. Ko eni foki ia ko e motu na’e uesia ia he peau pea ‘ikai ke toe ‘i ai ha taha, pea kuo tu’u ia he tu’unga kulokula ‘ikai ke toe malu ke tau toe nofo ki ai. Ko u kole pē au ki he ‘Eiki Palēmia kapau kuo ‘osi ‘ai ha’anau kekekele ko e kole atu pē ia ke fai mo fakapapau’i mai ‘afē si’i fai ai ‘enau langa, ko u tui mahalo fakamālō ki he kāinga lotu si’enau kei tokoni. Ko e ngaahi me’a pehē ‘oku mau fetokoni’aki pē mo mautolu ia kia nautolu he na’a nau vahe pē nautolu ‘enau seniti ‘o vahe ‘o taki 400 ‘a e ngaahi fāmili. Ko e tokoni pē koe’uhí ko ‘enau nofo ko eni, ka ko u tui kapau ‘e me’a mai ‘a e Tokoni Palēmia ‘e fai ‘afē ‘a e langa koe’uhí ka nau lava ‘o sio ki he’enau palani ko ē ki he kaha’u koe’uhí kae lava ‘o hoko. Ka ko u ‘ohake pē ‘a e me’a ko eni ko e me’a ki he silini. ...

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Kapau na’e lava ‘o *photocopy* e pa’anga te u pehē atu ke ‘ai ‘auhu.

‘Aisake Eke: Sea lava pē ia ko u sio atu au ki he Patiseti ‘oku lava pē ia. ‘Oku ou sio atu au ‘oku lava pē he ko e ki’i ‘api si’i pē, ka ko u tui ko e ‘oatu ko ē ‘afē’ia te nau ‘ilo leva ‘o tokoni he ‘oku ‘i ai ‘enau kāinga ‘i muli ‘oku nau tokoni he koe’uhí ‘oku tokoni pē ia he nau langa. Pea ko u tui ko e fo’i tala fo’i fakamtala ko u tui te nau ongo’i leva ka mau fetokoni’aki ‘i ai ha taimi ‘e ‘osi, ka ko u fakamālō atu pē au ki he ngaahi tokoni Fika 4, Fika 1, ko u kole atu ‘Uluaki, ‘alu ma’u pē ki ai ‘i he uike kotoa pē koe’uhí ke tokanga’i e kāinga fai ha’anau lotu, fakamālō atu ki he Pule’anga he tokoni kotoa pē fakamālō atu he ngāue ki he ki’i kāinga ko eni fakamālō atu ‘Eiki Tokoni Palēmia mālō e tokoni, mālō.

‘Eiki Sea: Mālō me’a mai Ha’apai 13.

Tokanga Ha’apai 13 ki he tu’unga sola ‘a Ha’afeva

Veivosa Taka: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Hou’eiki Nōpele fakatapu foki ki he ‘Eiki Palēmia Le’ole’o kae ‘uma’ā ‘a e kau Fakafofonga ‘o e Kakai. ‘Eiki Sea ko e ki’i ...lolotonga ‘a e me’a ‘a Tongatapu 1 kuo hū mai e ki’i telefoni. Ko e ngaahi fiema’u mei motu kae tautautefito ki Ha’afeva ko ‘enau ‘uhila ko e mahina eni ‘e 6 pē 5 ‘ene mate, pea ko e sola ‘o vela ai ‘a e ‘otu sola ia ‘e ua. ‘A ia ko e fo’i ‘otu sola ‘e taha ‘oku ‘i ai ‘a e fo’i sola ‘e pēnolo ia ‘e 60. Koe toe pē eni e fo’i ‘otu ‘e taha pea ko ‘enau maama ‘oku houa pē ‘e taha pea mate ‘a e puha ‘uhila. ‘A ia ko e kole ia pea na’a ku tafulu’i ‘a e pule fakavahe ko e hā ‘oku toki

‘omai ai ‘a e me’a ko eni ka ko e fakatangi pē eni ia mei he ‘Eiki Palēmia Le’ole’o he ‘oku ‘ikai ke u toe ‘uhinga’i ‘e au ha ngaahi me’a ko e kole atu pē eni ia ki he Feitu'u na ‘a e ki’i tokoni fakavavevave ki he kāinga ko ‘eni...

<007>

Taimi: 1140-1145

Veivosa Taka : Sea ko e me’a hono hokó fekau’aki pea mo e ngaahi faingata'a ko eni ki he sunami pea mo e ngaahi palopalema pehē. ‘Oku ‘i ai foki e kau ngāue fakapule’anga ‘oku nau lolotonga nofo he ngaahi feitu’u ko ia. Ko e kole ia ko eni ki he Pule'anga ke nau teuteu mu’a ha patiseti ‘o talifaki kia kinautolu he na’e ‘i ai ‘enau ngaahi koloa na’e mole pea mole pea mo e fale ko ia na’a nau nofo ai neongo ko e fale ‘o e Pule'anga pea ‘oku ‘i ai pē mo e fale ia ‘a e kau faiako ‘i he ngaahi kolo pea kuo nau hiki. Ka ko e kole pē ki he 'Eiki Minisitā na’a ‘i ai ha momo ke teuteu ki he kaha’u ke nau lave ai kapau ‘e toe hoko ha fakatamaki pehé ni. Sea ko e fiema’u pē ia pea mo e konga ko u lave atu ki ai, fakamālō atu he ma’u faingamālie. Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau’aki : Sea ‘e ki’i faingamālie pē ke u ki’i tali atu pē.

'Eiki Sea : Kātaki pē 'Eiki Minisitā ko ‘eku feinga pē ‘aku pē ko e fehu’i ko e ngaahi kole eni ‘oku ‘omai mei Tongatapu 8 mo 11 ke tānaki atu pē ke toki tali faka’angataha mai.

Fokotu’u Tongatapu 8 ko ‘ene ma’u pē ‘e he Fale Alea ha lipooti mei he Pule’anga pea *email* ange koe’uhi lahi me’a ke laú

Vaea Taione : Mālō e laumālie ‘a e Sea tapu mo e Palēmia, Tokoni Palēmia pea mo e Minisitā e Kapineti pehē ki he Hou'eiki ‘o Tonga pea mo e kau Fakafofonga e Kakai mo e kau ngāue he Fale Alea he pongipongi ni. Sea ko e ki’i me’a si’i pē ‘oku ou tokanga ki ai ka ‘oku ou tui ‘oku mahu’inga fekau’aki pē mo e ngaahi lipooti ko eni ‘oku ‘omai. ‘A e ‘u lipooti kātoa ko eni ‘a e Pule'anga manatu’i pē Sea ‘a e lave atu ‘a e me’a atu ‘a e Fakafofonga Tongatapu 7 ki he lahi ko ē ‘a e lipooti hono ‘omai he taimi nounou ko ē ke mau lau. ‘Osi mahino pē te mau feinga ke mau lau. Ko e ‘uhinga ko e tekinolosia Sea ko u fokotu’u atu kapau ‘e lava ko ‘ene a’u mai pē lipooti pea *email* mai kiate kinautolu tatau pē ‘a e lipooti folau mo e lipooti kātoa ‘a e Pule'anga ke laumālie ki ai e Feitu’úna.

Ko ‘eku fokotu’u atu pē ‘aku ia ke mau ō ko ē ki homau ngaahi ‘ofisi, lahi ‘aupito ‘a e taimi ia te mau lau ai ha feitu’u pē ‘oku faingofua. Ko ‘emau ha’u ko ia Sea faingofua vave maau mo e ngaahi tipeiti mo e ngaahi poini ke tau ngāue’aki he ngaahi lipooti ko eni Sea. Ko e fokotu’u pē ia Sea mālō.

'Eiki Sea: ‘Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko e me’a eni ia ‘oku ongo kia au koe’uhi ‘oku ‘i ai hoku fatongia he fa’ahinga me’a pehé ni. Ka ko e fehu’i eni ‘oku ou ongo’i he pongipongi ni ‘oku pehē mai pē na’e anga fēfē ‘a e a’u ‘a e kakai ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e talanoa ki he me’a ko ia ‘oku nau lolotonga ‘i ai ko ē he taimi ni. Ko u fanongo ki he me’a ‘oku me’a ‘aki ‘e he Tokoni Palēmia ‘o pehē ‘ikai ke ‘aonga ke tau hanga ‘o tukuaki’i ha taha. Sea ko e taimi ko ia ‘oku hoko ai ha fakatamaki pē ko ha faingata'a pea kapau ‘oku ‘i ai ha tōnounou ‘oku totonu ke tau hanga ‘o tukuaki’i ‘a e tokotaha ko ē ‘oku ‘ikai ke fai hono fatongia.

Ko au ‘oku ou hanga ‘o tokanga’i ‘a e kau Mango. Pea na’a nau hiki mai ‘o nofo ‘i he Holo ko ē ‘o Longolongo meimei ta’u ‘e 1. Na’e fai ‘eku lava ki ai ‘o sio ki ai hangē ko e fatongia ko eni ‘oku fai ‘e Tongatapu 5 pea ‘oku ou fakamālō lahi ki Tongatapu 1 ‘i he fai e me’a ko eni. ‘E Sea ‘oku hanga ‘e he ngaahi me’a pehē ni ‘o ako’i kitautolu ki hotau fatongia totonu. Kiate au ia pea mo e fatongia ki Mango ‘a e fatongia fakatauhi sipi. Ko e toutou ‘alu ko ē ‘o sio ki ai mo vakaí ko u fakamālō lahi ki he fakamatala ‘oku fai ‘e Tongatapu 1 ‘ene me’a hake ‘o lele atu ‘aneuhu ‘o sio pē ‘oku nau fēfē. Ko e me’a tatau foki na’a ku fai ki he nofo ko ē ‘a Mango he Holo Longolongo. Pea ‘oku mo’oni ko ‘eku lele atu ‘e taha ‘oku fakamā’opo’opo ‘enau me’a ‘o tuku ki he mui’i holo kae fai ‘a e polokalama ia ‘a e Siasi pea ‘oku ‘i ai pē foki totonu ‘a e Siasi ia ke fai ‘enau polokalama ko ia. Ko e fatongia ko ia ke fakatauhi sipi pē ko e *duty of care*, ko e fuofua fatongia ia ha taha ‘oku ne tokanga’i ha kakai.

Ko u fakamālō ki he feleleaki ko eni ‘oku fai ‘e Tongatapu 5 Tongatapu 1 pea mo e motu’a ni ‘i he feinga’i ke fakamā’opo’opo ‘a e fatongia ko ia. He ka hoko ha fakatamaki ‘oku tuhu mai ‘a e kakai ‘oku ke tauhí kiate koe. Pea ko e me’a ia ‘oku mau feleleaki ai ‘i he ngaahi vaha’a tahi pea mo e ngaahi vaha’a hala, ke fakahoko lelei ‘a e fatongia ko eni. Ko ‘eku fehu’i ‘aki ia ‘i he pongipongi ni he ko e kakai ko eni ‘i he lea fakapapālangi pea mahalo ‘oku ke mea’i pē Sea...

<008>

Taimi: 1145-1150

Taniela Fusimālohi: ... ‘oku *displaced* kinautolu ‘ikai ke toe tu’u ha’anau honau va’e he me’a ko ē na’a nau anga he tu’u ai. ‘A ia kuo mole ‘a e me’a ko ē na’a nau ‘i ai honau kelekele mo honau nofo’anga ko ‘Atatā pea mo Mango. Ko e me’a ko ē ‘oku ongo kiate au he pongipongi ni ko ‘eku fehu’i foki ia.

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu pē ki he Fakafofonga.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Fonua.

‘Eiki Minisitā Fonua: ‘Oku hala kiate au ‘ene fakalea ko eni ki’i fo’i lea fakapālangi na’e toki ‘osi. ‘Oku hangē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia ‘e ‘i ai hono ‘api. Na’e ‘i ai e ‘uhinga na’e fai ai ‘a e fehikitaki. Ko ha toki hoko eni ha fakatamaki ia ‘oku kehe ia mei ha toe fakatamaki pea na’e ‘i ai pē ‘a e pekia ai. ‘Oku ‘ikai ko ha toki fakatamaki pē eni ‘i Tonga ni na’e ‘i ai e ngaahi Pule’anga he ‘otu afā ko ē pea na’e ‘ohake ai e ‘uhinga ‘a e me’a na’e me’a ki ai e Fakafofonga ‘o Ha’apai mālō pē ‘a e si’i feinga mai ‘a e ngaahi Pule’anga ko ē toe ha’u mo e fu’u afā toe ha’u mo e fu’u afā ko eni ‘oku kei feinga e Pule’anga ‘i he ngāue ‘i he muimui’i ‘a e ngaahi ngāue ‘a e ngaahi Pule’anga ki mu’a te’eki ai fakakakato ‘a ia ‘oku hoko ia ‘i ‘Eua. Ko e ‘osi e *Gita* ko eni kuo fakakakato atu. Ko e me’a ko ē pehē ‘ikai tu’u honau va’e ha kelekele hala ia ki he Tonga. ‘Oua te mou fa’a taki hala’i hotau Tonga ‘i he ‘uhinga ko e tau’atāina ‘o e Konisitūtone. ‘Oku ‘ikai ke ngāue fakatamaio’eiki ha taha ki ha taha kae ‘oua kuo loto ki ai ‘oku ‘uhinga’i ia mei he puipuitu’a ‘o e ngaahi faka’uhinga ‘oku kau ai e ‘uhinga ‘a e totonu ‘a e Tonga ki he’ene koloa ko e kelekele.

Lahi e me’a ia ke talanoa’i ko e fakatamaki ko ē na’e hoko ko e ‘uluaki ko u fakamālō au ki he kau ma’uofi’a ‘enau laumālie lelei he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha kelekele ia ‘o e Pule’anga ai ‘i he ‘uhinga ‘o e fakanofonofo. Ua, ko u fakamālō au ki he Siasi Uēsilianā mo e ngaahi siasi ‘enau tali fakasamaletani lelei ‘a e anga ‘o e fakatamaki ke unga ai ‘a hotau kakai ko eni ko hotau kāinga pē ‘i he ‘uhinga hotau Tonga ‘i he ‘Otua mo Tonga ko hoku Tofi’a. ‘Oku taha ai e

Tonga 'i he 'Otua 'oku taha pea 'oku fai ai 'etau tofi'a 'o tauhi ki he 'Otua hono tauhi kitautolu. Fu'u ngāue lahi mo e Samaletani ia 'oku fai he ngaahi siasi. 'Oua te tau ma'u hala pea kapau 'oku 'ikai ke tau fiemālie pē tautolu he nofo hotau 'api fu'u taimi ia ko eni 'oku sēsēlue mo'ui palanisi mo e ta'epalanisi. Pea 'oku ou fakamālō au ki he Pule'anga mo e siasi toe fai mo hono *counselling* tataki lelei e me'a he lēlea honau loto mo e 'atamai ko e koloa. Ko e fakanofonofu eni 'oku fai 'oku 'ikai tuenoa ha Tonga 'i he me'a na'e hoko 'oku 'ikai ke tau pule'i 'a e fu'u fakatamaki 'oku hoko fakamolemole Sea hiki hoku le'o. Ko e hiki pē mei honau 'api ki honau 'api, *full stop* ai 'oku 'ikai ke nau toe ō kumi ha 'api ko e anga hotau Tonga mo'oni 'a Molitoni Pule'anga mo e siasi kae hā, kae fiemālie Tonga. Ka 'oku 'ikai ā ke lava 'e he Pule'anga 'ū tafa'aki tu'u mai e siasi he 'oku tau tangata tatau pē 'a e Tonga he me'a kotoa.

Ko e fakanofonofu ko eni e kelekele tō e fu'u *tsunami* ha'u mo e mahaki faka'auha kapau 'oku sēsēlue e ngaahi fonua lalahi 'o māmani, fēfē 'a Tonga? Tau melino ai 'oku talamai he punake ka hala 'a 'uta, tahi ena, kehe ange Tonga 'oku kei fa'iteliha pē 'a e Tonga ia pē te ne fai ha ngāue he pule 'a e taimi 'oku kei tau'atāina pē Tonga ia ko e hā e me'a te ne ai kae 'oua pē maumau'i 'a e laó.

Sea ko e ki'i fakahoha'a lōloa ko eni tuku ke fai e ngāue 'a e Pule'anga ko eni he ko e toki Pule'anga eni 'oku ne lava 'o fataki hangē ko e ki'i fakahua 'a Vava'u ha mate māhanga tolu tō e kōviti, tō e mo'unga afi, pea toe fata mo e fu'u 'otu *deficit* hokohoko. Tuku ke fakanofonofu lelei 'e he Pule'anga ko 'eku kole ia ke mou laumālie lelei kuo lava mo e fatongia ko 'etau pehē ko e tauhi sipi 'oua te tau fakangalivale'i e ngāue 'a e kakai 'oku mafola e nima.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fie fakatonutonu atu ki he 'Eiki Minisitā Sea. Mālō 'aupito Sea.

<009>

Taimi: 1150 – 1155

Paula Piveni Piukala: ... 'okú ne taki 'a e tālangá mama'o meí he poiní. Pea 'oku talangata'a ki he Tō Folofola 'Ene 'Afió. Ko e laumālie 'o e Falé ni ko honau fatongiá ke sivilisi'i 'a e ngāue 'o e Pule'anga 'o e 'ahó koe'uhi ko e tangi mai 'a e kakai e fonuá ke vahevahe taau, 'ata ki tu'a pea tali ui e fakahoko fatongia. Ko e tō ko ē ko e 'oku 'omai 'e he 'Eiki Minisitā...

'Eiki Minisitā Ngoue mo e Toutai: Fakatonutonu 'Eiki Sea

Paula Piveni Piukala: 'Okú ne 'uhinga mai 'e ia ke tātāpuni tautolu, 'oua te tau toe sivilisi'i he me'a ko ení...

'Eiki Minisitā Ngoue mo e Toutai: Fakatonutonu atu...

'Eiki Sea: Fakatonutonu 'Eiki Minisitā Ngoue

'Eiki Minisitā Ngoue mo e Toutai: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki Fale Alea. Ko 'eku fakatonutonu ko e tokotaha ko ení 'oku hangē 'ene fakatātā ha'ane me'a va'inga'aki 'a 'Ene 'Afió. Kapau 'oku falala ki he 'Ene 'Afió ko e hā e 'uhinga na'e lele ai 'anepo 'o 'ikai ke nofo 'o fakakakato 'a e ngāue ... ko 'eku fakatonutonu ia

Paula Piveni Piukala: 'Okú 'ikai 'aupito ko ha'aku va'inga 'aki eni ka ko 'eku feinga ke talangofua. Ko 'eku fakatonutonu atu eni

‘Eiki Minisitā Ngoue mo e Toutai: ‘Eiki Sea ‘oku...

Paula Piveni Piukala: Sea ko ‘etau fuakava he Falé ni, ‘oku pehé ni hono fakaleá

‘Eiki Minisitā Ngoue mo e Toutai: Ko ‘eku ‘uhingá...

Paula Piveni Piukala: ...Ke tau talangofua kakato ki he ‘Ene ‘Afió kapau ‘oku ‘ikai ke tali...

‘Eiki Sea: Mo me’a hifo ki lalo, ‘osi fe’unga e feme’a’aki ia. Tau foki ki he ‘Asenita Hou’eiki, ‘Eua 11 ne u fiu fakaongoongo pe ko e hā ho poini ko ho fakamālō’ia e ngāue ‘a Tongatapu 1 mo 5, ‘ikai ke ‘i ai ha fehu’i ki he ‘Eiki Minisitā. Na’á ku fiema’u ke ‘oatu ha’o faingamālie ke ‘omai ho’omou ngaahi fiema’ú ke ‘omai ha tali meí he Pule’angá.

Te u ‘ave e faingamālie ko ení ki he ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki ke ‘omai ha’ane tali. Pea te u toki faka’atā atu leva e maiká, tamate’i he taimí ni. Me’a mai ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki.

Me’a ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki ki he tokanga mei Ha’apai 13 fekau’aki mo e mate e sola

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea, tapu ki he ‘Eiki Palēmia Le’ole’ó kae pehé ki he tēpile ‘a e Kapinetí. Tapu ki he Hou’eiki Fakafofonga Nōpelé, pehé ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kakai.

Sea ko e ki’i tali pe ia ‘oku fie ‘oatú ki he hoha’a na’e ‘ohake meí he Fakafofonga Ha’apai 13 fekau’aki mo e mate ‘a e ‘uhilá mo e solá ‘a ia ‘e fakahoko ‘a e ngāue ki ai. ‘Oku lolotonga le’ole’o ‘a e motu’á ni he Potungāue ko ení ‘a e *MEIDECCC*. Pea ‘e fai ‘a e ngāue ki ai ‘i he uiké ni ke fakahā ki he kau ngāué ke nau tokoni atu. He ‘oku mahino ko e fiema’u vivili eni ‘a e kakai ‘o e fonuá.

Sea ko hono uá pe ko e me’a ‘oku ‘ohake ki he ongo kāinga ko ení tautautefito ki he kāinga ‘Atatā. Pea mo e kāinga ko ē ‘o Mangó ka ko u fie fakahā pe heni ‘oku ou tui pē ‘oku fanongo lelei mai pē ‘a e kāinga Mangó ki he fakamalanga ko ení. Ko e Potungāue ‘a e motu’á ni na’e tu’utu’uni ‘e he ‘Eiki Palēmiá. Pea na’a mau ‘uluaki a’u ‘o fai e fengāue’aki mo e kāinga ko ē ‘o Mangó.

Na’a mau hanga ‘o fakangāue’i ‘a e ni’ihi ‘o kinautolu pea na’e kole ki he ngaahi Poate ‘a e Pule’angá ke nau ngāue tautau tefito ki he fatongia ko e le’o mo e faka’uli. Ko e ‘uhingá ko e tu’unga faingata’a na’a nau ‘i aí. Na’a mau hanga ‘o kumi mo ‘enau mīsini tuitui, ngaahi mīsini tuitui fakalele ‘a e polokalama tuitui ‘a e hou’eiki fafine. Na’a mau ‘omai mo e vaka toutai ‘oange mo hono mīsini ki he kāinga ko ē ki tahí. Na’a mau kumi e ‘api tukuhau ke nau ō fai ‘enau toutu’u. Pea mo ‘enau ngoue ai, kumi mo e ‘ū mīsini kosi pea na’a nau kosi totongi holo ‘i Kolomotu’a pea mo Longolongo ‘o laa ‘o fakatau’aki ‘e nau ki’i loli. Ko e teuteu ia ko ē ke nau hiki atu mo ia ‘i he ‘amanaki ko ē ke nau hiki ki ‘Euá.

‘Oku ‘ikai ke tau lau ngāue Sea pea fakamolemole pē na’a pehé ‘oku tau touaki. Ka ko e hangē pe ko e lēkootí, ‘oku me’a mai foki e kakai fonuá. ‘Oku fai pe ngāue kiate kinautolu he ko e kakai ko eni na’e li’ekina. Pea ko e li’ekina ko ení ‘i he fakatamaki na’e hoko.

Lord Nuku: Sea ki’i kole atu pe ki’i fakatonutonu atu pē.

Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Nōpele ‘o ‘Euá.

Lord Nuku: Sea ko ‘eku fakatonutonu atú ko e ‘īsiu ko ē na’a tau talanoa ki aí ko e tu’usi e ‘uilá. Pea ko e me’a ia ko ē ‘ou fai atu ki ai ‘eku fakatonutónú. Ko e ‘ū ngāue ko ení ko e ‘ū ngāue pe ia fatongia Pule’angá ke fai. Ka ko eku kole atú ‘aku ia Sea ki he ‘Eiki Minisitā ‘oua mu’a toe hoko e me’a ko ení he na’ e tu’utu’uni ‘e he Pule’angá ke hiki mai. Ka ko ‘eku kole atú ko e ‘īsiu ko e totongi e ‘uhilá. ‘Ofa mu’a ‘oua toe ‘ai pehē he ko e hūfanga. Ko ‘enau hiki maí ke ‘i ai ha feitu’u ke nau nofo ai ka nau toki foki. Ko e ‘īsiū ia ko ē ‘a ē ko e kou tokanga atu au ki ai, tokanga’i e ‘ū me’a ko ia ...

<010>

Tokanga Nopele ‘Eua ke tokanga’i fatongia Pule’anga ki he kakai nofo hūfanga

Taimi: 1155-1200

Lord Nuku: ... ko e ngāue ko ē ‘oku nau me’a mai ki aí ‘oku fai pe ia kae ‘ofa mu’a ‘oua toe tu’usi e ‘uhilá hangē ko e me’a ko ení ko ē ‘a e ‘Eiki Tokoni Palēmiá. ‘Oku ne hanga ‘e ia ‘o tukuhifo ‘a e kau ngāué ka ko e me’a ia ‘oku ou kole atu au fakatonutonu e ‘Eiki Minisitā, tokanga’i mu’a ‘a e ‘ū fatongia ‘o e Pule’angá ki he kakai ko ení nofo hūfanga. Ko ‘eku fakatonutónú ia Sea. Mālō.

Me’a fakama’ala’ala e ‘Eiki Sea fekau’aki mo e fāмили ‘e 19 ‘i ‘Atatā te’eki langa honau fale

Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā ‘oku lahi e ngaahi me’a ‘oku ‘ohaké he pongipongí ni. ‘Uluakí, ‘oku fakafehu’ia pe ko e ngaahi fāмили ko ení ‘e 19 ‘oku fiema’u nautolu ke nau foki ki ‘Atatā pe ‘ikai. ‘A ia ko e, ko ‘eku faka’uhinga ko ē fakamatala ‘a Tongatapu 1 ‘oku faingamālie pē ‘enau ngaahi ‘apí ‘i ‘Atatā ka ‘oku ‘ikai ke nau fie foki, ‘oku nau lolotonga kole ke ma’u ha’anau ‘inasi ‘i ‘Atatā si’i. Hili ko iá ko e vahe ko ē ki ‘Atatā si’i ‘oku ‘ikai ke nau kau nautolu ia he langa fale ko ē Pule’angá koe’uhí ko kinautolu pē na’e mole ‘enau falé he tafeá he sunami ‘oku langa fo’ou.

‘A ia ko e hā leva e ‘uhinga ‘oku nau kei nofo ai ‘a e fāмили ‘e 19 ‘i Tongá ni koe’uhí ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ‘apiako ke nau foki ki ai ‘i ‘Atatā. Pea ko ena ‘oku fakamatala mai he ‘Eiki Tokoni Palēmiá ko ení ‘oku ‘ofa ‘a e Tama Pilinisi ‘a Ata ke nau ma’u ‘inasi ‘i Masilamea ‘i ‘Atatā-si’i. Neongo iá ‘oku te’eki ai ke mahino pē ‘e langa he Pule’angá ‘enau falé pe ‘ikai, koe’uhí ‘oku lolotonga ‘i ai pē ‘enau ‘apí ‘i ‘Atatā. Ko e me’a ‘oku ou fehu’iá ko ‘Atatā ‘oku ‘atā he Pule’angá, faka’atā he Pule’angá ke nau foki pe ‘ikai. He ko e anga ko ē ‘eku sio ki aí ‘o kapau ‘oku ‘ikai malu ‘a ‘Atatā ke nofo ai ha kakai, tatau ai pē pe na’e tafea ‘enau ‘apí pe ‘ikai, tonu leva ke nau *entitle* ki he langa fo’ou he ko e hiki kātoa ko e hiki fonua mei ‘Atatā ki ‘Atatā-si’i.

Ka ko e anga ko ē ‘eku faka’uhingá ‘a e me’a ko ē Tokoni Palēmiá te nau ‘uluaki ngāue ki he ni’ihi ko ení na’e tafeá, langa fo’ou ‘enau ‘apí ‘a ē ko ē kuo ‘osi fakanofonofa pea toki vakai’i leva e toenga e fāмили ‘e 19 ‘a ení ko ení kuo ‘osi ‘ofa mai he Tama Pilinisi ke vahe ‘enau kongá ‘apí ke langa ha fale ai pe ‘ikai. Ko ‘eku faka’uhinga’i ia ‘a e ngāue ko ení ‘oku fakahoko he Pule’angá ‘oku te’eki ke kakato pea ‘oku te’eki ke mahino. ‘A ia ‘oku nau tu’u he ‘eá he taimi ni ‘o fakaongoongo pe ko e tu’unga ko iá ‘oku tau ‘ofeina kinautolu pea ‘oku ‘i ai ‘a e faka’amu

‘e hanga ‘e he Pule’anga ‘o fakakato e ngaahi ngāue ko ení, fiema’u ke maau ‘a e ‘ū me’a fakalaó hangē ko e fakamatala ko eni ‘a e ‘Eiki Minisitā Fonua. Hou’eiki mahino e *issue* ko eni tau hoko atu ki he’etau ‘asenitá.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ‘e lava pē ke faka’osi atu ‘eku fakahoha’á.

'Eiki Sea: ‘Eua 11 ko ho toe fakamalanga maí ‘oku ‘i ai ha me’a fo’ou ke tānaki mai ki he *issue* na’e ‘ohake ‘aneuhu ‘e Tongatapu 1? Te ke totongi ‘enau mo’ua ‘uhila?

Fehu’ia ‘Eua 11 fatongia fakatauhi sipi e Pule’anga ki he kāinga ‘Atatā

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea. Ko e faka’osi ko ē ‘eku malanga ‘a’aku ia Sea ko ‘eku fehu’i ‘aku ia ki he Pule’angá pe ko fē leva honau fatongia fakatauhi sipi. Na’e ‘ikai ke, ‘a ia ko e me’a ia ‘eku foki ki he fehu’i na’e anga fēfē leva e hoko ‘a e me’a ko eni ‘o tu’usi ai ‘a e ‘uhilá. Na’e ‘ikai ke tonu ke hoko ha me’a pehē, ‘ikai ke tonu ke nau nofo fuoloa pehē pea ‘oku ‘ikai ke tonu ke tuai pehē ‘a e langá. Kapau na’e fai fakalelei honau fatongia ‘onautolu ki he fakatauhi sipi pe ko ‘enau *duty of care* he’ikai ke tau fu’u fuoloa pehe ni ‘i he ngaahi me’a ko ení.

Kole Fakafofonga Tongatapu 4 ke foki mai ‘a e feme’a’aki ki he ‘asenita

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole Sea ka u ki’i tokoni pē mu’a. Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá. Sea ko u pehē Sea kuo ‘osi mahino e *issue* ko eni ko hono ‘uhingá Sea ‘oku toe e ‘aitemi ‘e ono pea ‘e ‘osi pē mo e ‘aho ni Sea. ‘Oku fiema’u ke kakato e ‘asenitá ka tau foki ā ‘o lau ‘a e fu’u patiseti matolu kuo ‘osi tufa maí. Mahalo ko e uike kitu’á pē ‘oku tau foki mai ‘o Patiseti Sea pea ko e kole atú ko ‘ene hoko pē 12 ‘oku tau mālōlō foki mai he 2. ‘E ‘osi pē pongipongi Sea ‘oku te’eki ke tukuhifo ‘etau ‘asenitá. Ko ē kuo me’a mai e Hou’eiki Pule’angá te nau fai e ngāue ki ai.

Ko e me’a na’e fai ki ai e tokanga ko e tu’usi e ‘uhilá pea kuo kakato e ngāue ko ia. Ko u kole atu Sea ke tau foki mai ā ki he’etau ‘asenitá. Fakamālō atu ki he Pule’angá he faifatongiá. Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea ko e kole pe ia ki he Fakafofongá tau foki mai ā Sea ki he’etau ‘asenitá, kuo mahino e kaveinga ia. Mālō ‘aupito.

'Eiki Sea: ‘Eua 11 ko e me’a ko ē ‘oku ke kolé na’e ‘osi tali mai he ‘Eiki Tokoni Palēmiá. Na’a ne me’a maí ‘oku ‘ulu kovi e tokotaha na’a ne tu’usi e ‘uhilá pea te nau ngāue ki ai pea ko ē kuo ‘osi fokotu’u e Komiti Fili ‘a e Fale Aleá ke nau vakai’i e ‘uhilá mo e mamafa e ‘uhilá, tānaki atu ki ai mo e tu’usi e ‘uhila e ni’ihi ko eni ‘oku tukuvakā mai ki Tongá ní.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea. Ko ia pea ko ‘eku fehu’i leva ko fē ‘a e *NEMO* ia, talamai he laó ko e ‘osi pē mahina ‘e 6 hoko e fakatamakí ia ‘oku nau ‘alu nautolu. Ka ko hai ‘e ‘i hē? Ko fē ‘Eiki Palēmia ia ...

<002>

Taimi: 1200-1205

Taniela Fusimālohi: ... pea mo e Minisitā totonu ko ē ki he me’a ko eni, ko e ha ‘oku ‘ikai ke ‘alu ai ‘o sio kia kinautolu ke me’a ia ‘o sio kia kinautolu, ko honau fatongia mo ia ‘o nautolu, ko e me’a ia ‘oku ongo ko ē kia au, ‘oku ‘ikai tonu ke tau ta’ofi ‘etautolu ia ‘a e

malanga mo feinga ke tuki mo nonofo ki he fatongia totonu ‘o e Pule'anga ke fai ki he kakai ‘o e fonua ...

Veivosa Taka: Sea fakatonutonu atu Sea.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Sea...

‘Eiki Sea: Fakatonutonu Ha’apai 13.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Tapu mo e Feitu'una ‘Eiki Sea ...

‘Eiki Sea: ‘Eiki Tokoni Palēmia.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: ...kātaki pē he toe toutou tu’u. Sea ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au pē ko e ‘uhinga ‘a e Fakafofonga ke ha, ke līpooti ‘a e taimi ko ē ‘oku mau ō ai ‘o fai ha ngāue ki ai, koe’uhi ke ne mea’i. Sea ‘oku fakahoko ‘a e fatongia ‘oku ‘ikai ko e ‘ai ia ke mau lele ki, Fakafofonga ko mautolu eni te mau ō ki me’a ‘o fai ē mo ē, mo ē, ko e me’a ko ia ‘oku līpooti mai ki he Fale ni, fakatatau ki he lao Sea mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ka ko e fakamo’oni eni ko ē ‘o e ngaahi me’a ko ē ‘a e tōnounou’a hono fai ‘o e fatongia ko eni ‘oku ha mai ‘i he ngaahi līpooti. Ko au na’a ku ‘alu ‘o ‘ave ‘a e kāinga Mango, ‘i he ‘aho 27 ‘o Tisema, hala’ata’atā ke u sio ki ha taha mei he Pule'anga na’e ha’u ke ta’ata’alo pē a kia kinautolu he’emau ō he vaka, ‘ikai, ko e me’a ia ‘oku ou ‘uhunga ki ai.

Ko ‘ete ‘asi atu ki ha taha ‘oku lavea hono loto ko e me’a ia ‘oku mahu’inga ...

Veivosa Taka: Sea fakatonutonu atu.

Taniela Fusimālohi: ... ‘oku ne fakanonga taha ‘oku tau lava ‘ave ha pa’anga.

Veivosa Taka: Fakatonutonu atu Sea.

‘Eiki Sea: Fakatonutonu, me’a mai Ha’apai 13.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'una ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni. ‘Eiki Sea ko e ngāue ko ē ‘oku fakahoko ki he ki’i kāinga Mango, ne fai ‘emau lotu, pea ‘osi pea mau fepōpōaki’aki, pea nau me’a he vaka he na’e ‘ikai ke mau hao ai, ka ko ‘eku ‘uhinga ko e ha ‘a e me’a ‘oku vivili ki ai ‘a e tokotaha ko eni, ko e ‘uhila kuo ‘osi totongi, fu’u lahi ‘a e *show off* hotau Fale ni Sea, mālō.

Paula Pīveni Piukala: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu ‘a Ha’apai 13, ko e *issue* ko eni ‘oku ‘omai ‘e ‘Eua 11, *issue* mahu’inga ki he hokohoko atu, ko u hanga ‘ohake ‘a e fakalea ko eni Sea, ‘oku ‘ikai fakahoko ‘e he Fale ni ‘ene ngāue, ko e ha ‘ene ngāue, ko e vakai’i lelei ‘a e ngaahi ngāue ‘a e Pule'anga, mahino ‘oku ‘osi totongi ‘a e ‘uhila, ka ‘oku talanoa mai ia he hokohoko atu. Ko e līpooti eni ko eni he ‘Asika Sea kau hanga lau atu ‘a e uho ‘o e tupu’anga ‘o e ngaahi fakatamaki ko eni. Pehē ‘e he fakalea ‘i he līpooti, ko e ta’emalava ‘ekinautolu ‘oku ma’u mafai ‘i he taimi ‘oku nau fakahoko ai ‘a honau mafai pē ko e fakahoko honau fatongia ke fakapotopoto pea taau.

Ko e *issue* mahu'inga eni neongo 'a e 'api'api 'o taimi, ka he 'ikai ke tau lava 'o *piecemeal*, 'oku ui ko e *half-based-solution*, ko e 'uhinga ko eni 'oku talanoa ai ke 'osi hono totongi 'o e 'uhila pea tāpuni'i 'a e ava ko ia ke 'oua 'e toe to ai ha taha, ko e 'uhinga ia 'a e mahu'inga 'o e talanoa'i 'o e me'a ko 'eni.

Veivosa Taka: Sea, Sea ko 'eku ki'i fakatonutonu Sea. Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, ko 'eku fakatonutonu ki he me'a ko ē na'e me'a mai 'aki 'e 11, ko e me'a kehe eni ia 'oku me'a mai ai 'a 7, mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ko e, kau faka'osi atu 'eku malanga 'aku ia 'i he fo'i poini faka'osi ko eni, ko e me'a ko ē na'e 'ohake ko ē 'e Ha'apai 13, pea 'oku ou kole fakamolemole pē au ki ai 'a e pehē ko 'etau ōmai ki he Fale ko eni ko 'etau *show off*, Fakafofonga kātaki, 'oku 'i ai hotau fatongia ke tau ōmai ki heni mo 'etau fanga ki'i kukukuku, pē 'oku sēniti 'e 3, pē 'oku seniti 'e 5 'o tuku ki he tēpile, ke fai'aki 'a e fakalakalaka ko ē 'a e fonua. Ka 'oku 'ikai ke tau ō mai kitautolu ia 'o ta'utu pē 'o fanongo pea tau hikinima 'o tali 'a e līpooti ko ē, 'oku 'ikai ko ia ia. Ko 'etau 'i heni he 'oku 'i ai 'a e ngaahi fakakaukau ...

Veivosa Taka: Sea ko 'eku fakatonutonu Sea.

Taniela Fusimālohi: ... 'oku tau ō mai 'o tuku 'i hotau ha'oha'onga ke tau vahevahe, ko e *duty of care*, ko e me'a mahu'inga ...

Veivosa Taka: Fakatonutonu Sea.

Taniela Fusimālohi: ... ia ki ha Pule'anga mo ha tangata hangē ko tautolu.

'Eiki Sea: Fakatonutonu ki Ha'apai 13.

Veivosa Taka: Sea ko 'eku fakatonutonu, 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia 'o e me'a ko ē 'oku ou fakahoha'a atu, ka toutou lea tu'o 10 leva ha me'a pea 'oku mahino kuo fe'unga, ka hoko atu ko e *show off* ia, ko 'eku 'uhinga ia, hili ko ia 'oku mahino pē ia.

Taniela Fusimālohi: 'ikai ke pehē ia Fakafofonga, ko 'etau 'ai ko ē 'a e ngaahi poini, 'ai ke mahu'inga mālie, 'ai ke mamafa ...

'Eiki Sea: 'Eua 11 toe ho'o miniti 'e 1.

Taniela Fusimālohi: ... kae 'oua 'ai ia 'o pehē ke ta'ota'ofi ha taha ia 'oku 'i ai ha'ane fakakaukau, 'oku hala 'aupito ia, he ko e Fale eni 'o e alea fakafofonga'i 'a e kakai ha'u mo e fakakaukau 'o tuku mai ki he tēpile, ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ate fakakaukau, 'oku sai pē ke te ta'utu pē 'o fanongo, ko e me'a ia ...

<005>

Taimi: 1205-1210

Taniela Fusimālohi: ... ka 'oku 'i ai ha'aku fakakaukau tuku 'eku fakakaukau 'a'aku ke 'ave ia ki hē ki he Fakafofonga au ia 'o 'Eua.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ki'i fakatonutonu atu e Fakafofonga Sea. 'Eiki Sea ko ho Fale 'o'ou Sea 'oku 'i ai hono taimi 'o'ona pea 'oku fakangatangata hono taimi ke

fai ai e alea'i 'a e ngaahi me'a mahu'inga, kapau leva ko e 'omai e ngaahi fakakaukau koe'uhí pē ko e 'omai e fakakaukau Sea. 'Oku 'i ai e ngaahi fakakaukau ia 'oku tonu ke tukuatu pē ia 'i tu'a, mai e fakakaukau 'oku 'aonga pea mo e 'isiū. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia te ne ta'ofi 'a e fakakaukau kae 'omai 'a e fakakaukau 'oku 'aonga mo e 'isiu mālō.

Taniela Fusimālohi: 'A ia 'Eiki Minisitā ko e fakakaukau ko ē 'o e fatongia fakatauhi sipi 'oku 'ikai ko ha fatongia ia 'oku 'aonga tuku pē ia 'i tu'a?

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fakatonutonu atu Sea. Kuo tau 'osi fanongo kātoa pē he ngaahi fakakaukau ko eni ko ē 'oku 'omai pea lava ke tau filifili ko fē fakakaukau 'oku tonu ko fē 'a e fakakaukau 'oku 'ikai ke totonu, pea mo e 'isiū 'oku talanoa'i he Fale ni Sea. Pea kapau te tau 'omai 'a e ngaahi fakakaukau pē koe'uhí ko 'eku fakakaukau. 'Eiki Sea 'oku 'ikai totonu...

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Ngāue Lalahi mo 'Eua 11 mo me'a atu he taimi mālōlō 'o fai ho'omo feme'a'aki 'i tu'a. Ko e tipeiti 'i Fale ni 'oku taumu'a mai ki he Sea 'o e Fale Alea pea ko e taimi ko ē 'oku mahino ai e 'isiū kia au te tau hoko atu leva. Ko e me' a ko eni kuo 'osi mahino kia au pea 'Eua 11 kuo 'osi ho taimi

Taniela Fusimālohi: Fakamolemole atu Sea ko u kole fakamolemole atu pē ki he Fale ni ka ko u kole fakamolemole ki Ha'apai 13 kae 'uma'ā 'a e 'Eiki Minisitā ko eni kapau kuo tō kitu'a ha fa'ahinga lea, ka ko e ongo'i pē foki 'etau ngāue pea ko u kole fakamolemole atu...

'Eiki Sea: Mālō 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi: ...ka ko e anga pē ia 'a e... tau hū pē kitu'a ki hē 'o tī ...mālō

'Eiki Sea: 'Eua 11 'osi *expire* ho'o taimi ka ke me'a hifo ki lalo mālō. Hou'eiki Lipooti 'a Tongatapu 4 'oku te'eki ke lau he Fale Alea. Kole atu ki he Kalake ke lau mai e lipooti fakahū ki he Fale Alea.

Lau 'a e Tohi Fakahū 'o e Lipooti 'A'ahi 'a Tongatapu 4

Kalake Tēpile: Tohi ki he 'Eiki Sea.

'Eiki Sea

'Oku ou fakatulou atu mo e Feitu'u na mo ho'o Fale 'Eiki kae fakahoko atu 'a e Lipooti 'o e 'A'ahi Faka-Fale Alea 2022 'a ia na'e fakahoko mei he 'aho 6 ki he 'aho 23 'o Mā'asi 2023. Na'a ku fakahoko ia 'o fakatatau mo e kupu 20 'o Tohi Tu'utu'uni ki he Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea.

Faka'apa'apa atu
Fakamo'oni Honorable Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili Tongatapu 4, mālō.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 4.

Fokotu’u Fakafofonga Tongatapu 4 ke tukuhifo ‘ene Lipooti ki he Komiti Kakato

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa e Fale Alea 'o Tonga. Sea ko e kole pē eni ia ko hono 'uhinga ko u tui na'a lelei ange pē ke tukuhifo ki he Komiti Kakato ke fakataha ai mo e toenga 'o e ngaahi lipooti ko ē ke tu'o taha pē mu'a e malanga kapau 'e laumālie lelei ki ai 'a e Feitu'u na mo ho Fale mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku 'i ai ha poupou ki he fokotu'u 'a Tongatapu 4? Kole atu ki he Kalake tau pālōti tukuhifo 'a e Lipooti 'a Tongatapu 4 ki he Komiti Kakato. Ko ia 'oku loto ki ai fakahā mai ho nima.

Pālōti 'o tali tukuhifo ki he Komiti Kakato 'a e Lipooti 'A'ahi Tongatapu 4

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila mo e Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, *Dulcie Elaine* Tei, Paula Piveni Piukala, Vaea Taione, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia Le'ole'o, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Veivosā Taka, 'Eiki Nōpele Tu'ihā'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. 'Oku loto ki ai e toko 19.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki tau hoko atu leva ki he 'asenita 4.2 kole atu ki he Kalake ke lau mai e tohi 'oku fakahū mai'aki e lipooti.

'Eiki Minisitā Fonua: Sea 'oku ou kole fakamolemole atu pē 'e 'i ai ha'aku ki'i faingamālie. Tapu pē mo e Feitu'una.

'Eiki Sea: Kātaki pē Kalake me'a mai 'Eiki Minisitā Fonua.

'Eiki Minisitā Fonua: Sea ko 'eku fokoutua hake pē au tu'o ua ko u lave'i pē 'e au 'a e Tu'utu'uni ho Fale, ka 'oku mafai pē 'o e Feitu'u na. Ko u tu'u 'o kole fakamolemole atu ki he Feitu'una 'a e tukuaki'i kuo fai kia au he Fakafofonga Tongatapu 7 'a e pehē ko u taki hala'i ho Fale. Sea 'ikai, ko e fatongia 'a e motu'a ni mo e mahu'inga 'eku fuakava mo 'eku tauhi ho'o tu'utu'uni 'oku ou malanga pē 'o hōhoa tatau ko e Fale pē eni 'e taha 'a e 'uhinga ho Fale. 'Oku 'ikai ko ha Fale eni 'oku 'i ai ha fakafahafaha'i ka ko 'eku kole fakamolemole pē Sea 'a e tukuaki'i 'oku fai kiate au 'oku 'ikai ke u takihala'i ha me'a ho Fale pē tukuhifo ha taha mālō 'aupito Sea e ma'u faingamālie.

Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 14/2023

'Eiki Sea: Mālō 'Eiki Minisitā. Kole ki he Kalake ke tau foki mai ki he lipooti.

<007>

Taimi: 1210-1215

Kalake Tēpile : Lipooti Folau Faka-Fale Alea 'a e Fale Alea 'o Tonga,

‘Aho 9 Mē 2023.

Hou'eiki Mēmipa Fale Alea ‘o Tonga.

Fekau’aki : Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 14/2023 ki he Fakataha’anga Lahi hono 146 ‘a e Fakataha Fakavaha’apule’anga fakaloto’i Fale Alea. (146 *Assembly of the Inter - Parliamentary Union*)

‘Oku ma faka'apa'apa mo fakahoko atu ‘a e Lipooti Folau Faka-Fale Alea ki he Fakataha’anga Lahi hono 146 ‘a e ‘Iunioni Fakavaha’apule’anga ‘a e ngaahi Fale Alea(*Inter- Parliamentary Union*) ‘a ia na’e fakahoko ‘i Manama – *Bahrain* pea mei he ‘aho 11-15 Mā’asi 2023.

Faka'apa'apa atu

.....
Lord Fakafanua – 'Eiki Sea ‘o e Fale Alea

.....
Hon Tevita Fatafehi Puloka – Fakafofonga e Kakai Tongatapu 1.

'Eiki Sea : Kole atu pē ki he Kalake ke lau mai konga 3.

Kalake Tēpile: Konga 3 ‘oku ‘i he peesi 3 - **Fakaikiiki ‘o e Folau Faka-Fale Alea.**

a) Fili ‘o e 'Eiki Sea ke hoko ko e Mēmipa ki he Poate ‘o e Hou'eiki Mēmipa To’utupu.

10) ‘I he ‘aho 11 ‘o Ma’asi 2023 na’e kau atu ‘a Tonga ki he fakataha ‘a e ngaahi Fale Alea ‘a e Kulupu ‘Esia mo e Pasifiki ‘a ia na’e fakahoko kimu’a pea huufi ‘a e fakataha’anga lahi hono 146 ‘a e *IPU*.

11) Ko e makamaile mahu’inga ma’a e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he fakataha ni ‘a hono fili ‘o Lord Fakafanua ki he Poate ‘o e Hou'eiki Mēmipa To’utupu ‘o e *IPU*. Ko e Poate ni ‘oku Mēmipa pē ai ‘a e Hou'eiki Mēmipa Fale Alea ‘oku si’i hifo ‘i he ta’u 45.

Ko honau tefito’i fatongia ko hono faka'ai'ai ‘a e kau mai ‘a e To’utupu ki he ngāue faka-Fale Alea pea ke fakapapau’i foki ko e To’utupu ko ia ‘oku nau Fakafofonga Fale Alea ‘oku nau kau kakato ki he ngāue ‘a e Fale Alea.

12) Na’e makatu'unga eni ‘i hono fokotu’u atu ‘e he Sea ‘o e Fale Alea ‘o ‘Aositelēlia *Hon. Milton Dick MP* ‘a Lord Fakafanua ke ne ma’u ‘a e tu’unga 'atā ko eni. Pea na’e poupu mālohi ki he fokotu’u ni ‘a e Hou'eiki Mēmipa Fale Alea ‘o ‘Aositelēlia, Nu’usila, Fisi, Singapoa, Taileni, Lepapulika ‘o Kolea pea mo e ngaahi fonua kehe ‘o ‘Esia pea mo e Pasifiki. Na’e veipā ki he lakanga ni ‘a e 'Eiki Sea pea mo e ongo Mēmipa Fale Alea mei *Iran* mo *Nepal*.

13) Ko e fili foki eni ke hoko ‘a Lord Fakafanua ko e taha ‘i he ongo Fakafofonga ‘e 2 mei he kulupu ni ki he Poate ‘o e Hou'eiki Fale Alea To’utupu. Ko e Poate ni ‘oku pau ke Fakafofonga’i ‘e he Hou'eiki Mēmipa tangata pea mo e fefine pea mei he ngaahi potu fonua *regional block* ‘oku kau atu ki he *IPU*.

14) 'I he mahino ko ia 'a e ola 'o e fili kuo ne ma'u 'a e lakanga ni, na'e tukupā 'a e 'Eiki Sea te ne fakahoko 'a hono lelei taha ke fakaa'u ki he Poate 'a e ngaahi fiema'u pea mo e ngaahi kaveinga vivili 'oku tokanga ki ai 'a e Hou'eiki Mēmipa To'utupu mei he kulupu ni 'o hangē ko hono paotoloaki 'o e ngaahi Fale Alea fakatemokalati ngaahi pole 'oku fehangaangai pea mo e To'utupu, tokangaekina 'a e feliliuaki 'o e 'ea pea mo hono fakapapai 'oku potupotu tatau 'a e ngaahi faingamālie 'e ala ma'u 'e Hou'eiki Fafine tautautefito ki he'enau kau ki he mala'e 'o e politiki.

15) Ko e Mēmipa fefine 'oku kau atu mei he kulupu Esia mo e Pasifiki ko *Hon Dyah Roro Esti* pea mei Initonesia. 'E ngata 'a e hoko fatongia 'a e 'Eiki Sea 'i he Poate ni ki he ta'u 2025.

16) Na'e fili foki 'e he kulupu 'Esia Pasifiki 'a e Hou'eiki Mēmipa ke nau ma'u 'a e ngaahi lakanga 'atā 'i he ngaahi Kōmiti Tu'uma'u 'a e *IPU* 'a ia ko e ola 'o e fili na'e anga pehé ni.

- i) Kōmiti Tu'uma'u ki he Fakalalakaka Tu'uloa Initonēsia pea mo Filipaini.
- ii) Kōmiti Tu'uma'u ki he Temokalati pea mo e Totonu 'a e Tangata Pakisitani
- iii) Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Pule'anga Fakatahataha – Siapani pea mo Filipaini.

17) 'I he me'a 'a e Palesiteni 'o e *IPU* ...

<008>

Taimi: 1215-1220

Kalake Tēpile: ...Hon. Duarte Pacheco ki he fakataha ni. Na'a ne pehē kuo fakahoko 'a e fakaafe *IPU* ki he ngaahi fonua mei he Pasifiki 'oku te'eki ke nau hoko ko e mēmipa 'o e *IPU* pea na'a ne fiefia ko e 'i ai 'a e Hou'eiki Mēmipa pea mei Kalipiane na'a nau kau ko e kau Fakafofonga fanongo (*observers*) lolotonga 'a e Fakataha'anga Lahi hono 146 'a e *IPU*.

'Eiki Sea: Ko Kilipati, hoko atu Kalake. Ko Kilipati 'oku 'ikai ko Kalipiane.

Kalake Tēpile: 18). Na'e fakahā 'e he Eiki Sea 'o e kulupu 'Esia Pasifiki *Hon. Milton Dick* 'e fakahoko 'a e fakataha lahi fakata'u *AGM* 'a e kulupu 'Asia Pasifiki 'i Novema 2023 ki Manila, Filipaini.

Konga B: Fili 'a e 'Eiki Sea ke ne Sea fakataimi lolotonga 'a e fakataha lahi (General Assembly).

Fika 19: Lolotonga 'a e Fakataha Lahi (*General Assembly*) 'o e fakataha'anga lahi hono 146 *IPU*, na'e fakaafe'i ai 'e he Sea *IPU*, *Hon. Duarte Pacheco* 'a Lord Fakafanua ke ne Sea fakataimi lolotonga 'a e konga na'e fekau'aki pea mo hono muimui'i 'a e ngāue ngaahi Fale Alea ki he feliuliaki 'a e 'Ea. Na'e pehē 'e he Palesiteni 'oku fakatokanga'i makehe 'e he *IPU* 'a e ngaahi pole makehe 'oku fehangaangai pea mo Tonga pea mo e ngaahi 'otu motu 'o e Pasifiki pea mo e fakautuutu ko ia 'a e ngaahi fakatamaki 'oku tau fehangaangai mo ia koe'uhí ko e feliuliaki 'a e 'Ea.

Fika (20): Na'e lipooti 'e he fakataha ni 'e he ngaahi fonua lahi ko e feliuliaki 'a e 'ea 'oku kau ia 'i he 'asenita tu'ukimu'a 'oku nau alea'i 'i honau ngaahi Fale Alea pea 'oku lolotonga 'i ai 'a e ngaahi tu'utu'uni pea mo e ngāue ke nau fakahoko, pē 'oku nau lolotonga

fakahoko ke fakasi'isi'i (*mitigate*)pea ke feangai (*adapt*) mo e ngaahi pole 'o e feliuliuaki 'o e 'ea kau ki ai 'a hono

- i. Fakapaasi 'a e ngaahi Lao 'oku ne poupou'i 'a e liliu ki he ngaahi ma'u'anga ivi 'oku ma'u pea malava ke fakafou'ou (*clean and renewable energy transition*).
- ii. Fakapapau'i 'oku fakapaasi ha Patiseti fe'unga ki he ngaahi ngāue ki he feliuliuaki 'a e 'ea.
- iii. Fakapapau'i 'oku fakahoko 'a e ngaahi tukupā 'a e ngaahi pule'anga 'i he'ene fekau'aki mo e feliuliuaki 'a e 'ea 'o fakafou 'i he ngaahi tukupā kuo fakapapau'i fakafonua (*Nationally Determined Contributions*).
- iv. Muimui'i 'a e ngaahi tukupā ki hono fakahoko 'a hono ngaahi fatongia malumalu 'o e aleapau 'i Palesi (*Paris Agreement*). Ko e fakakaukau tefito 'o e aleapau 'i Palesi ko hono fakangatanga 'o e māfana fakamāmani lahi ki he tikilī 'oku ma'ulalo hifo 'i he tikilī 'e 2 (*well below 2 degree celsius*) 'a ia ko e leleitaha kapau 'e tikilī 'e 1.5

(21). Na'e kamata *launch* foki 'i he fakataha ni 'a e kamipeini 'a e *IPU* 'oku 'iloa ko e "*Parliaments for the Planet*" Ngaahi Fale Alea ma'a e Palanite. 'A ia 'oku fakataumu'a ke faka'ai'ai 'a e ngaahi fonua mēmipa 'o e *IPU* ke fakakaukau'i ha ngaahi founa te nau takimu'a ai 'i hono tā ha sipinga ki he toenga 'o honau kakai 'a 'enau nga'unu ki hono tau'i (*combat*) 'o e feliuliuaki 'o e 'ea 'o hangē ko e fakasi'isi'i 'enau ngāue'aki 'o e ma'u'anga ivi 'oku fakalele'aki 'a e lolo 'aki 'a e kamata 'o e fetukutuku ke ngāue'aki 'o e ma'u'anga ivi 'oku lava ke fakafou'ou 'i honau fale fakataha'anga alea (*Parliamentary Chambers*).

Konga C:

Eiki Sea: Hou'eiki te u ta'ofi ai ka tau toloi ki he 2:00 tau mālōlō Hou'eiki.

(*Mālōlō 'a e Fale*)

<009>

Taimi: 1420 – 1425

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea Fale Alea

Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki, na'e toloi mai Falé 'oku lolotonga lau e līpootí 'i he folau, kole pe ki he Kalaké ke hoko atu.

Kalake Tēpile: Peesi 5 'o e līpootí konga c, fakahaa'i e poupou 'a Tonga ki he kaveinga 'o e Fakataha'anga Lahi hono 146 'a e *IPU*. (*Delivery of Tonga's Statement to the 146th Assembly*).

Konga 22. 'I he fakatahá ni na'e ma'u faingamālie ai 'a e 'Eiki Seá pea mo e Fakaofofonga 'o Tongatapu 1 ke na fakahā 'a e poupou 'a e Fale Aleá ki he kaveinga 'o e fakatahá pea mo e ngaahi kaveinga mahu'inga 'oku fehangahangai pea mo māmani 'i he ngaahi 'aho ní. 'A ia 'e malava ke ne uestia 'a e nofo melino, 'a e temokalati pea mo e fakalalakaka 'oku tu'uloá.

23. Na'e me'a foki 'a e 'Eiki Seá 'o fakaofofonga'i pea mo fakahā 'a e poupou ki he kaveinga 'o e fakatahá. 'A ia ko hono paotoloaki 'o e nofo melinó pea mo ha ngaahi sōsaieti 'oku fekaukau'aki 'a e kotoa hono kakai. Pea tau'i 'a e 'ikai ke makātaki'i 'a e ngaahi tuí mo e fakakaukau kehé (*Promoting Peaceful Coexistence and Inclusive Society: Fighting Intolerance*).

24. Na'e fakatokanga'i 'i he me'a 'a e 'Eiki Sea 'e malava ke hoko 'a e feliuliuaki 'a e 'eá ko ha pole ia ki he ngaahi fonua iiki 'oku tu'u lavea ngofuá koe'uhí 'e tupu fakautuutu 'a e ngahi fakatamaki fakaenatulá 'o hoko ai 'o si'isi'i 'a e koloa fakaenatuá. Pea mo e me'atokoní 'a ia 'e malava ke uesia ai 'a e nofo melino 'a hotau kakai, koe'uhí ko ha fepolepolei 'o ka hōngea. Na'e na'ina'i 'a e 'Eiki Sea ki he Hou'eiki Mēmipá kapau te tau ta'etokanga ki heni, 'e taumu'a valea 'a e kaha'u 'etau fānaú pea mo e to'utupú.

25. Na'e kau foki 'i he me'a 'a e 'Eiki Sea 'a 'ene fakamanatu ki he IPU. 'Oku fiema'u ke fatu ha ngaahi Lao ke ne poupou'i 'a e nofo melinó pea mo e ma'uma'ulutá 'o kau ai hono tokangaekina mo pule'i (*regulate*) 'a e mitia fakasosialé. 'I he'ene me'á 'oku faka'au ke tupu mo mafola 'a e ongoongo loí (*fake news*). Ngaahi lea 'okú ne langa'i 'a e taaufehi'a (*hate speech*) pea mo e fakamatala ki he takihala'i (*misinformation*). Pea ka 'oka 'ikai hano nunu'a pe tautea 'e fokotu'u 'e he kau fa'u laó 'okú ne uesia leva 'e ia 'a e temokalati. Pea tupulaki ai pē mo ha sōsaieti 'oku 'ikai ke ma'uma'uluta.

Konga D: Pāloti 'i he ngaahi kaveinga fakavavevavé (*voting on emergency items*).

26. 'I he Fakataha'anga Lahi kotoa pē 'a e IPU 'oku 'atā ki he Hou'eiki Mēmipá ke fokotu'u mai ha ngaahi kaveinga fakavavevave ke fakahū ki he 'asenitá ke fai hano alea'i. Ko e tu'utu'uni ko e kaveinga pe 'e taha 'e malava ke tali 'e he fakatahá ke fai 'a hono tālanga'i. Pea pāloti'i 'o ma'u mei ai ha tu'utu'uni (*Resolution*).

27. Hili 'a hono fakamā'opo'opo 'o e ngaahi kaveinga na'e fokotu'ú pea mo e ngaahi pālotí. Na'e mahino ai na'e pāloti 'o laka hake 'i he vahe ua 'e 3 'oku loto ke alea'i 'a e kaveinga ko e ngāue ke 'ilo lahia pea ke fakahoko ha ngāue 'o felāve'i pea mo e ngaahi tauha'a lahi 'oku fehanganhangai pea mo e kakai (*serious humanitarian crisis*) 'oku fepaki pea mo e kakai 'o 'Afikanisitani, Sīlia, 'Iukuleini, Yemen pea mo e ngaahi fonua kehé ...

<010>

Taimi: 1425-1430

Kalake Tēpile: ... ki he tu'unga tu'u lavea ngofua 'oku fehanganhangai pea mo honau kakai fefiné pea mo e longa'i fānaú (*Raising awareness and calling for action on the serious humanitarian crisis affecting the peoples of Afghanistan, the Syrian, Arab Republic, Ukraine, Yemen and other countries, and on the particular vulnerability of women and children.*)

28. Na'e fakahū leva ia ke kau 'i he 'asenita 'o e fakatahá ke fakahoko 'a hono alea'i pea na'e tali ia 'o hoko ko e fokotu'u pea mei he Fakataha Lahi hono 146 'a e IPU. Na'e kau 'a e 'Eiki Sea pea mo e Fakafofonga 'o Tonga I ki hono poupou'i 'a e kaveinga ni.

E. Ngaahi fakataha makehe na'e kau atu ki ai 'a Tonga.

29. Ko e faingamālie mahu'inga na'e ma'u 'e he 'Eiki Sea pea mo e Fakafofongá ke kau atu ki he ngaahi fakataha'anga kehe lolotonga 'a e Fakataha'anga Lahi hono 146, 'o kau ki ai 'a e ngaahi fakataha fakafa'ahiua (*bilateral*) pea mo e kau Fakafofonga 'o e ngaahi Fale Alea kehé pea mo e ngaahi fakataha felāve'i (*related meetings*) pē. Na'e kau ki heni 'a e ngaahi fakataha ni:

i. Fakataha ‘a e Pēnolō ki hono Muimui’i ‘o e Ngaahi Ngāue ‘oku fakahoko felāve’i pea mo e Feliuliuaki ‘a e ‘Eá.

Ko e fakataha ni na’e fekau’aki ia pea mo hono sivi’i ‘a e founa ngāue pea mo e ngaahi fakamole ki he ngāue ‘oku fekau’aki pea mo e feliuliuaki ‘a e ‘eá. Na’e fai ‘a e tokanga lahi ki ha founa ‘e malava ke ngāue fakataha ai ‘a e ngaahi Fale Aleá pea mo e kau ‘Atita fakafonua (*Supreme Audit Institutions*) ki he kaveinga ni.

Na’e fakamamafa’i ‘e he ‘Eiki Seá ki he Pēnolō ‘oku fiema’u ke fakamahino pau ‘a e ngaahi founa ‘e malava ke fakahoko ‘aki ‘a hono fakapa’anga ‘a e ngaahi ngāue ki hono fakafepaki’i ‘o e ngaahi nunu’a ‘o e feliuliuaki ‘a e ‘eá. Pea ke fakasio foki ha ngaahi founa ‘e malava ai ‘e he fonuá pea mo e Fale Alea takitaha ke ‘ilo’i pau pe ko e hā ‘a e lahi pea ko e hā ‘a e ngaahi me’a ‘oku fakamoleki ki ai ‘a e pa’anga ‘a e fonuá ‘i he feinga ko ‘eni ke fakafepaki’i ‘a e ha’aha’a ‘o e feliuliuaki ‘o e ‘eá.

ii. Fakataha ‘a e Hou’eiki Mēmipa Fale Alea ‘a e To’utupú (*Forum of Young Parliamentarians*)

Na’e hoko ‘eni ko ha faingamālie ki he Hou’eiki Mēmipa Fale Alea ‘oku kei to’utupú (si’i hifo ‘i he ta’u 45) ke nau toe vakai’i pe ‘oku ‘i ai ha fakalakalaka ‘i he tu’unga ‘o e kau atu ‘a e to’utupú ki honau ngaahi Fale Aleá. Na’a nau toe alea’i foki ‘a e ngaahi founa lelei taha ki hono fakaivia ‘o e to’utupú ‘i he ngaahi paati fakapolitikale ‘oku nau kau ki aí. Pea pehē foki ki hono fakaivia fakapa’anga ha ngaahi founa ke faka’ai’ai’aki ‘a e to’utupuú mo fakaivia kinautolu ke nau kau ki he ngaahi me’a fakapolitikalé pea mo faka-Fale Aleá.

iii. Fakataha ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Poate ki he Hou’eiki Mēmipa To’utupu.

Na’e ma’u faingamālie foki ‘a e ‘Eiki Seá ke fakataha pea mo e toenga ‘o e kau Mēmipa ‘i he Poate ki he Hou’eiki Mēmipa To’utupú ‘o nau alea’i ai ‘enau ‘asenita ngāue pea mo e teuteu atu ki he Fakataha Fakamāmani Lahi ‘a e Hou’eiki Mēmipa To’utupú ‘a ia ‘e fakahoko ‘i Hanoi, *Vietnam* ‘i Sepitema 2023. Na’a nau toe feme’a’aki foki ki he ngaahi faingamālie ke ‘oatu ai ‘a e le’o ‘o e to’utupú pea mei, to’utupu mei he *IPU* ki he Fakataha hono 28 ‘o e Konifelenisi ‘a e Ngaahi Fa’ahi ki he Konivesio Ngāue ‘a e Ngaahi Pule’anga Fakatahatahá Fekau’aki mo e Feliuliuaki ‘a e ‘Ea (*COP 28*).

iv. Fakataha pea mo e Tokoni Sea ‘o e Fale Alea ‘o e Ukraine pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o ‘enau Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Ngāue ki Mulí pea mo e Fakafepaki’i ‘o e Ta’efaitotonú.

Na’e ma’u ‘e Tonga ha fakaafe ke fakataha fakafaha’iua (*bilateral meeting*) pea mo e Hou’eiki Mēmipa mei he Fale Alea ‘o *Ukraine*. Ko e taumu’a ‘o e fakataha ni ke fakamālō’ia’i ‘a e ngaahi poupu ‘oku fakahoko ‘e Tonga ma’a *Ukraine* ‘i he ngaahi fakataha ‘a e Ngaahi Pule’anga Fakatahatahá (*United Nations*), lolotonga ‘a hono ‘ohofi kinautolu ‘e Lūsia. Pea mo e fakahā mai ...

<002>

Taimi: 1430-1435

Kalake Tēpile:

... ngāue ‘oku lolotonga fakahoko ‘i he malumalu ‘o e ngaahi Pule'anga Fakatahataha, ‘i he feinga ke fakangata ‘a e tau ko eni ‘oku fakahoko ‘i honau fonua.

Na’a nau kole foki he ‘Eiki Sea pea mo e Fakafofonga Tongatapu 1 ki ha tokoni ‘e malava ke fakahoko ‘e Tonga ni ke pou pou’i ha kole ‘a *Ukraine* ke nau hoko ko ha kau Fakafofonga fanongo, *observers*, ki he Fakataha’anga ‘a e ngaahi Fale Alea ‘o ‘Esia pea mo e Pasifiki, *Asian, Pacific Parliamentary Forum, APPF*.

Ko e *APPF* foki ‘oku nau ngāue fakataha ki hono fakapapau’i ‘oku pou pou’i ‘a e malu pea mo e hao, *security*, ‘a e ngaahi fonua ‘i ‘Esia pea mo e Pasifiki pea mo faka’ai’ai ‘a e fefakatau’aki ‘a e ngaahi fonua Mēmipa.

Konga F – Ola ‘o e Fakataha:

30. ‘I he aofangatuku ‘o e Fakataha’anga Lahi hono 146 ‘a e *IPPU*, na’e felotoi ai ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e fakataha ke nau tali ‘a e ola ‘o e fakataha ‘a ia ‘oku hiki kotoa ia ‘i he ngaahi kaveinga na’e fakahā ‘i he *Manama, Manama Declaration*, na’e tukupā ‘a e fakataha ke fakahoko ‘e he Hou’eiki Mēmipá honau lelei taha ‘i hono ngāue’aki honau ngaahi fatongia fa’u lao, sivilisi’i ‘o e ngāue ‘a e Pule'anga, pea mo e fatongia Fakafofonga, ke:

- i. Tu’utu’uni ko e hia ha ngaahi tō’onga fakamālohi koe’uhi ko ha ngaahi faikehekehe ‘o kau ai ‘a e faikehekehe ‘i he tui fakalotu, lau lanu, pea mo e taaufehi’a ki ha matakali kehe mo e ngaahi kovia ‘a e ni’ihi ‘oku ‘ikai lau ko ha mēmipa kakato ‘o e sosaieti, *marginalized groups of society*.
- ii. Fakapapau’i ‘oku ‘atā ma’u pē ‘a e Fale Alea mo nau fanongo ki ha ngaahi fokotu’u *input* ‘e ‘oatu pea mei he Sosaieti Sivile ‘a ia ‘oku nau fakafofonga’i mai ‘a e ngaahi kulupu kehekehe ‘o e sosaieti.
- iii. Fakahoko ma’u pē ‘a e alea ‘i he Fale Alea ‘i ha founa ‘oku faka’apa’apa pea ke faka’apa’apa’i ‘a e ngaahi tui fakapolitikale kehe
- iv. Pule’i, *regulate*, ‘a e ngaahi *media* fakasosiale pea mo ha *media* kehe pē ke fakasi’isi’i ‘a e malava ko ia ke fakahoko ha ngaahi lea fakatupu taaufehi’a *hate speech*, ka ‘i he taimi tatau ke pukepuke ‘a e totonu ko ia ‘a e kakai ke lea mo tohi, *freedom of speech*, he ko e makatuliki ia ‘o e temokalati.
- v. Fengāue’aki pea mo e ngaahi Kautaha ‘a e gaahi Pule'anga Fakatahataha ke faka’ai’ai ‘a e nofo melino pea mo e ma’uma’uluta.

Konga 31:

Ko e ngaahi kaveinga ni ‘oku foki mai mo e ‘Eiki Sea pea mo e Fakafofonga ‘o Tongatapu 1 ke me’a ki ai ‘a e Fale Alea pea ke fakapapau’i ‘oku hokohoko atu ‘a e ngāue ‘a e Fale Alea ‘o Tonga ‘o fekau’aki mo hono tokangaekina ‘o e ngaahi kaveinga mahu’inga ni.

Konga G: Ngaahi Fokotu’u.

- Ke tali ‘a e līpooti folau faka Fale Alea fika 14/2023.

Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e līpooti eni, pea te u tuku ‘a e faingamālie ki he Fakafofonga ‘o Tongatapu 1 ke ‘omai ha’ane tānaki ki ai kimu’a pea tau hoko atu.

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Sea pehē ki he Fakataha ‘Eiki, pea pehē ki he Fakataha ‘a e Fale Alea. ‘Oku ou tui ‘oku mahino pē ‘a e ‘uhinga ‘o e fakataha ko eni, pea mo hono taumu’a ‘a ia ko hono Fakataha hono 146 eni ‘i hono fakahoko ‘i māmani ‘i he ngaahi fonua ko eni. Pea ‘oku ou tui ‘oku mahino ‘aupito ‘aupito pē ‘a e kaveinga pea mei he kaveinga pē ko eni ne mahino na’e ‘osi fokotu’u mai, ‘a e ngaahi Fale Alea ‘i māmani ‘i he ngaahi fonua ko eni, ‘oku ‘ikai foki ko e Fale Alea kotoa eni ‘o māmani ‘oku kau kātoa, ke hangē ko e *UN* mo e ngaahi me’a pehē.

Ko e fonua pē ‘e 176 fakakātoa ‘oku ma’u ‘e he motu’a ni, pea na’e ‘ikai pē ke nau kakato ai, ka ‘oku mahino ‘aupito ‘a e taumu’a ‘oku sio fakalukufua ki ai ‘a e fakataha’anga ko eni ‘o makatu’unga pē ‘i he sio he fekaukau’aki, ko e ngaahi kaveinga ke ‘oua ‘e fakalotolahi’i ...

<005>

Taimi: 1435-1440

Tevita Puloka: ... ‘A e fakafaikehekehe’aki pea toe ‘i ai foki ‘ene sio fakalukufua ki he totonu ‘a e kakai fefine pea mo ‘enau totonu ki he Fale Alea pea pehē ‘a e mahu’inga ‘o e to’utupu. Ko u tui Sea pea pehē ki he fakataha kuo mahino ‘aupito pē ‘a e fakalukufua ko eni pea ‘oku ‘i ai ‘a e me’a fekau’aki kuo ‘osi fakahoko pē ‘i he Fale Alea ‘o Tonga ni kuo mou me’a pē ki ai ‘o hangē ko e Fale Alea ‘o e To’utupu. Ko e ‘isiu pē foki eni ia ‘oku talanoa’i pea tālanga’i ‘a e tu’unga ‘o e Hou’eiki Fafine ‘i he Fale Alea ‘o Tonga pea ‘oku tau monū’ia pē ‘oku ‘i ai ‘a e Hou’eiki Fafine ‘i he Fale Alea ko eni ‘oku nau lolotonga fakataha ai.

Fili ‘Eiki Sea Fale Alea kau he Poate Pule Fale Alea To’utupu IPU

Sea ko e taha ‘o e makamaile ‘o e fakataha ko eni ‘a hono fili ‘o ‘etau ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ke kau atu ‘i he Poate Pule ‘o e Fale Alea ‘o e To’utupu ‘o e *IPU*. Ko u tui Sea mo e Hou’eiki Fakafofonga Fale Alea ‘o Tonga ko e makamaile ‘eni pea na’e monū’ia ‘a e motu’a ni ‘o kau ‘i he fakataha ko iá ‘o te vakai tonu ki he mafatukituki ‘o e feinga ki ha lakanga ma’olunga ‘i he tu’unga fakavaha’apule’anga. Na’e mahino ‘aupito ‘aupito pē ‘i he’eku muimui atu ‘i he Seá ‘a e hangē ko ē ‘oku tu’u tailiili pē ko hono ‘uhinga ko e mālohi fau ‘a e keimipeini na’e fai ‘e *Iran* mo e ‘amanaki mo ‘enau feinga mālohi ki he’enau Fakafofonga ke ne ma’u ‘a e lakanga ko ia.

Pea hangē pē ko e mālō ko e tataki ‘a e ‘Eiki na’e taimi tonu pē ‘emau tau atu ki he Falé pea mo e hifo mai ‘a e ‘Eiki Sea ko eni ‘a e Fale Alea ‘a ‘Aositelēlia. ‘A ia ko e taha ia ko e tokotaha ia na’e takimu’a ‘i hono teke ‘o e Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga ke ne ma’u ‘a e lakanga. Tokoni lahi ‘aupito ‘aupito pea mo Nu’usila kae pehē ki Kanata ‘i hono fai e ngaahi fehu’i fakafehu’i ki he tokotaha ko eni Fakafofonga ‘o *Iran* he na’e mahino pē ko kinua na’e takimu’a ‘i he fe’auhi mo e tulituli ki he lakanga ko eni. Fakafeta’i ne kau ‘a e ‘Eiki ‘i he fononga ‘i he fili na’e fai ‘o tau ikuna’aki ‘a e toko 10 ki he toko 6 ‘a *Iran*. Ko e tukupā na’e fai ‘e he Sea ‘oku ‘osi mahino pē pea na’e hiki pē hono vitiō ki he lakanga fo’ou mo e falala kuo hanga ‘e he ngaahi Pule’anga ko eni ‘o foaki ma’a e Sea.

Sea pea hangē pē ko e faingamālie kuo ke ‘omi ki he motu’a ni ke u muimui atu ‘i he Feitu’u na pea tō ai ‘a e fu’u monū ma’a e Feitu’u na pea ko eni kuo ke kuona ‘a e motu’a ni ke u tu’u ‘o fai pē hono ki’i fakafongga’i ‘o kinikini ‘o e folau na’e fai. ‘Oku ou kole atu mu’a Sea ke tuku mai mu’a ha faingamālie ke u tautapa ki hotau Hou’eiki Mēmipa ke fai mu’a ha ki’i pasipasi ma’a e Feitu’u na ‘i he ikuna kuo fai. Fokotu’u atu.

'Eiki Sea: 'Eua 11 me'a mai.

Poupou ki he fatongia fakavaha'apule'anga kuo toe hilifaki ki he 'Eiki Sea Fale Alea

Taniela Fusimālohi: Sea 'uluaki ko e talamonū atu ki he fatongia lahi 'oku tuku atu ki he Feitu'u na pea 'oku 'i ai pē 'a e poupou mei he kau Mēmipa ho Fale ni ki he fatongia ko eni te ke fua koe'uhí 'oku 'ikai ko ha fatongia si'isi'i ko e fatongia fakavaha'apule'anga eni. Pea 'oku tau tu'u 'o kau 'i he kau tangata lalahi fakavaha'apule'anga 'i he ngaahi fatongia pehe ni.

Kole ke tukuhifo Lipooti Folau Fale Alea fika 14/2023

Sea ko u kole atu pē au ke ki'i tukuhifo pē mu'a ki he Komiti Kakato he 'ikai ke fuoloa koe'uhí 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a mahu'inga heni 'oku fekau'aki mo e hangatonu. Ko 'eku tokanga pē 'a'aku ia ki he palakalafi 24 mo e 25 pea mo e 27 'o e lipooti mālō Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku 'i ai 'a e fokotu'u ka 'oku fie 'oange 'a e faingamālie ko eni ki he 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki kimu'a pea tau pāloti e fokotu'u.

Fiefia & vikia Sea he to'o fatongia poto 'Eiki Sea Fale Alea toe fili ia ki he fatongia he ngāue faka-Fale Alea fakavaha'apule'anga

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa e Fale. Sea ko e kakano e lipooti 'oku 'ikai ke toe fai hano fehu'ia ia he motu'a ni. Ka ko 'eku tu'u pē 'a'aku ia ko e fakafofonga atu 'a e fakamālō pea mo e fiefia pea mo e hounga'ia 'i he to'o fatongia poto 'a e Feitu'u na 'a ia 'oku 'ave ai 'a e fo'i piliote pea pehē ki he Fale Alea 'o Tonga 'o fakama'u pea faka'ilonga'i mei māmami...

<007>

Taimi: 1440-1445

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : ...pea 'oku 'ikai ko ha me'a si'i eni ia Sea ki he motu'a ni he ko e fatongia ko eni 'oku 'ohake ki ai e Feitu'ú na na'e 'ikai ke 'ave noa'ia. Na'e makatu'unga ia 'i he taukei na'e makatu'unga 'i he 'ilo pea mo e poto 'i he fatongia faka-Sea 'oku fuesia 'e he Feitu'ú na 'i he Fale Alea 'o Tonga. Pea kiate au 'oku laukau ai e motu'á ni 'i he'eku hoko ko e Mēmipa Fale Alea ko e Sea 'o e Fale Alea 'oku kau ki ai e motu'a ni 'oku 'i ai e tu'unga ma'olunga 'oku a'u ki ai. Pea 'oku 'ikai ko e lipooti pē ko eni. Na'e lava atu 'a e motu'a ni fakataha pea mo e Fakafofonga Tongatapu 6 pea na'a ma fakamo'oni pē ki ai ki he to'o fatongia poto 'a e Feitu'ú na he fatongia. 'Oku fai e talanoa ki ai pea 'ohake 'e he Kalake ko eni 'o e Fale Alea ko ē 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Pilitania pea ko u tui Sea ko e sīpinga ia mo e taumu'a 'oku totonu ke tulifua ki ai 'a kimautilu mo e Hou'eiki Mēmipa ho Fale 'Eiki.

Ko ia 'oku pehē 'a e fiefia noa ai pē 'a e motu'a ni ia pea 'oku 'ikai ke fai ha ofo ia ai he 'oku tonu 'a e fua fatongia. Pea mo e taukei 'oku ke ma'u, he neongo 'a e taimi lahi 'oku ou fanongo pē he muhumuhu hotau Fale 'Eiki ni fu'u lahi ho'o folau, ka ko e fakamo'oni e lipooti ia ko eni 'a e mahu'inga 'o e folau 'a e Feitu'ú na. Pea 'oku fakamo'oni ki ai 'a kinautilu 'oku nau muimui folau 'i he Feitu'ú na 'i he lavame'a pea mo e taukei. Pea na'a taku ko ha fakahekeheke eni 'Eiki Sea ke muimui atu ai ha kole ki he Feitu'ú na mole-ke-mama'o ka 'oku ou fakamalanga

atu 'i he'eku ongo'i 'oku fiefia hoku laumālie 'i he hiki fonua mo e tu'unga ko eni 'oku tau a'u ki ai Fale Alea 'o Tonga. Pea ko e 'uhinga pē ia 'eku fakamalanga Sea ke u fakamo'oni atu kuo tau a'u ki he tu'unga ma'olunga pea 'oku 'ikai ko e kautaha pē ko eni *IPU*. 'Ilonga e to'o fatongia 'a e Feitu'ú na he *CPA* pea 'oku laukau ai pea faka'ilonga'i ai lau ai mo e taumu'a 'o e Fale Alea 'o Tonga.

Poupou tukuhifo Lipooti folau faka-Fale Alea fika 14/2023 ki he Komiti Kakato

Ka 'oku ou poupou atu pē au ki he fokotu'u Sea hangē ko e Fakafofonga 'Eua kapau 'e tukuhifo ki he Kōmiti Kakato pea 'oku pehē pē 'a e ki'i fakamalanga 'oku fai atu. Mālō Sea.

'Eiki Sea : Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala : Sea tapu mo e Sea tapu mo e kau Mēmipa. Sea mālō e ma'u faingamālie. Sea ko u tu'u pē ko e fie fakamamafa'i pē 'a e mahu'inga 'o e lipooti 'oku 'asi he peesi 8. **Na'e tukupā 'a e fakataha ke fakahoko 'e he Hou'eiki Mēmipa honau lelei taha mo hono ngāue'aki honau ngaahi fatongia fa'u lao sivilisi'i 'o e ngāue 'a e Pule'anga, pea mo e fatongia Fakafofonga.**

Ko e mahu'inga ko ē kia au Sea he ko u ongo'i 'oku 'ikai totonu ke toe mole hotau taimi he toe fefakatonutonu 'aki he taimi 'oku sivilisi'i ai e Pule'anga 'o e 'aho. Ko e, kapau te u taki ho'o tokanga Sea ki he Miniti 'o e Fale ni he Fika 7. 'Oku 'i ai 'a e fa'ahinga fakakaukau ko eni na'e 'ohake mei he Ha'apai 13 ke 'oua 'e sivilisi'i 'a e kau Minisitā. Kia au 'oku ou faka'amu Sea ke ke hanga mu'a 'o fakatau'atāina'i mo tukuange, to'o mai e taula ka tau lava 'o 'unu he 'oku ki'i lahi 'etau fa'a fetōkaki ai. Ka ko ho'o ngaahi lipooti eni ho'o ngaahi folau Sea 'oku ne hanga 'o fakamamafa'i e 'u me'a 'a e ngaahi fatongia ko ia.

'I ai pē pea mo e Miniti Fika 9 'o e Fale ni peesi 116 'aho 28 'o Ma'asi. Na'e pehē 'e he Fakafofonga Nōpele Ha'apai ke tau fālala tautolu ki he Minisitā Pa'anga. He 'oku ne to'o 'e he ngaahi me'a ko ia 'a e fa'ahinga fakakaukau 'oku 'omai he ngaahi *principle* fakamāmani lahi ko eni ke tau hokohoko hotau fatongia ke sivilisi'i.

Sea ko u fakamālō atu au ia mo'oni 'aupito 'a e fakahua na'e fai 'e he Minisitā hangē 'oku ki'i ngali lahi ho'o folau. Pea 'oku ke 'ilo hono faka'ofa'ofa he 'oku ke ha'u 'o lipooti mai. Ke taliui 'oku ke taliui mai ki he Fale. 'Oku ou hoha'a au ki he Hou'eiki Kapineti Sea. Folau e Minisitā ...

<008>

Taimi: 1445-1450

Paula Piveni Piukala: ...Ako. Sio folau e Minisitā *Public Enterprise*, Minisitā Polisi, Palēmia, Minisitā Mo'ui. Ka ko e talu 'eku hū mai ki he Fale ni tu'o taha ha'aku fanongo 'oku 'omai ha lipooti ki he Fale ni, pē ko e hā e founa ngāue fo'ou au, ka ko u ongo'i 'oku hangē 'oku 'ikai ke palanisi.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e ki'i fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: Tukukehe kapau ko e Tu'utu'uni ia e Fale ni 'oku 'ikai ke toe lipooti mai e ...

'Eiki Sea: Fakatonutonu. Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Miniistā Fefakatau'aki: Sea ko 'eku ki' i fakatonutonu atu pē ki he Fakafofonga. Ko e fakatonutonu ko e folau ko ē 'a e Hou'eiki Kapineti 'oku lipooti ia ki he Kapineti pea ko e folau ko eni ko ē na'e ma'u faingamālie ai e motu'a ni na'a ku lipooti atu pē 'aneafi me'a lelei pē ki ai 'a e Fakafofonga mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko ia ko e folau ia he fatongia Faka-Fale Alea Sea 'oku talanoa mai ki ai. Ko 'eku 'uhinga 'a'aku ki he folau ko eni 'a e Kapineti ke 'uhinga lelei kia kinautolu he ko e pa'anga tukuhau ia 'a e fonua 'oku nau folau ai. 'Oku 'ikai ko e folau kotoa pē ko e 'omai mei muli, ka 'oku totonu ke nau ō mai 'o lipooti mai ko e hā e mahu'inga pē ko e lelei kuo ma'u he fonua ni mei he ngaahi folau ko eni.

Sea ko e 'uhinga 'eku hoha'a ko e ngaahi fiema'u vivili ko ē ko ē na'e' omai he ngaahi lipooti 'a Niua 'aneafi 'oku a'u ai ki he fale pehē 'oku 'ikai lava ia. Ko 'eku fehu'i 'oku 'ikai ha'atau pa'anga hala ia 'oku 'i ai 'etau pa'anga, 'ikai 'i ai ha'atau poto hala ia 'oku 'i ai 'etau poto, ka ko 'eku 'uhinga ke tau ... ko 'eku 'uhinga ko 'eku tātāsili pē Sea ko e 'amanaki ke tau tu'uta ki he Patiseti ke tau siofi lelei mu'a e me'a ko e Patiseti folau.

Vaea Taione: Fakatonutonu Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 8.

Vaea Taione: Ko 'eku fakatonutonu pē Sea ki he'ene fakamatala'i mai pē ko ē hā e Fale pehē 'ikai ke mahino ki he motu'a ni fakamolemole mālō.

Fokotu'u ke tukuhifo Lipooti folau ki he Komiti Kakato kae nga'unu ngāue Fale Alea

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole mu'a 'a e 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'u na mo e Fale Alea 'o Tonga kole atu Sea ko ē kuo 'osi fokotu'u pea 'oku pou pou'i ke tukuhifo ki he Komiti Kakato ko u kole atu ke nga'unu toe pē houa 'e taha 'a e Fale Alea he 'aho ko eni. Ke tukuhifo pea fai e 'ū malanga ko eni ai tukuhifo ke tukuhifo 'a e lipooti ko eni pea ko e feitu'u ia fai e malanga pālōti, 'osi eni ia Sea he 'ikai ke fai ha pālōti ia ke fokotu'u ke tukuhifo.

Fokotu'u ke tali Lipooti folau faka-Fale Alea kae hoko atu hono alea'i ngaahi Lipooti 'A'ahi Fale Alea

Paula Piveni Piukala: Sea ko 'eku 'amanaki 'aku ke u fokotu'u atu ke tali e lipooti ka tau 'unu tautolu ki he lipooti 'a Tongatapu 4 'oku mahu'inga ange ia. Lipooti faka-fakakaukau pē ē ia ka ko e fiema'u vivili ia. Ko ia na'a ku tu'u hake ai ko 'eku faka'osi ke u fokotu'u atu tali e lipooti ia he 'oku 'omai pē me'a ke tau ako ka tau hoko atu tautolu ki he ngaahi lipooti 'a e ngaahi vāhenga Sea.

Pālōti'i 'o tali ke fakapaasi Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 14/2023

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku ua 'etau fokotu'u 'i he'ene pehē te u kamata mei he fokotu'u fakamuimui. Tongatapu 7 na'e 'i ai ha pou pou ki he fokotu'u 'a Tongatapu 7? (Ne 'i ai 'a e

poupou). Kalake tau pālōti ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 14/2023 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Vaea Taione, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia Le’ole’o, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. (Ne ‘ikai tala e tokolahi e pālōti)

'Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki he fokotu’u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ke loto ki ai ‘a ‘Uhila moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Taniela Liku ‘o Hihifo Fusimālohi ‘ikai ke loto ki ai e toko 4.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē fakamahino atu pē. Ko e ‘uhinga ‘a e ‘ikai ke mau loto kae tukuhifo na’a pehē ‘oku ‘ikai ke mau ta’eloto ki he lipooti. Ko ‘emau faka’amu ‘amautolu ke tukuhifo he ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi ‘ū me’a lelei ‘i he lipooti ke fai ha toe fakamatala’i matala ange ‘i he Komiti Kakato, ka kapau ko e loto ia e Fale ia. Ko ‘eku kole pē ke ‘ai pē ke mahino pē ki he kakai mau poupou ki he lipooti ka na’a mau loto ke tukuhifo mālō Sea.

'Eiki Sea: Mālō Tongatapu 4.’Osi mahino pē ia na’e ua e fokotu’u ka ko ena ‘oku hā pē he’etau lekooti ‘a e ‘uhinga na’a mou fili ai homou pālōti. Hou’eiki tau liliu ‘o Komiti Kakato.

Lord Tu’ilakepa: Sea ‘i ai e ki’i me’a na’a ku kole.

'Eiki Sea: Kātaki pē Hou’eiki ‘Eiki Nōpele Vava’u me’a mai.

Fokotu’u ke fakatokanga’i lava me’a fānau Tonga kau ai *Iam*

Tongi he mala’e musika a’u ki he toko 3 tu’ukimu’a fe’auhi *American Idol*

Lord Tu’ilakepa: Fakamolemole pē Hou’eiki tapu pē mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, tapu atu ki he Tokoni Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki Nōpele kae ‘uma’ā e Fakafofonga Kakai kae ‘uma’ā e kakai ‘o e fonua mo e kau ngāue. ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai e fo’i me’a lahi ia ‘oku hoko ‘i māmani ko e toki ‘osi eni ‘etau pasipasi’i e Feitu’u na ka ko u nofo ‘o fakakaukau mahalo nai ‘e hiki e Feitu’u na ia ki he feitu’u ko ia ‘o Sea ai kae tukuange e fatongia ia, ka kuo toki mahino kiate au ‘eku tangutu pē ‘o fakakaukau ‘ikai, ta ko e me’a ia ‘i muli ‘i he ‘ū...

<009>

Taimi: 1450 – 1455

Lord Tu’ilakepa: ... fakataha’angá. Hou’eiki ‘oku lahi ‘etau hanga ‘o ‘ohake ‘a e liiki, pea mo e ‘akapulu *rugby* pehē foki ki he netipoló. Ko e uike kuo ‘osí, uike atú ko u loto pe ke fakahā ‘a e me’a ko ení ke mea’i ‘e he fāmili mo e kakai ‘oku ‘ia nautolu e fānau he ‘akapulu faka’ameliká.

Ko e Katinalí ‘oku ‘i ai hono tokoua, ‘i ai hono foha na’e *draft* lau miliona. Pea ko u tangane’ia he ‘Eiki Minisitā Leipa ho’o me’a’akí, ‘ave ai pē Pilioté. ‘Ahó ni tau fiefia koe’uhí ko e fatongia e Feitu’u na. Ka ko u loto pē Hou’eiki ke ‘oatu e me’a ko ení ke hounga’ia e ngaahi fāmili ‘i muli na ‘o fekau’aki mo ‘enua fānau he ‘akapulu faka’ameliká. Tokolahi mahalo ‘oku

nau toko 7 mahalo pe 'oku toko 8. Lau miliona 'a e fānau Tonga 'oku nau 'alu hake ki he va'inga ko ení.

Ko e toe ki'i me'a eni ia 'e taha Sea 'oku mahulu hake 'i māmani kātoa 'a e ki'i tangata Ha'ateiho ko *Iam* Tongi. Fa'ē ki Tatakamotonga ka kuo 'osi fili ko e toko 3 ia 'iloa 'i he mala'e mūsiká pe ko e hiva 'i he talēniti ko ē 'i 'Ameliká. Hou'eiki 'oku 'ikai ko ha me'a si'i 'a e me'a ko eni 'oku ou talanoa ki aí. Ka ko 'eku vakai, ko u toki sio hifo he *social media* 'oku 'asi hake 'ene kuí, 'a 'Ulamū Tu'ifua. Pea mahino leva kiate au ne 'alu kotoa e fāmili ko 'enau ō. Na'e fai e fu'u folouti he 'aneafi 'Eiki Sea 'i *Hawaii* 'i hono poupou'i 'o e ki'i talavou ko ení ka ko e ki'i tangata Tonga. Ha'ateiho pea mo e Tatakamotonga. Pea ko u fie fakahā pe 'e au ki he Falé ni 'eku fakamālō ki ha fatu fānau lelei fai 'e ha mātu'a mo ha ngaahi mātu'a 'i mu'a atu ka 'oku 'ave ai hotau ki'i fonuá 'i Tonga ní Sea.

Pea ko e ki'i me'a ia ko u tu'u hake ai Hou'eiki na'a tau hanga noa pē he ngaahi me'a kehekehé kae 'ikai ke tau fakatokanga'i 'etau fānau. 'A ia 'oku nau 'unu meí he mala'e 'o e sipotí 'o mā'olunga atu, toe 'unu hake eni he mūsiká 'Eiki Sea. Sea ko 'eku ki'i fakamālō pe 'a'aku ia ki he ngaahi fāmili ko ení, fakaloloma ko 'ete sio hifo he hisitōlia e leká. Na'e lava pe eni mei ai e māhina 'e fiha pekia 'ene tangata'eiki kuo 'unu hake e leka ko ení ke ne hoko ko e tokotaha 'iloa 'i he mala'e mūsiká 'Eiki Sea.

'Eiki Sea, 'oku 'i ai e me'a 'oku ou ki'i tokanga ki ai kimu'a pea tau toki liliu kae fakatokanga'i 'e he Falé ni. 'Oku ou fakatokanga'i e 'ū me'alele 'i hē 'oku tau 'i tu'a 'o 'eke'eke 'o 'ilo ko e 'ū me'alele 'a e fakavāhengá. Me'alele 'e taha kuo fakafoki mai 'oku maumau, me'alele 'e taha 'oku. 'A ia ko e 'i he malumalu ia 'o e Feitu'una, 'a ia ko u tokanga ki ai.

Kole ke fakafoki mai ki Fale Alea vakatahi 'a Niua tau 'i tahi ko e koloa ia Fale Alea

Sea ko u tokanga ki he vaka ko eni 'o Niua 'oku tau 'i tahi. 'Oku ou fakatokanga'i 'oku 'i ai e kau me'a 'oku nau hangē pe 'oku nau ngaahi e vaka ko ení. Sea 'oku ou fokotu'u atu ki he Feitu'u na Fale 'Eiki ni, Tokoni Palēmia. Ko e pa'anga eni fakavāhenga tukuhau e fonuá na'e 'ave 'o ngaahi'aki e vaka ko ení. Ko u fokotu'u atu ki he Feitu'u na ke fakafoki mai mu'a e vaká ko e *asset* ia 'a e Fale Alea 'a Niua.

Fakamolemole pē fāmili 'a ia kuo pekia 'a e tokotaha na'a ne fatu mo e fokotu'utu'u e ngāue ko ení ka 'oku 'ikai ko ha me'a ia 'a nautolu. Ko e vaka ko ení 'a eni ko ē 'oku fō 3, lanu engeenga 'oku tau 'i tahi. Pea ko u kole atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea, fakafoki mai e vaká ki he malumalu e Feitu'u na pe 'ave ki he kāinga Niua. Pea kapau 'e tuku atu ke tokoni ki he fu'u nō ko eni honau vaka Kelesí 'Eiki Sea. Ko e me'a fakapotopoto ia mo e me'a lelei 'Eiki Sea hono fakatokanga'i na'a tau hanganoa 'i he ngaahi me'a kehekehe mo e folau. Ko e 'ahó ni pe kuo tau tutuku, hanga atu e uike kaha'ú kuo teuteu leva ke tāpuni e Falé 'i he anga ia 'eku ongo'i 'Eiki Sea.

Tokanga ke fakafoki mai tokanga'i Komiti Liiki ki Tonga ni

'Eiki Sea ko e faka'osi fakamolemole ko u manatu'i hake e me'a ko ení. Hā e me'a 'oku hoko ki he'etau 'Akapulu Liiki. 'Oku kei 'i Tongá ni 'a e kōmiti ko iá pe 'oku fatu pe 'e he kau mulí ia e Liiki 'o toki 'omai pe ki he Pule'angá ke 'oange ha pa'anga ke tokoni ki he Liiki. Mou me'a ki he me'a ko ení he koe'uhí 'oku fiefia hotau fonuá 'i he fa'ahinga 'akapulu ko ení ...

Taimi: 1455-1500

Lord Tu'ilakepa: ... ka ko u fanongo 'Eiki Sea ko e, 'oku 'i ai e komiti ia 'oku nau fatu nautolu 'i mulí. Ko 'enau me'a pē 'anautolu 'oku fai ko e toki kole mai pē, 'oange seniti. Fakafoki mai mu'a, Hou'eiki Pule'anga tuku atu ke mou ngāue ki ai. He 'ikai tuku eni 'e pau pē ke fai hano 'eke atu ke mou me'a ki ai. Fakamolemole pē Hou'eiki na'a ko u to'o homou taimi ka ko e ngaahi me'a lalahi eni 'e tolu 'oku ou 'ohake 'oku matu'aki mahu'inga pea 'oku 'i he malumalu ia 'o e Fale ni pea 'oku mou me'a heni Hou'eiki Pule'anga.

Fakatauange pē 'Eiki Sea ke hokohoko atu ho fatongiá, fatongia fo'ou ko ena ke lolotonga Sea 'i Fale Alea, toe Sea he me'a 'a e To'utupú.

Sea 'ai pē mo ke ki'i 'ave ha taha 'ia mautolu he folau. 'Oku ou toki hangē 'oku ou ki'i lānga'ia hake 'eku fua'a 'aku he folau. Talu eni 'emau hū mai 'oku te'eki ai pē ke 'i ai ha, ko e ma'a mo 'asinisini e folau he 'aho 'aneafi he 'ai kau Seá ko e 'omai ki Fale ni pea fili leva. Fili mai he, pe ko hai 'e fili mai mei hē. 'Oku 'i ai 'a e folau 'a e kakai fefiné hangatonu pe ia ki he tokotaha fefine. 'Oku 'i ai 'a e folau fekau'aki mo e me'a 'a e kakai fefiné 'oku 'i ai 'a e motu'a tangata ia 'oku me'a, 'i he Fale ni 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane kaunga 'a'ana ki ai. Kae toki 'ave holo e tohi 'avetakai holo 'i tu'a 'o mau fakamo'oni, mou kata pē au. Fakamo'oni pē pea u pehē anga fēfē 'alu 'a e motu'a tangata, 'a e me'a 'a e motu'a tangata ko eni 'oku 'ikai 'i ai ha'ane kaunga, ko e me'a eni ia 'a e kakai fefine.

'Eiki Sea ko u kole atu pē ki he Feitu'u na, kole atu ki he Feitu'u na mu'a ke 'ai pē mo ki'i vahevahe mai 'etau folau. 'Ange'ange he 'etau Palēmia, ki'i kole atu 'ai pē mo ki'i vahevahe mai mo 'ene folau. 'Oku 'i ai pē me'a ko e *observer* ko 'ete heka pē 'o fakalangilangi kae koloa pē Sea ke te kau he folau. 'Oku ke me'a ki he 'enau si'i malimali mo 'enau kakata e Hou'eiki ho'omo toutou 'ai pē ka mau fakamo'oni pē ke mo folau. Mālō 'omai lipootí ia, mālō. Mālō lahi 'omai e lipootí ka ko u fie folau 'Eiki Sea. 'I ai ha ki'i folau ki 'Amelika 'Eiki Sea pea fakakau atu ai. Nau pehē au te u kau he folau ko ē te ke me'a ki 'Ameliká.

Lord Nuku: Fakatonutonu atu Sea. Na'e kau eni hono tali ko ē folau ko iá 'a e Mēmipa ko eni 'oku fakahoha'á.

Lord Tu'ilakepa: Ke me'a ki heni 'Eiki Sea 'oku kau e ongo Fakafofonga 'Euá he ongo Fakafofonga felekeu mo'oni he Fale ni hetau tipeiti 'oku faí. 'Ai hake hatau me'a, 'ange'ange 'a 11 he 'Eiki Nōpele ko eni 'Eiki Sea. 'Eiki Sea kae kehe fai ā ho tu'utu'uni 'Eiki Sea. Mālō e ma'u faingamālie.

Poupou ki he tamasi'i Tonga ko *Iam Tonga* lolotonga kau he toko 3 tu'ukimu'a fe'auhi *American Idol* 'a 'Amelika

Paula Piveni Piukala: Sea ko u kole pē ke 'omai e ki'i faingamālie ko eni ke fakahoko atu ai pē poupou ki he me'a na'e 'ohake. Na'e 'osi teuteu pē motu'á ni ko e ki'i puipuitu'a e talavou ko eni mei Tongatapu 7 ko e foha e fonua ni ka ko e fānau tama 'a Tongatapu 7. Ko hono hingoá ko *William Tongi* 'oku 'iloa 'aki ko ē 'a e *Iam Tongi* ko hono ta'u 18 eni. Na'e fā'ele'i pea tuku hake he kolo ko Kahuku 'i he motu ko Oahu 'i *Hawaii*. Na'e hiki 'a *William* ki *Seattle Washington* 'i he ta'u tolu kuo 'osi pea hangē ko 'ene fakamatala 'i hono fa'a faka'eke'eke iá *he was price out of paradise*. Ko 'ene fakalave ia ki he mamafa 'o e anga e nofo 'i *Hawaii* na'e 'uhinga ai 'ene hiki mo hono fāmilí. Ko e tamai 'a *William Tongi* ko e tangata'eiki ko

Rodney Piutau Tongi ‘o Ha’ateihó. Ko e tamai ‘o *Rodney* Piutau Tongi ko e tangata’eiki ko Sitaleki Tongi ‘o Ha’ateihó pea ko ‘ene fa’ē ko Senea Uefa ‘o Ha’amoā ‘o Samoa. Ko ‘ene fa’ē ko e fefine ko Lili Tu’ifua ko ‘ene tamai ko ‘Uluamu Tu’ifua ‘o Mu’a, Tatakamotonga pea ko ‘ene fa’ē ko e pāangi ia ko e *Irish*. Ko e *William* na’e ako’i pē he’ene tamai ke hiva talu mei he’ene kei si’i mo e faka’amua ke ‘i ai ha ‘aho ‘e ma’u hano faingamālie ‘i he kaha’u ‘o e *music*. Me’apango ne mālōlō e tamai ko eni he ta’u kuo mahili atu he ta’u kuo ‘osí ‘i he mahaki fakaesino pē. ‘Oku teuteu atu ‘a *William* ke graduate mei he ako mei he ‘apiako ‘i *Seattle Washington*. ‘Oku ‘amanaki atu foki ‘a Viliami ki he fainolo ki he *American Idol Season 21* ‘i he efiāfi Sāpate uike ní ‘i ‘Amelika. Lolotongá ni foki ‘oku kau atu ‘a Viliami Tongi ‘i he...

<002>

Taimi: 1500-1505

Paula Pīveni Piukala: ... top 3 ‘a e *American Idol*. Pea ‘oku ne ma’u ‘a e name tag ‘o e *American Idol*, ko e fuofua tokotaha Tonga ia, pea ko e fuofua tokoaha ia mei he Pasifiki ke ne ma’u ‘a e fa’ahinga faingamālie ko eni. ‘Oku polepole ma’u pē ‘a *William* ‘i hono Tonga. Neongo ‘oku te’eki te ne sio ‘i Tonga ni. Pea ko e faka’eke’eke kotoa pē ‘o *William* ‘oku ne fakahā pē ko e Tonga ia, pea ko ‘ene Tamai mei Ha’ateiho, ko ‘ene fa’ē mei Tatakamotonga.

‘I ai ‘ene faka’amua ‘e ‘i ai pē ha ‘aho pehē ‘i ha *invitation* pē ko ha’ane mālōlō ke ‘eve’eva mai ai ki he fonua ni, mālō Sea. Ko e ki’i *detail* pē ia mei he fanau tama ko eni.

Lord Tu’ilakepa: Sea, fakamolemole pē he’eku tu’u tu’o 2 e, ‘ikai ke u fa’a manako maumau’i e, ‘oku ou fakamālō ki he fika 7 ho’o toe ‘omai ‘a e ki’i fo’i *family tree*, pē ko e ki’i fakahinohino fakafāfāfāfā. Na’a ku ‘ai pē ‘e au ‘a e Ha’ateiho pea mo Tatakamotonga heni ‘Eiki Sea, ko ho’o toe me’a mai ko ē ‘oku ‘i ai hono konga Ha’amoā, Sea ko ‘Ulamū, ko ‘ene fa’ē ko Pule, ko Pule ko e mokopuna ‘o Fakatoufifita mei Ofu, mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11.

Tapou ke ‘ai ke mo’oni tali Pule’anga ke fai ha folau ‘a’ahi ki he kāinga Tonga ‘i muli

Taniela Fusimālohi: ‘Io Sea, ‘oku ou fakamālō atu ‘i he faingamālie ko ē, ko e me’a ko eni fekau’aki pea mo e folau, ko e, ko ‘etau talanoa foki ‘i he ta’u kuo ‘osi na’e ‘i ai ‘a e tohi mai mei he kakai Tonga ko ē ‘i tu’apule’anga ‘o fekau’aki pea mo e fakamahu’inga’i ko ē ‘a honau mahu’inga ko ē ‘enau tokoni mai ko ē ki hotau fonua ‘i he ngaahi tafa’aki kehekehe ‘o kau ai ‘a e pa’anga ko eni ‘oku nau lī mai ko ē ki he ngaahi fāfāfāfā. Pea na’e ‘i ai ‘a e pehē pea na’e tali ‘e he Pule’anga ‘e ‘i ai ‘a e fo’i vaha’a taimi te tau folau atu ai ‘o ‘a’ahi ki hotau kāinga ko ē ‘oku nau ‘i tu’apule’anga, ka ko e faka’amú ‘e Sea ke fakapapau’i ange mu’a ‘a e fo’i me’a ko ia pē ‘e fai ‘afē he ‘oku ou tui ‘oku nau tali mai nautolu ia ki he ‘etau tali, he na’e pehē foki ‘e tukuange ki he Pule’anga ke ‘ai ha ‘aho, pea na’e pehē ‘e fai ‘i Tisema, ka na’e ‘ikai foki ke lava ia.

‘A ia ko e ‘uluaki ko e ‘aho, ko hono ua ko e folau ‘oku ou fakamamafa’i ‘e au ‘etau folau ko ē ‘o fe’iloaki mo hotau ngaahi kāinga ko ē ‘i tu’apule’anga. ‘Osi lava atu au ki Nu’usila, pea mo ‘Asitelēlia, ‘o feinga ke u fe’iloaki mo hoku kāinga ko ē ai, ka ko e fakamanatu’i atu pē ‘a e folau ko ia mu’a ke ‘ai mu’a ke hoko ko e fo’i me’a ‘oku hoko ‘o mo’oni. Pea ‘oku ou toe kole atu pē au ia ‘a au pea mo e Fakafofonga Nōpele 1 ke ma ō mu’a maua ki ‘Amelika ‘o

fakataha mo e Fakafofonga ko eni ‘o Ha’apai he koe’uhi he ‘oku te’eki ai ke ma a’u ki ai, ma ‘osi a’u maua ki Nu’usila mo ‘Asitelēlia, ka ‘oku te’eki ai ke ma a’u ki he kāinga ‘Eua ko ē ‘i ‘Amelika.

Poupou lahi ki he mahu’inga ngaahi folau pea lipooti mai ki Fale Alea he ‘oku fai feako’aki ai

Ko hono 2 Sea, ‘a e mahu’inga ko eni ‘o e folau he ko e, ‘oku fai ‘a e feako’aki fakavaha’apule’anga, pea ko ē ‘oku ou poupou lahi ki he Feitu’u na ‘i he lipooti ma’u mai pē ‘o e ngaahi folau, sio ki he ngaahi fu’u me’a lelei ‘oku tau ako ‘i he ngaahi lipooti ‘o fanongo mai ‘a e kakai ki hono lau atu neongo ‘oku tukuhifo hifo, ‘osi tali ‘a e lipooti ia ko ē ka ‘oku nau ‘osi fanongo mai pē ki he ngaahi me’a.

Lord Tu’ilakepa: Sea, ‘e sai pē ke u tokoni ki he Fakafofonga ‘Eua, ‘e tali pē ‘e he Feitu’u na ke u tokoni atu. Mālō.

Ko e fokotu’u ko eni ‘Eiki Sea na’e ‘osi ‘omai pē ia ‘e he Fakafofonga ‘Eua kimu’a, ko e fo’i fokotu’u ki he Fale Alea ni ‘Eiki Sea. Ka u ‘oatu ‘a e ki’i talanoa ko eni. Fai ‘a e fakataha ‘a e siasi, ‘ikai ke u talanoa siasi, ka ko ‘eku kui ko e tangata’eiki ia na’e pōlepole ai ‘a e siasi ai. Pea ko e tu’u hake ‘a e motu’a muli e Palesiteni ‘o e ‘aho ko ia ‘o kole ke ‘ai mu’a ha’ane kā, pea ‘ai mo ha’ane *allowance*, pea ko e, ‘ikai si’i poto ‘eku kui ‘i he lea fakapālangi pea ko e ui atu, ha’u ange ‘a e *translate* ‘o ‘oatu ‘a e me’a ko eni, ‘eke ange ki he ‘eku kui ko e ha’u mei fē, tali ko e ha’u mei Pilitānia. ‘Eke atu ki ai pē na’e ‘i ai ha’anau silini, talamai ‘e ia, ‘eke atu pē na’e ‘i ai ha’anau silini. Talaange ki ai ke talaange ki honau fāmili ke ne kumi ‘ene kā, he ‘oku ‘ikai ke ma’u ‘e he siasi ha kā.

Ongo Fakafofonga mo ala pē ki ho’omo kato ‘o ‘ai ho’omo folau ko ena ‘oku mo me’a ki ai. Ko e toki hoko eni ha me’a pehē ni he Fale ni, ko ‘eku tokoni pē ‘a’aku ia. ‘I ai ‘a e folau ‘Eiki Sea na’e fai ‘e he Pule’anga, ki ‘Amelika, tokolahi ange o ‘a kakai ia ki he me’a ‘a Pita Pua he folau ‘a e Pule’anga. Tokolahi ange ‘a e kakai ia ‘oku nau o ki he me’a ko ē ‘oku fa’a me’a atu ki ai ‘a e Fakafofonga fika 7 he o ‘a e Pule’anga ...

<005>

Taimi: 1505-1510

Lord Tu’ilakepa: ‘Oku ou kole atu ke ki’i tolotoloi atu ‘a e ‘ai folau ko eni he koe’uhi tau tu’u he tu’unga ‘oku ki’i fakatu’utāmaki ‘aupito. Ko e anga pē ‘eku fakahua ‘a’aku Sea he folau ‘anenai tau fe’unga pē hotau ngaahi vāhenga o mai me’a ‘a e kakai ke tau fai mo tau feme’a’aki he Fale ni pea tau hanga atu ki he Patiseti ko e hā e me’a ‘e fai he Pule’anga ki he ngaahi fiema’u vivili ko eni. Fakamolemole pē Fakafofonga ‘ikai ke u fakata’e’aonga’i ‘e au ho’o fiema’u he ‘oku ‘i ai pē mo’oni ia he ko e pa’anga mei muli ko e pa’anga lahi, mo ala pē mo homo ‘Eiki Nōpele ‘o ‘ai hamo tikite pea mo me’a atu ki he kakai. ‘Oku sai ‘a ‘Amelika ia he ‘e toe ma’u pē hamo sēniti ke mo toe me’a mai mo ia. Ko e ‘uhinga pē ‘Eiki Sea na’a ku kole au ke u kau atu ha folau ‘a e Feitu’u na tautautefito ki he fonua ko eni ‘oku kole ki ai ‘a e Fakafofonga pea ko ‘eku tokoni pē ia ‘Eiki Sea ‘e ma’u ai e ki’i me’a lelei.

Taniela Fusimālohi: Sea.

Lord Nuku: Kātaki pē mu’a Sea kātaki pē he ngali fakalōloa. Ko e fokotu’u ko eni ko ē ‘oku ‘omai ‘a eni ko eni ‘oku ‘ohake ‘a eni na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga ko eni ko ē Vava’u Nōpele. Ko e fokotu’u ko eni na’e ‘osi tali ‘e he Fale ni ke ‘i ai ha ‘aho ‘o e kakai muli, pea na’e ‘omai ki he Fale pea na’e tali pea tuku ki he Pule’anga pea talu ia. Pea ko u tui ‘oku ‘ikai ko ha me’a eni ia ke vakai’i pē ki he Pule’anga pē ko e hā e ngāue na’e faí ki he fokotu’u ko eni Sea koe’uhí ka tau fakanounou he ‘oku lahi ‘etau ngāue ‘atautolu ia ke hoko atu ki ai Sea mālō.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ka u faka’osi atu pē au ia. Ko e ‘uhinga foki ko ē ‘o e folau ia ‘ikai ke ‘uhinga ia ke te ‘alu ‘o ‘ai ha’ate ki’i kapainu. Ko e ‘uhinga eni ia ‘a e fe’iloaki mo e kāinga te nau tokoni mai ki he taimi ko ē ‘oku hoko ai ‘a e faingata’a.

’Eiki Sea: ‘Eua 11 ko u tali ‘a e fakatonutonu ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘Eua. Ko e kaveinga ko eni na’e ‘osi tali ia he Fale pea ‘i he’ene pehē ‘oku ‘ikai ke tonu ke tau toe feme’a’aki ki ai. Ko ‘etau fehu’i pē ki he Pule’anga pē ko e hā ‘enau ngāue ‘oku fakahoko ki he me’a na’e ‘osi tali.

Taniela Fusimālohi: Ko ia ka ‘oku ‘ikai ke u tali ‘e au ia ‘a e talamai ko ē ke te toe to’o pē, ko e ‘ai ke to’o hake mei he kato fē. Ko e ‘uhinga foki ko ē ‘a e me’a ‘oku ‘i ai ‘a e pa’anga ia ‘oku folau’aki he Pule’anga ‘oku ‘i ai e pa’anga ia ke folau’aki he Feitu’u na mo e kau Mēmipa ki he ngaahi fakataha. Ka ko fē ‘a e ki’i sēniti ia ke fai’aki ‘a e ō ko eni ‘o fai ‘a e kole. Ko e ‘āhanga ko eni ‘a e Fakafofonga Ha’apai 12. Ko e ola ia ‘o si’ene ‘alu ‘o feinga ‘i he tafa’aki ko ia pea ‘oku taumu’a pehē pē Sea ka ‘oku totonu pē ke ‘i ai ha ki’i tokoni mai mei he ‘ofisi ‘a e Feitu’u na ke lava ‘o totongi tokoni pē ia ki he tikite ‘oua toe ‘omai ha me’a kehe ia ko e totongi pē ki’i tikite ka mau lava, he ‘oku ‘i ai ‘ema me’a mo e ‘Eiki Nōpele ‘oku fakakaukau’i ki he vahefonua pē, ke mau ō ‘o fe’iloaki mo e kāinga he’ilo na’a toe liunga ua mai ai ‘a e tokoni mai ‘oku fai mai ki he kāinga pea mo e tokoni fakalukufua ‘oku fai mai he kāinga Tonga mei tu’apule’anga. Ko ia pē Sea mālō.

Fakama’ala’ala ‘Eiki Sea he ngaahi folau Fale Alea ki tu’apule’anga

’Eiki Sea: Fakafofonga kātaki ‘o me’a hifo ki lalo. Hou’eiki ko e me’a ko eni ‘oku ...ko u tui pē ‘oku tonu ke fakama’ala’ala koe’uhí ko e folau ‘oku ‘ikai ko ha me’a ‘oku tufa tavale holo. ‘Oku ‘ikai ko *Santa Clause* eni ke fakapale’i kimoutolu homou ‘alu ‘o folau. Ko e folau ‘oku ‘i ai ‘a e taumu’a. ‘Uluakí ‘oku ‘i ai e ngaahi folau ‘oku fua ia ‘i he kautaha ‘oku fakaafe mai pea ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi taumu’a ngāue ki he folau ko ia. ‘A ia ‘oku makatu’unga eni he ni’ihi ‘oku folau atu hangē pē ko e lipooti ko ē na’e toki ‘osi hono tali ‘oku ‘i ai e ‘eku lakanga fakamāmani lahi ‘oku ou kau atu ki ai pea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi fakataha mo e konifelenisi ‘oku pau ke tau ō ki ai. ‘E ‘ikai ke lava ia ke ‘ave ha taha ‘o fakafofonga’i atu au koe’uhī ko au na’e fili he ngaahi fonua ‘oku nau falala mai kiate au.

‘A ia ‘oku ‘i ai ‘a e ‘ū lakanga pehē ‘oku pau ke tau hanga ‘o tauhi koe’uhí ko ‘etau vā fakapule’anga mo faka-Fale Alea mo e ‘ū Fale Alea ko ē ‘i muli. Ko e folau fakalangilangi Hou’eiki fe’unga pē ia mo ‘etau folau fakalotofonua ki he ‘ū vāhenga fili.

Ko e folau ki tu’apule’anga ‘oku ‘i ai e ‘uhinga mo e taumu’a e ngāue pea ‘oku ‘ave e ni’ihi ‘oku nau taukei ki he ngāue ko ē ‘oku fakahoko ‘i he folau ko ia. Ko e fiema’u ko ē ke ‘i ai ha’atau taimi ke tau feohi mo hotau kāinga ‘oku nau ‘i muli ‘i ‘Amelika mo ‘Aositelēlia mo Nu’usila ‘oku te’eki ai ke ‘i ai ha folau pehē Hou’eiki pea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha patiseti pehē pē ko ha taumu’a ngāue pehē. Ko e ‘uhinga ia na’e tali ai he Fale tuku ki he Pule’anga ke nau toki fa’ufa’u mai he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha *policy* ia ki he folau ko ia. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha ‘uhinga

lelei 'i he taimi ni tukukehe kuo fa'u mei he Pule'anga ha ngāue 'oku tu'utu'uni 'oku 'i ai ha tu'utu'uni pau ki he folau ko ia.

'Uluaki 'oku fili tautolu ke fakafongonga'i he kakai 'o Tonga ni 'oku 'ikai ke kau e ni'ihī ko eni 'oku nau 'i muli 'i hono fili kitautolu. ...

<007>

Taimi: 1510-1515

'Eiki Sea : 'a ia ko 'etau 'alu atu kia nautolu 'ikai ke nau kau nautolu he'etau Fale Alea, 'oku nau nofo fonua pea 'oku nau totongi tukuhau pea 'oku nau taliui ki he fonua kehe 'i he lao mo e 'ātakai kehe mei Tonga ni. Ka koe'uhi ko 'etau vāofi mo e fāmili mo e kāinga 'oku 'i ai 'a e toka'i pea 'oku tau mahino'i ko e ivi lahi 'oku 'omai mei he'etau fāmili mo e kāinga 'i muli 'o poupou'i 'aki 'a e ngāue ko ia 'oku fakahoko 'i Tonga ni. Ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a faka'ofisiale Hou'eiki ke ne hanga 'o tataki 'a e kole folau ko eni.

Mou toki fa'ufa'u mai ha polokalama ke tau vakai'i fokotu'u ki he Pule'anga ke nau hanga 'o fakaivia'i ka ko e tu'u ko ia e ngaahi folau Hou'eiki 'oku pau ke tau muimui pē ki he ngaahi fakaafe 'oku 'omai fakavaha'apule'anga pea mo e ngaahi polokalama 'oku tau kau atu ki ai. 'Oku 'ave ni'ihī 'oku 'i ai 'enau 'ilo ki ai mo 'enau taukei ki he mala'e ko ia. Pea 'oku 'i ai e faka'amu ki he kaha'u 'e poupou'i mo fakaivia'i 'a e ngaahi Kōmiti ko eni 'a e Fale Alea ke nau kau atu ki he kaveinga ngāue 'a e Kōmiti ko ia 'i he ngaahi fakataha fakavaha'apule'anga.

Fakatātā pē ki he Kōmiti Feliliuaki e 'Ea 'oku lahi 'a e ngaahi fakataha 'a e Feliliuaki e 'Ea, ko e Kōmiti ki he Tupu Tokolahi 'oku 'i ai e ngaahi fakataha ki he tupu tokolahi. Ko e ngaahi faingamālie ko ia 'oku lolotonga fai 'a e ngāue ke faka-faingamālie'i 'aki 'a e ngāue koe'uhi lahi 'a e ngaahi taukei mo e 'ilo 'e ma'u 'e he Kōmiti mo e kau Fakafongonga 'o makatu'unga he ngāue ko eni 'oku mou fakahoko he 'u Kōmiti mo e tefito'i ngāue ko ia. 'Oku mea'i lelei pē 'e he Fakafongonga Tongatapu 5 ko e Sea ia e Kōmiti Pa'anga 'oku 'i ai e ngaahi fakataha ia 'a e 'u Kōmiti Pa'anga 'o Māmani 'oku fa'a kau atu ki ai 'a e 'Atita Seniale pea mo e Fakafongonga Tongatapu 5 koe'uhi ko 'enau taukei he 'u me'a fakapa'anga. 'E 'ikai ke tau 'ave ha tama sipoti ke 'alu he fakataha he me'a pa'anga he 'oku 'ikai ke ne 'ilo 'e ia ha me'a. Ko e fakataha māmani lahi 'a e Sipoti 'e toki ki ai 'a e tama sipoti. 'Oku pehē hono fili 'etau kau folau Hou'eiki. Kae 'oua te tau hanga 'o 'ai 'o to'o ma'ama'a e me'a ko eni koe'uhi ko e ivi e kakai 'i Tonga ni mo muli 'oku ne hanga 'o fua 'a e ngaahi folau ko eni koe'uhi pē ko e taumu'a lelei taha 'etau fonua mo e ngāue Fale Alea.

Ko e Liiki Hou'eiki 'ohake 'e he Fakafongonga Nōpele Vava'u. Ko e Liiki 'oku 'ikai ko ha me'a fakapule'anga. Ko e sipoti 'oku tau'atāina e sipoti pea 'oku 'i ai e Kōmiti mo e kakai 'oku nau 'i he mala'e ko ia. Ko e 'Eiki Minisitā Sipoti 'oku 'ikai ke ne me'a heni 'i he'ene pehē te u tuku ke toki me'a mai 'o fakama'ala'ala atu he tu'unga 'oku 'i ai e sipoti ko ia.

Fakamahino 'Eiki Sea 'ikai ko ha koloa Fale Alea 'Utumā'atu

Ko e 'Utumā'atu 'a e vaka ko eni 'oku tau ko ē 'i Fua ko e lukuluku ia 'a e kāinga mei Tokelau Mama'o 'o lava ai hono langa 'a e 'Utumā'atu pea hili ko ē hono ngaahi ko ē vaka 'o 'osi na'e maumau he afā. Ko 'ene tu'u he taimi ni ko e fāmili ko eni e tokotaha na'a ne hanga 'o langa hake 'a e fo'i ngāue ko ia 'oku nau lolotonga feinga ke fakakakato hono ngaohi e vaka kimu'a pea toki foaki ki he kāinga Ongō Niua. Ko 'eku ma'u eni mei he'eku a'u atu ki he ..

Lord Tu'ilakepa : Sea te u tokoni atu ki he Feitu'ú na ko 'eku ma'u ki heni ko e pa'anga *constituency* na'e 'ave ki he Mēmipa ko ia 'io pea tokoni ki ai mo e kāinga. Ke fakamolemole pē ki he Feitu'ú na, 'Oku ou ma'u lelei 'aupito 'aupito e fakamatala kau ki he me'a ko eni. Ko 'eku tokoni atu pē ki he Feitu'ú na. Na'e 'i ai e pa'anga *constituency* i he vāhenga ko eni na'e 'ave ki ai. Ka ko u fakamālō atu kapau ko e founga ia a ko u tukulolo atu ki he Feitu'ú na he ko ena 'e fakafoki mai pē vaka. Mālō.

'Eiki Sea : Ko ia Hou'eiki 'oku, na'e 'i ai e konga e pa'anga *constituency* na'e 'ave ki ai ke toki me'a mai ki ai e Fakafofonga Ongō Niua ka ko e vaka 'i he'ene tu'u he taimi ni 'oku 'ikai ko ha'atau koloa. 'Oku kei fai e ngāue ke fakakakato e vaka ko 'ene *sea worthiness* pē ko ē vaka pea ma'u 'ene *certificate* 'o kakato 'osi hono ngaohi, 'e foaki leva ia ki he kāinga Niua. Ko e taimi ia te tau toki fepōtalanoa'aki ai pē ko e fē feitu'u 'e malumalu ai e vaka hili hono fakakakato e ngaahi ngāue ke lava e vaka 'o ngāue'i 'e he kāinga ko eni mei Tokelau Mama'o.

Pasipasi Fale Alea ko 'enau faka'apa'apa kia *Iam Tongi* ki he tu'unga ma'olunga 'i ai 'ene hiva

Ko *William Tongi Hou'eiki* ko u fiefia 'aupito 'i hono faka'ilonga'i 'e he Fale Alea 'a e tamasi'i Tonga ko eni mo 'ene talēniti 'oku a'u ki he tumutumu 'o e fe'auhi 'o e Musika 'i 'Amelika. Pea ko u fakamālō atu ki he ongo Fakafofonga Tongatapu 7 pea mo e 'Eiki Nōpele 'o Vava'u hono 'ohake ke faka'ilonga'i he Fale Alea 'o Tonga 'a e lavame'a 'a hotau kāinga nofo muli. Pea ko u kole atu Hou'eiki ke tau faka'apa'apa'i e tama ko eni 'aki ha'atau pasipasi.

(Na'e pasipasi 'a e Fale Alea ko 'enau pasipasi he tu'unga ma'olunga ki ai a'usia *Iam Tongi* he fe'auhi *American Idol* 'a 'Amelika)

<008>

Taimi: 1515-1520

'Eiki Sea: ...Hou'eiki kimu'a pea u liliu 'etau Fale Alea ki he Komiti Kakato te u kole atu ke 'oua te tau mālōlō ka tau hoko atu ai pē ki he 4, pea ua ki ai ko e 'aitemi fika 5.2 koe'uhí 'oku lolotonga folau 'a Vava'u 14 ke toloi e lipooti ko ia ka tau ngāue pē ki he lipooti 'a Tongatapu 1, Tongatapu 4 mo e Fakata'u 'a e Potungāue Fakamaau'anga, Potungāue Fakamaau'anga. 'A ia ko e fo'i 'aitemi pē 'e tolu ki he Komiti Kakato Hou'eiki tau liliu 'o Komiti Kakato.

Liliu 'o Komiti Kakato he 'osi 2pm

(*Liliu 'o Komiti Kakato pea me'a mai 'a e Sea 'o e Komiti Kakato ki hono me'a'anga*)

Sea Komiti Kakato: 'Io Hou'eiki mou fakama'ama'a atu pē koe'uhí ko e tu'unga 'oku 'i ai hotau Fale. Tapu atu ki he Hau e fonua kae 'uma'ā 'a e Fale 'o Ha'a Moheofo. Fakatapu atu Fale 'a Matāpule, fakatapu atu Palēmia Le'ole'o kae 'uma'ā e Hou'eiki Kapineti, fakatapu atu ki he Hou'eiki e fonua, fakatapu atu ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai, si'i kau ngāue mālō si'i fai 'etau ngāue, fakatapu atu ki he kakai 'o e fonua 'oku nau me'a mai he ngaluoe.

Hou'eiki ko 'etau ngāue ē mo e tala fatongia kuo 'omi ki he motu'a ni. 'A ia ko e 5.2 mahino pē ia ko e toloi 'o tali kae toki me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Mo'ui pē ko e Fakafofonga Fika 14 'o Vava'u. Ko e taimi ni, fakamolemole 'oku 'i ai pea mo e Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea 'a

Tongatapu 4, ka u kole atu mu'a ki he Tongatapu 1 koe'uhí ko 'etau 'asenita ia ke ke me'a mai ka tau kamata 'etau feme'a'aki.

Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea 'a Tongatapu 1

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Sea tapu ki he fakataha'anga 'Eiki e Komiti Kakato. Sea ko e ngāue eni na'e fakahoko 'e he motu'a ni ko e Fakafofonga Fale Alea 'o Tongatapu 1 'a ia 'oku 'osi fakakakato pē 'i he lipooti ko eni, mahino 'aupito pē ko e founa angamaheni pē eni 'a ia 'oku mahino 'oku tau ngāue kotoa'aki pē kuo tu'utu'uni he Lao kuo pau ke fakahoko. Na'e lava lelei 'a e 'a'ahi ko eni pea te mou me'a pē ki he lipooti 'oku 'osi 'asi atu pē 'i he peesi 'a e ngaahi me'a na'e nofo ki ai 'a e tō fakamamafa 'a e 'a'ahi 'a e motu'a ni. 'Oku kei tu'u pē 'a e kaveinga na'a ku ngāue'aki pē ko e kaveinga ngāue ia 'a e motu'a Fakafofonga Fale Alea 'o Tongatapu 1 ke 'uluaki pē 'a Tongatapu 1.

Ko e ngāue na'e kamata mo e motu'a ni 'i he 'ofisi pea mo e fatongia ko eni na'e kamata he fakamā'opo'opo, fakamā'opo'opo pē 'a e 'ofisi, fai e ngāue ki hono langa fakalahi fakalotofale 'o e Fale pē 'oku tu'u 'i he mala'e va'inga Halaano. 'A ia ko e fale fuoloa pē na'e langa ko e fale 'o e 'akapulu 'a Kolomotu'a pea a'u ki he taimi kuo tu'u e kosiliō mo e fakalalakaka 'o e anga ko ē 'o e fa'unga 'o e nofo 'o e kolo, pea na'e 'ofisi pē ai 'a e kosiliō kimu'a, ka ko e toki fuofua taimi eni ke hoko e Fale ko ia ko e 'ofisi 'o e Fakafofonga Fale Alea 'o Tongatapu 1. 'A ia kuo lava e ngāue ki he 'ofisi ko ia.

Na'e 'i ai foki e sēniti na'e kole makehe 'e he Fale Alea 'o 'omai ko ē 'a e pa'anga 'e 50000 ke tokoni ki he kole na'e fai 'o tautautefito ki he Hou'eiki Fakafofonga Fale Alea fo'ou. 'I he sēniti ko ia ko e 15000 ai na'e vahe'i ke fai'aki ha fakalelei 'ofisi. Ko e ngāue ia ko ia na'e tokoni 'a e seniti ko ia ki he fakalelei 'o e 'ofisi ko ia.

Ko e taha 'i he kaveinga 'o e 'a'ahi 'a e motu'a ni 'a e mahu'inga 'a eni 'oku 'osi 'asi pē ...

<009>

Taimi: 1520 – 1525

Tevita Puloka: ... 'i he peesi ko eni 'oku hulu pē ko eni 'i he 'atá. Ke 'ata kitu'a 'a e ngāue 'a e Fakafofonga Fale Aleá. Ko e 'a'ahi Fale Alea na'á ku fakahokó na'á ku fa'u ai 'a e lipooti 'o tufa ki he kakai 'o e ngaahi feitu'ú kotoa na'á ku 'a'ahi ki aí, 'a e lipooti 'a e motu'a Fakafofonga Fale Aleá pē. Pea na'e lava ia 'o fakahoko pea 'e kei hokohoko atu pē 'a e ngāue ko iá 'i he taimi ni 'oku hoko atu 'a e lipooti 'a e ngāue 'a e motu'a Fakafofonga fale Aleá ki he Kōsilió.

Ko e taha 'o e ngāue fakamā'opo'opo 'a e motu'a ni ko hono fakamahino pau 'o e fatongia 'o e Fakafofonga Fale Aleá pea mo hono 'ofisi. Pea pehē ki he fatongia 'o e kosilió mo hono ngaahi ngafa ki he koló. Feinga'i ke mahino 'aupito 'aupito 'a homau ngafa fatongia 'oku fakahoko ki he koló. 'I he taimi tatau 'oku mou 'osi mea'i pe 'oku 'i ai 'a e ongo 'Ofisa Mā'olunga talu mei mu'a 'i he anga 'etau nofo 'i he koló ni ko e Pule Fakavahe kae pehē ki he 'Ofisakolo.

'Oku 'i ai pē ngaahi pole ia 'o e me'a ko iá he ko e Pule Fakavahe 'o Tongatapu 'o e vāhenga Kolomotu'a 'oku lahi ange ia 'i Tongatapu 1. Ko u tui na'á ku 'osi fakahoha'a pe kimu'a ki he ngaahi ngāue ko iá. Ko e 'ofisi mo e kau ngāue na'e mahu'inga'ia 'aupito e motu'a ni ke hiki

e mōlale mo e tu'unga 'o e kau ngāue fakapolofesinale 'o e 'Ofisi e Fakafofongá. 'Ai honau teunga pea 'oku 'ai honau *logo* 'o e teungá 'o kau pe ai mo e motu'a Fakafofongá 'i he teunga ko iá.

Pea ke mahino 'a e tu'unga pe ko e faka'ilonga pe ko e *identity* ia 'o e Fakafofonga Fale Aleá ko e Fakafofonga Fale Alea 'o Tongatapu 1. Ko u tui te mou me'a hifo pē ki he tā pea 'oku mahu'inga pē hono fokotu'u e ngaahi kaveinga. Anga 'eku fengāue'aki pea mo e kau ngāue 'i he 'ofisí, mahu'inga e ngāue loto to'a he fatongíá. Pea 'okú ne 'omi mo e loto lelei ke fakahoko'aki e fatongíá 'o tataua he hifó mo e haké kae pehē ki he faingata'á mo e faingofuá. Ko e lea ia 'a e tangata ko ē ko *Winston Churchill*.

'Oku lava atu mo e ngaahi fatongia ko iá ko u tui 'oku mou mea'i 'oku 'osi 'asi pē 'i he līpootí 'a e vahevahe 10 'o e ngaahi kolo iiki 'o Tongatapu 1. 'A ena 'oku mou me'a pe 'oku 'osi 'asi pe mo ia 'i he līpootí 'a loto Kolomotu'a, Vaolōloa, Tu'atākilanga, Kapetā, Longolongo, Hala'ovavé, Tufuenga, Tongata'eapa, Vaolōloa kae pehē ki 'Isileli.

Ngaahi fiema'u angamaheni vivili 'a Tongatapu 1

Ko e ngaahi fiema'u kotoa angamaheni 'oku 'osi 'ohake kotoa pe ia 'i he ngaahi līpooti 'o e vāhengá. Ko u tui 'oku 'ikai ko ha toe fu'u me'a ia 'a e tanuhala, 'a e maama hala. 'I he taimi tataua 'oku 'i ai 'a e ngaahi tu'unga pe ia fakasiokalafi 'o Tongatapu 1 mahalo 'oku 'ikai ke fu'u, 'i ai e ngaahi kolo 'i Tongá ni. Hangē ko e feitu'u anó Hala'ovave, Tongataeapa, Sopa 'o Taufu'ahaú kae pehē ki 'Isileli. Pea mo e ngaahi pole 'oku hoko kiate kinautolu 'o hangē ko e halá kae 'uma'ā 'a e lahi 'o e ngaahi vai 'oku tō.

'Oku 'ikai tuku 'a e ngāue 'a e motu'á ni mo e fengāue'aki pea mo e Pule'angá. Pea pehē ki he kau ngāue 'a e Pule'angá ki he ngaahi ngāue ko iá. Kau ai pē ai e maama halá, 'oku fai pe hono tokangaekina pea 'oku fu'u ngāue vāofi 'aupito pea mo e 'Ofisakoló ke tokoni ki he ngaahi fiema'u vivili 'a e koló faka'aho ke lava ke muimui'i e ngaahi fatongia 'oku fai ko iá.

Kuo lava atu e kongala lahi 'o e ngaahi ngāue ko iá pea 'oku 'omai pē mo e ngaahi fokotu'u ke mou me'a pe ki ai 'i he līpootí. Pea ko u faka'amu pē ke 'ohake pē 'a e ngaahi me'a 'oku 'ikai ko e ngaahi fokotu'u angamaheni pe ia ko ē ko u tui 'oku mou 'osi mea'i pē. Ko e taha 'o e ngaahi fokotu'u na'e 'ohake pea na'e fa'a talanoa pe 'a e motu'á ni ki ai, talanoa mo e mātu'a he siasí, talanoa 'i he 'ilo kavá 'a e fa'itoká. Ka na'e 'ohake ia 'i he fokotu'u fakakaukau 'aki pē 'a e vakai 'a e motu'á ni pehē ki he 'Ofisakoló pea mo e kakai 'oku fengāue'aki mo e koló 'a e maumau e kelekelé 'i hono anga fakafōtunga pe ko e anga hono *lay out* mo e anga e founga hono ngāue'aki e fa'itoká ...

<010>

Taimi: 1525-1530

Tevita Puloka: ... pea 'oku mole 'a e *space*, ko e toe me'a 'e taha foki ko e kakai 'oku ō mai 'o fai he ngaahi fa'itoká. Neongo 'oku fakalao kotoa pē ka ko e faka'amú, 'oku 'i ai foki e fa'itoka 'i 'Isileli pea ko e fehu'i foki 'oku 'ohaké, na'e 'uhinga ko hai 'e fai he fa'itoka ko iá. He 'oku 'asi hake pē foki e ngaahi talanoa ki he kakai na'e 'ikai ke lave'i he motu'á ni mo 'ilo 'e he kakai e koló pea 'oku nau fa'a hanga pē 'o fakahoko mai.

Fokotu'u ke tokanga'i mo pule'i ke mau ngāue'aki ngaahi fa'itoka

Ka na'e 'i ai 'a e fakakaukau fo'ou ia na'e 'ohake ko ha fo'i konga kelekele 'oku fakafaingamālie'i ki ha fa'itoka pea malava leva ke sio e koló ia, tau pehē pē ko e kosilió 'o nau hanga 'o ngaahi faka'angataha ha fa'itoka. Palani lelei ke faingofua e hū ki aí, ngaahi ke mahino 'ene malú pea 'omi ia hono pule'i pea ko e taimi ko ē 'e 'i ai ha kau pekia ai, 'a ia 'oku hanga pē ko e kau pekia pē 'o Kolomotu'a pea nau ō atu pē 'o fakatau 'a e konga ko iá 'oku ngaahi fakalelei kae 'oua 'e fu'u hangē ko eni he'eku ongo'i he motu'á ni pea ko e founa pē, 'oku hangē ko ē 'oku felekeú. Kae toe 'ai ke mā'opo'opo ange pea faka'aonga'i lelei 'a e *space* pea molumalu ange pea 'oku hangē, pea ko e me'a lahi tahá mo 'ene malu ange ko e anga pe ia 'a e fokotu'u fakakaukau na'e 'ohake he ngaahi fakataha ko ení.

Mahino 'aupito pē 'a e konga 'o Kolomotu'a kae pehē ki he Sopa 'o Taufā'āhaú 'a ia 'oku lahi taha ai e kau ma'u mo'ui mei tahí. Na'e 'ohake pē 'a e ngaahi fokotu'u ko e sio ki he faama iká pea 'i ai e ngaahi fokotu'u 'o 'ohake ai 'o hangē ko e *SMA* 'a ia 'oku lolotonga fai e ngāue ki ai 'a e Potungāue Toutai. Na'e 'osi fakahoko mai pe ia 'e he tokotaha fakafofonga lao ai kimu'a pea ne toki lave'i 'oku hiki ki he potungāue 'e taha ka na'e me'a mai pē 'a e Tokoni Palēmia 'e kei 'i ai pē pea mo e 'Eiki Minisitā. 'E kei hoko atu pē 'ene ngāue kae 'amanaki ke fakahū mai e lao ko iá 'a ia ko e lao he ko e tu'utu'uni 'o e *SMA* ia ko e kolo ki he matātahí. 'Oku 'ikai lava ia 'o pehē ke kolo 'e ua ki ha matātahí 'e taha.

Mahino 'aupito pē mei Fangatapu 'oku 'i ai 'a e fo'i konga ai 'a ia 'oku tohi pe ia ko e *red zone* 'i he palasí 'o ha'u ai ki he tafa'aki ko eni ki Kolomotu'á 'o ngata meimei ngata mai ki he falekai, mou mea'i pē ko e *Seaview*. Pea 'oku toki hoko leva ai 'a e ngaahi feitu'u ke lava ke fakangofua ke fai ai e fāngotá. Ka 'oku 'i ai foki e hoha'a e si'i kāinga fāngota ia 'o Kolomotu'á 'o e vahenga Kolomotu'á. Kuo tokolahi ange 'enau ongo'i 'enautolu ko e kakai ē ia mei he ngaahi feitu'u kehekehe 'oku ō ange 'o tāpalasia 'a e matātahí ko iá.

'I he taimi tatau 'oku 'omai pē 'a e fakamatala mei he kau ngaahi *bar* ofi ko ē aí 'a e 'ilonga 'a e toe ki'i mahu ange 'o e 'elia ko ia 'o Fangatapú 'o makatu'unga he fakatapatapu ko eni 'oku fai ki he *red zone* ko eni 'i he Fangatapú. Pea 'oku kei hoko atu pē 'a e fokotu'utu'u hangē ko e, 'oku 'i ai e mātu'a taukei 'i he toutai 'i Kolomotu'a 'i Sopa, nau pehē 'oku 'i ai 'a e 'ai e me'a ke 'āa'i ke 'omi e te'epupulú mo e limú, 'osi ko ā hono, te'epupulú 'o laku ki ai pea 'e lava pē 'o toe fakafānau 'iate ia. 'A ia 'oku lahi pē mo e ngaahi, ngaahi me'a 'oku mau hanga ki ai pea 'oku ngāue lahi pē 'a e motu'á ni ke kumi hano pa'anga. Pea 'i he taimi tatau pē ko e sio ke hangē ko e sēniti ko eni mo e pa'anga 'oku 'oatu mei he Fale Aleá.

Ngaahi fiema'u makehe

Ko e ngaahi fiema'u makehe 'oku hoko, me'a tatau. Ko e pō ako mo e ako, ko e totongi ako 'a ia 'oku 'osi kātōi pē 'i he lipooti ko ení. Pea ko u tui 'o kapau te mou me'a pē ki ai pea ko u tui pē 'oku mou mea'i kotoa pē 'oku hangē 'oku hā fotunga kehe 'a e lipooti 'oku fai 'e Tongatapu 1 ka 'oku, na'e 'i ai pē hono 'uhinga. Na'e, ko e lipooti ko ená ko hono *graphics* ko e fai ia 'e he tokotaha 'oku fakapolofesinale 'i he mala'e ko iá. Pea kapau te mou me'a pē ki he 'uluaki peesi 'oku hangē ko ē 'oku fehu'ufaki e ngaahi kupesí. 'Oku 'uhinga ia ko e lālanga hangē ha fala he ko e fakakaukau ia 'a e motu'á ni mo 'eku nofo mo e kaingá ke lālanga 'iate kimautolu 'a e ngaahi me'a kotoa ki hono langa 'o e koló pea mau ngāue fakataha.

He ko e taha pe ia ‘o e fakamā’opo’opo ‘a e motu’a ni Sea. Sea ‘oua mu’a te ke, ko u kole atu Sea ‘uhingá ‘oku ke me’a mai pē ki he me’a ko u fakamatala ē. Ko e, ‘a e mahu’inga ‘a e lotu ‘o e kakai ke mau ngāue fakataha neongo ha tō kehekehe ha fa’ahinga tui, ko e faifatongia ‘a e motu’a ni ke pukepuke pē kinautolu ...

<002>

Taimi: 1530-1535

Tevita Puloka: ... te mou me’a pē ki he fo’i *logo circle* ko ena seakale, Tongatapu 4 te ke toe me’a mo koe ia. ‘Oku ‘uhinga ko e seakale ia ke hū ki ai pea ke mau ngāue fakataha ai.

‘Oku ou faka’amu pē ‘o kapau te mou ‘alu ki he kongā kimui ki he ngaahi fakatātā, ‘oku hangē ia ko ha’atau hū ki he mala’e va’inga Halaano. Na’e lahi ‘aupito Sea, ‘a e ngaahi lipooti mei he ngaahi kolo ko e talanoa sipoti pē kuo fai mai ‘a e fakahoha’a ki he mala’e va’inga Halaano pea mo Kolomotu’a, pea na’a ku kole atu pē ke tali ki he taimi ‘e toki ‘oatu ai ‘a e lipooti ko eni, hangē ko e me’a na’e fa’a hoha’a ki ai e Fakafofonga ‘o ‘Eua 11, pea hangē ‘oku pehē ‘oku ‘alu e pa’anga ia e sipoti ki Kolomotu’a, ka ko hono fakapulipuli eni. ‘Oku te ‘uluaki feinga’i ‘a e ngaahi laumālie ‘a e fānau mo e kakai, tānaki kinautolu, ngāue fakataha pea nau tui mai kia kita kimu’a pea te toki langa ha me’a pē ko ha *infrastructure*, pē ko ha fa’ahinga fakamole fakapa’anga ki ha fale. Na’e pehē ‘a e tu’u ‘a e fale ko eni kuo ‘iloa ‘a ē na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā ko eni Fakalotofonua, kuo holoi tounga he ‘aho ni e mala’e va’inga Halaano ko hono ‘uhinga ko e *gym* ko eni kuo tu’u kuo ‘iloa ko Sunia Mafile’o.

Na’e kamata ‘aki ai hono tānaki ‘o e to’utupu he 2015, ‘oku te’eki tu’u ha fale ia, ko e langa ‘o e fānau pea te tau kamata mo e me’a mo’ui ‘Eua 11 fakamolemole, maau ia ‘o langa pea toki mu’omu’a ‘ete ala ki hoto kato, hūfanga ‘i he fakatapu, pea mo hoto ivi ‘o kamata ‘a e ngāue ko iá pea toki me’a mai ‘a e Pule’anga ‘o nau toki tokoni mai ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha tōnounou.

Sea ‘oku mahu’inga ‘a e langa ngāue ‘oku fai pea pehē mo e kakai ‘oku nau muimui pea mo kau fakataha mo e motu’a ni mo e poupou mālohi ‘i he langa ngāue ‘oku fai ‘i Tongatapu 1. He ko e taha ‘o e fakamā’opo’opo mo e kaveinga ngāue ‘a e Fakafofonga Fale Alea ‘o Tongatapu 1, ‘e kimu’a te ke tu’u, tu’u ‘o fakakaukau’i ha ngāue ‘oku fai, ma’a e kolo ‘e ‘uluaki mu’omu’a ‘a ‘ete sio hifō kia kita, ko e hā ‘a e me’a ke te ala tokoni ai kimu’a ‘oku te’eki ai ke te kole ki he Pule’anga ha tokoni ‘e fai mai. ‘Oku ‘ikai ke mau mu’omu’a pē ke kole ki he Pule’anga, ke hangē ko e hua ko ē ‘o e kalapu kava Tonga ko eni, ‘a e Tokoni Palēmia he ‘aho ko ē ko e mai angé, ‘ikai. ‘oku ‘ikai ke mau mai angé. ‘Oku mau ‘uluaki fai ‘emautolu ‘a e fatongia, pea mau toki hanga atu ha tōnounou mo ha me’a ‘e ala fetokoni’aki mo e Pule’anga.

Ko e pa’anga ‘o e, ‘oku ‘omi ko e pa’anga faka-vāhenga ‘a ia ‘oku ou tui pē mou mea’i pa’anga ‘e 100000 ki he le’o kolo, pea toenga ‘a e 300000 ‘a ia ‘oku fou ki he Kosilio. ‘Oku kei muimui pē ‘a e motu’a ni ‘i he founga na’e ngāue mai ‘aki ‘e he kau Fakafofonga ki mu’a, vahevahe pa’anga taki 10000 ‘a e vāhenga ‘e 10, 100000 ia, pea ‘oku ‘i ai mo e Komiti Ngāue, ‘e 10, ‘oku toe vahevahe ki ai, ‘a ē ‘oku toe ‘asi pē ko ē ‘i he fakamatala ko ē ‘o mahino ‘alu ai ‘a e 200000 pea toe 100000 ‘oku fakaava ia ki ha fa’ahinga *project* ‘e lava ‘o fakahoko.

Ko e le’o koló ‘oku mafuli ‘i he ‘aho ni ‘o talu mei he fakangofua ‘o ‘ikai ke toe ‘i ai ha *curfew* ‘oku mau ngāue ‘oku mau kumi me’alele pea ‘oku mau ngāue’aki ‘a e o ‘o le’o ‘i he kolo ‘i he pō kotoa. ‘Oku vahevahe ia ‘o meimei ke fakatōfuhia ‘a e ngaahi fai’anga ‘ilo kava pē ko e ngaahi kalapu kava Tonga mo e kakai ‘oku nau pole ki he fatongia, ki he fatongia ko ia. Pea

‘oku hokohoko lelei ‘oku mau toe feinga ke ‘amanaki ke kumi ke 2 ‘a e me’alele, pea ‘oku a’u pē ‘enau le’o ‘oku ou tui pē ‘oku fu’u mahino ‘aupito pē ‘a e manakoa ‘a mui Sopa ‘i he po’uli ‘i he kau ma’u kava mālohi. Pea ‘oku fai hono tokanga makehe ‘o e ngaahi feitu’u ko ia, ‘i he taimi po’uli ‘o tautautefito ki he *weekend*.

‘Oku toe a’u foki ‘enau le’o ‘o a’u atu ‘o takai atu ki he ngaahi ‘api ‘uta ‘i Tongatapu 6, Tongatapu 5 mo 7, ‘oku lahi ai ‘a e ngaahi ‘api tukuhau ‘o e ka u Kolomotu’a. Ne ‘asi foki ‘i he fakamatala ko ē ‘a Tongatapu 6, ko e feleoko tokua ‘a Tongatapu 6 e fonuá. Ko e mo’oni, mo’oni Sea, ko e feleoko ia ‘o e kāinga Kolomotu’a he ko nautolu ‘oku nau ngoue ...

<005>

Taimi: 1535-1540

Tevita Puloka: ... he ngaahi feitu’u ko ia, pea mālō lahi Tongatapu 6 kae pehē ki he ‘Eiki Nōpele ho’omo teke ke tanu e ngaahi hala ko ia he ko e hala ia e ‘ū ‘api ‘uta ‘o e kau Kolomotu’a.

Me’a maheni pē ia tufa tangikē lolotonga fai ‘a e fengāue’aki pea mo e *MEIDECC* ki he toe polokalama tufa tangikē. Talamai ‘oku nau hanga ki hono tala mahu’inga he ko e tokoua ko e tufa tangikē hoko ko eni ko e tokoni ‘a Nu’usila ‘oku nau toe ‘omai ‘enautolu mo e tu’unga mo e tu’u’anga tangikē pea ‘e tala mahu’inga e fanga ki’i kautaha ke nau hanga ‘o ‘ai kae toe hoko atu ‘a e ngāue ko ia.

Tokanga Tongatapu 1 ki he mama kitu’a ngaahi sepitiki he vāhenga

Ko e taha ‘o e me’a na’e tokanga lahi taha ki ai ‘a e motu’a ni kapau te mou ‘alu ‘oku ‘i ai ‘a e fakatātā ‘i mui ki he ngaahi feitu’u ano. Na’e ‘uha lahi e fonua ni ‘i Fepueli 2021. Na’a ku fai e savea ‘i he ngaahi feitu’u ko eni ‘a ia ko Hala’ovave, Tongata’epa, ‘Isileli pea mo e Sopa ‘o Taufā kapau te mou me’a ki he tā ko ē ki he ngaahi sepitiki hūfanga he fakatapu ‘a ē ‘oku *leak* pē ‘oku tafe kitu’a. Sea na’a mau savea’i ‘a e ‘api ‘e 237. Na’e ‘ilonga ‘aupito ‘aupito ‘a e ngaahi ‘api ‘oku ava ‘a e sepitiki hūfanga he fakatapu pea ko e taimi ko eni ‘oku tō ai ‘a e ‘uha ‘a eni ‘oku mou me’a ki ai he tā pea ‘oku tafe kitu’a ‘a e kinoha’a ko ia. ‘Oku tokanga lahi e motu’a ni ki ai mahino ‘aupito pē ‘a e ta’u ni pea mo e fu’u ‘uha lahi ‘a ia ne tatau mo e fu’u lahi ko eni ‘i Fepueli 2021. Pea ‘oku fai e fokotu’utu’u ngāue ‘i he taimi tatau ‘oku lave’i he motu’a ni ‘oku ‘i ai e tokoni ‘a Nu’usila fou ‘i he *MEIDECC* ‘i he ngaahi ‘o e ngaahi toilet hūfanga he fakatapu pē ko e fale fakafiemālie ‘a ē na’e talanoa ki ai ‘a Tongatapu 8 ko e totonu ‘a e tangata. Pea ‘oku mau tokanga lahi ‘o muimui’i ‘oku ‘osi maau ‘emau lisi ‘o tuku atu ki he potungāue ke lava ke fakahoko e ngāue ko ia.

Sea mahalo ko e ngaahi fakamatala ia kuo fai fekau’aki pea mo ‘emau ngāue ‘oku fakahoko ‘i Tongatapu 1, lahi ‘aupito pē mo e ngaahi fokotu’u ki he totongi ako hoko atu pē ‘o e ngaahi tokoni fai he Pule’anga pea kuo lava lelei ia hangē ko e tokoni ki he *laptop* mo ha toe me’a pē ‘oku mau ala tokoni ai. ‘Oku ‘ikai ‘aupito pē ke toe veiveiua ‘a ‘emau poupou’i ‘a e sipoti pea mo e mo’uilelei ‘a ia ‘oku fai ia ‘i he mala’e va’inga Halaano.

Ko e taha foki hangē ko e fakakaukau ‘o e fengāue’aki ‘a Tongatapu 1 pea mo e motu’a ni ‘o hangē pē ko e ngaahi me’a na’a ku malanga Fale Alea ‘aki pē. Ko e hā ‘a e vāhenga fili ki he’ene fekau’aki mo e Pule’anga. Na’a ku fakatatau ia ki he vā ‘o e teliteli’uli mo e ‘anga. ‘Oku na fe’anga’aki he ‘oku kai mahū ‘a e telieli’uli mei he toenga kai ‘a e ‘anga ‘a ia ko e Pule’anga

ia. 'I he taimi tatau 'oku hanga 'e he teliteli'uli 'o to'o 'a e siemu pē ko e fanga ki'i *bacterias* 'oku tau 'i he la'i loungutu 'a e 'anga hūfanga he fakatapu pea ma'a ai 'o mo'ui lelei 'a e 'anga. 'Oku pehē 'a e ngāue 'a Tongatapu 1 kimu'a ke mau tu'u 'o fai ha me'a 'oku mau lava 'o sio hifo ko e hā e me'a ke fai ai 'emau fe'aonga'aki mo e Pule'anga, pea 'oku kei hokohoko atu pē 'a e ngāue ko ia. Sea ko u tui kuo fu'u tōtu'a 'a e me'a 'oku ou fakamatala na'a toe hanga mai pē 'eku talanoa ka ko u faka'amu pē mo e fokotu'u atu e lipooti ko eni kapau 'oku 'i ai ha taha 'oku toe 'i ai ha me'a 'e tokanga ki ai ke fai ai ha tokoni mo toe fakamahino ko u fokotu'u atu mālō.

Sea Komiti Kakato: 'Io pou pou ke pālōti'i. 'Io me'a mai Fika 2, 'Eua 11 ē kapau ko ia.

'Uhila moe Langi Fasi: Mālō 'aupito Sea pea ko u fakatapu mo e Feitu'u na fakatapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. 'Uluaki pē Sea 'oku ou fakamālō ki he Fakafofonga Tongatapu 1 'i he lipooti faka'ofa'ofa 'ikai ngata pē he faka'ofa'ofa 'a e fōtunga 'ene lipooti koe'uhí foki 'oku ne ma'u 'e ia 'a e me'angāue, ka ko e faka'ofa'ofa 'a e kakano 'o e lipooti kuo 'omai me'a ki ai 'a e Fale 'Eiki he hoa'ataa ni.

Tokanga ki he hao & malu fānau ako mei he faito'o konatapu

Ko e ki'i me'a pē 'oku ou tokanga ki ai Sea 'oku 'asi ia 'i he peesi 20 'i he 'a'ahi ko eni 'a e Fakafofonga ki he Ako Lotoloto 'a Kolomotu'a. Ko e fika 6 loma taupotu taha ki lalo 'i he peesi ko ia 'oku hā ai fu'u fiema'u 'a e tokanga ki he malu 'a e fānau ako kuo kamata ke 'asi 'a e faito'o konatapu 'i he kauhala ki tahi 'o e 'apiako.

Sea ko e palopalema eni 'oku fu'u lahi 'aupito 'ene ...

<007>

Taimi : 1540-1545

'Uhila Moe Langi Fasi : ... 'asi 'ikai ngata pē 'i he 'apiako ko eni ka 'i he ngaahi ako'anga kehe tautautefito ki he ngaahi ako si'i 'a e kamata ke 'asi ai 'a e ni'ihi 'oku nau 'asi holo he fanga ki'i me'alele 'o nau tu'u holo pē 'i he ofi ki he ngaahi 'apiako. Pea 'oku kau eni 'i he me'a 'oku tokanga 'aupito ki ai e motu'a ni ko e hao pea mo e malu 'a e fānau ako. 'A ia 'oku ton uke fai ki ai ha tokanga he 'oku 'ikai ngata pē 'i he'enu 'alu holo ko e tufa holo 'o e faito'o konatapu ka 'oku toe fakatu'utāmaki foki ia ki he fanga ki'i longa'i fānau na'a fakaheka atu kinautolu ia 'i ha me'alele.

'E Sea 'oku 'i ai mo e me'a ia 'e taha 'oku 'asi hake ia 'i he ngaahi 'apiako 'e ni'ihi ko e me'a ko eni ko e veipa koā pē ko e hā 'oku hangē ko ē ha ifi sikaleti. Na'e 'i ai 'a e ki'i 'apiako ia na'e ma'u 'e he kau faiako ia 'a e fānau ako ai 'e toko 9 na'a nau 'alu ange mo e me'a ko ia ki he 'apiako. 'A ia ko e me'a ia ko eni 'oku fakatau noa'ia pē ia 'i he falekoloa Siaina ka 'oku 'osi hā mai hono ngaahi ola kovi he ngaahi lipooti kehekehe pē 'oku ha'u he netí. 'A ia 'oku ton uke fai ki ai e tokanga he ka 'ikai 'e lahi hono ngāue'aki 'e he fānau ako tautautefito pē eni ki he longa'i fānau iiki he 'oku nau o pē foki nautolu. 'Oku lahi 'aupito e silini 'oku 'oange he'enu mātu'a ke o mo ia ki he ako pea 'oku o ia 'o fakatau 'a e me'a ko eni ko e veipa 'o o mo ia ki he ako.

Fokotu'u ki he Pule'anga 'ave ki ha feitu'u mama'o mei he fānau ako/kakai feitu'u haka'anga valitā tu'u 'i he 'Ofisi Ako fo'ou

'Oku ou mahu'inga'ia aupito au 'i he hao mo e malu pea mo e mo'ui lelei 'a e fānau ako. 'I he lolotonga 'eku 'i ai Sea 'oku ou faka'amu pē ke fakahoko atu e me'a ko eni ki he Feitu'ū na pea mo e Fale 'Eiki. Fekau'aki eni mo e mo'ui lelei 'a e fānau ako. 'Oku 'i ai 'a e fu'u haka'anga valitā ia 'i he 'Ofisi Ako fo'ou ko eni na'e toki huufi, pea ko e haka'anga valitā ko ia 'oku ofi atu ai 'a e 'apiako 'e 2. Ko e Tonga *Side School* pea mo e 'Apiako Lautohi ko ena 'o Haveluloto. Ko e taimi 'oku haka ai 'a e valitā 'oku 'alu hono mao pē ko e *fumes* mafola ia 'o 'ikai ngata pē he'ene ha'u ki he 'Apiako 'o mānava 'aki 'e he fānau ako, ka 'oku toe 'alu foki ia ki he ngaahi kaungā'api ko eni 'o e fa'ahinga 'oku nau nofo mai he feitu'u Havelu ofi mai ki ai, pea 'oku kovi 'aupito ia ki he'enau mo'ui lelei ki he'enau mānava 'aki 'a e fa'ahinga mao pē ko e fa'ahinga kohu ko eni 'oku tukuange mai 'e he haka'anga valitā.

Ko e me'a 'oku tokanga ki ai e motu'a ni na'a haka e valitā ia 'o tanu e hala ia 'o tokalelei kae mahamahaki e kakai ia 'oku ofi atu he feitu'u ko eni, pea pehē ki he longa'i fānau ko eni 'oku nau ako 'i he ongo 'apiako ko eni 'oku ofi ki he haka'anga valitā. Ko 'eku fokotu'u atu pē ki he Potungāue 'oku ha'anautolu 'a e fatongia ko eni pē ko e *MOI* pē ko e Potungāue Mo'ui ke fetukutuku mu'a 'a e haka'anga valitā ki ha feitu'u 'oku mama'o mei he nofo'anga mama'o mei he ngaahi 'apiako koe'uhi ko e mo'ui 'a e kakai. Ko 'etau feinga eni ke tau hanga 'o ako'i ha fānau 'oku nau tupu hake 'oku nau mo'ui lelei kae 'oua te nau a'u hake pē ki honau ta'u 10 tupu kuo tupu ha fa'ahinga kanisā ia pē ha fa'ahinga mahaki honau ma'ama'a 'i he lahi e mānava 'aki 'a e ngaahi mao ko eni 'oku tukuange mai he haka'anga valitā.

Ko ia 'oku ou fokotu'u mālohi atu ke fekau 'a e haka'anga valitā ko eni ke nau fetukutuku kumi ha 'uta pē ko ha liku 'o tu'u ki ai ke mama'o 'aupito mei he nofo'anga 'o e kakai. Ko hono fakakātoa Sea 'oku ou fakamālō 'aupito ki he Fakafofonga ko eni 'i hono 'omai lipooti faka'ofu'ofa ke tau ako mei ai he 'aho ni. Fokotu'u atu Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Fokotu'u pea kuo pou pou. 'Io 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea. Ko u faka'amu pē ke u fai ha ki'i lea 'o ki'i fakamālō pē ki he Fakafofonga Tongatapu 1 ki he ngāue ma'ongo'onga ko eni 'oku fakahoko hono vāhenga fekau'aki pea mo e sipoti. 'Oku ou talamonū atu kiate koe Fakafofonga. Ko e ngāue foki eni ia na'a ke langa fakataha mo e vāhenga. Ko u tui pē ko e ta'u eni 'e 20 pē 'oku toe lahi ange ai ho'omou ngāue pea 'oku tau.. Ko u fa'a lele atu au 'o sio ki hono ola 'e Sea ki he ola ko eni e ngāue ko eni, 'oku 'ikai ke ngata pē ia 'i he 'i ai e ngaahi timi sipoti lelei pea ko ē 'e fai 'enau *tour* ki Falanise. 'Oku toe kau 'eku sio 'aku ia he ko u tui pē ko e ta'u eni 'e 2 'eku 'alu ki ai 'alu ki he *gym* 'o sio ko ē ki he mo'ui lelei ko ē 'a e kakai ko ē hono vāhenga 'enau o mai ko ē 'o fakamālohisino. Tatau pē 'a tu'a mo fale. Ko u tui ko e fo'i ola ia ko ia 'oku kehe 'aupito ia he koe'uhi 'oku 'ikai foki ke toe 'i ai ha vāhenga ia 'i Tonga ni...

<008>

Taimi: 1545-1550

Taniela Fusimālohi: ... ngali ne tu'u ai ha me'a pehē ka ko u tui ko e fo'i mōtolo eni 'e Fakafofonga ka ko u kole atu au ia 'i he efiāfi ni ke fēfē mu'a ke ta *partner* he me'a ko eni. Ke ke ke ako'i mu'a au he fakalalakaka 'o e sipoti he vāhenga 'oku 'osi 'i ai e ki'i me'angāue ia

ko e ki'i naunau *gym* tuku he 'Eua *High* ka ko u faka'amu pē ke u muimui ho'o mōtolo he koe'uhī 'oku mahu'inga mālie ho'o malanga 'anenai ke 'uluaki liliu e laumālie mo e loto.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga hā e sipoti 'oku ke fiema'u ke ako'i e Feitu'u na ki ai?

Taniela Fusimālohi: Kātoa pē 'ū sipoti 'e koe'uhī ko e 'akapulu pea mo e pikapolo mo e mo e 'ū me'a kātoa ko eni 'oku fai he *gym* pea mo e koe'uhī ko e ...

Tevita Puloka: Sea te u ki'i tokoni vave atu ai pē ke ta *partner* na'a ke 'alu ange mo ho'o timi 'akapulu pea 'osi e fe'auhi 'oku 'ikai te ke toe 'asi ange koe mo ho'o timi. Ko 'eku 'uhinga ia 'oku toe kole *partner* pē mo Ngele'ia ka 'oku mahu'inga 'aupito 'a e me'a ko ena he 'oku fai e fetokoni'aki kae pehē ki he tu'unga mātu'a pē ko eni ko u tui 'oku mou mea'i pē matāpule ko 'Eva Mafi 'oku lolotonga faifatongia he potungāue pea 'oku 'i lolotonga 'i Vava'u 'i hono 'i hono fakahoko e 'ū polokalama ako ko ia. Ka 'oku mālō 'e 'Eua 11 kae feinga'i mai e timi 'akapulu ke mo'ui fakamolemole.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea 'oku ke 'ilo pē foki.

Sea Komiti Kakato: Ko ia 'e Fakafofonga 'oku ou fiefia au he fanongo ke fiema'u ke ke liliu ā mei he pāpolo ki he me'a ko eni 'oku 'ai ke ...

Taniela Fusimālohi: Ko ia. Sea ko e ko u fakamālō lahi ki he Fakafofonga 'ene lototō ka 'oku ke mea'i pē foki Fakafofonga homau anga 'a ia 'oku, mau tō pē ko ē ki hē 'o fiu feinga'i mai ke foki mai. Ka 'oku sai ko eni kapau te ta *partner* te u tokanga lahi pē 'oku 'ikai foki ke u toe ma'u 'e au homau anga kuo fu'u lahi 'eku nofo Tongatapu ka ko u fakamolemole atu 'i he'ema maumau'i ho'o fe'auhi ka he 'ikai ke toe hoko ia 'i he kaha'u. Ka 'i he 'i he'eku kole 'a'aku ia ko eni kātaki fakamolemole pē 'a e Fakafofonga 'a e Tongatapu 1 tau *partner* mu'a he ko u tui ko e ngaahi vāhenga ko eni hangē ko e fakamalanga 'a Ha'apai 12 ko eni 'oku 'ikai ke 'i heni ia. Ko e me'a tatau ka ko ho'o mōtolo ko e me'a ia 'oku mau manumanu melie 'ia ai ko ho'o fo'i mōtolo ka ke hanga mu'a 'o 'omai ke mau *copy* ko ena 'oku 'i ai ho'o kau tangata ko 'Eva Mafi mo e kau tangata ko ia ke nau takai ma'u mai ki homau ngaahi vāhenga ke mau ngāue faka'ai'ai e fe'auhi ke fai, mai 'emaui tamaiki ke va'inga 'i Kolomotu'a pē ko e ngaahi *tour* pehē fili atu ha'amaui fānaui pea 'oku ou pou pou lahi atu ki ai.

Poupou ke nga'unu 'a Tonga ki he fakalalakaka 'i Kolomotu'a he fakafikefika mo mape'i ngaahi 'api

Sea ko e me'a ko u fie hoko atu ki ai ko e 'oku 'i ai 'a e fo'i me'a fo'ou heni pea ko u tui ko Kolomotu'a pē 'oku ne 'osi fai he 'oku ki'i lahilahi e me'a fo'ou 'oku 'asi mai he lipooti ko eni ko e fakafika ko ē 'o e ngaahi hala mo e fakahingoa Sea ko u tui ko e fo'i ngāue fakafonua eni ia kuo fuoloa 'ene *due* ke fai he ko 'ete tā atu ki he *taxi* 'oku talamai he *taxi* 'oku 'ai ke lele atu ki fē lele mai pē ko ho'a'u mai pē ki mala'e ko ena he ve'ehala pea ke mata'u ai, sio ki he fu'u mango lahi ko e 'api ko ē he tafa'aki to'ohema ko e fa'ahinga fakahinohino ia he senituli kuo 'osi kapau 'e fakahingoa e halá ke sai pea fakafika lele mai pē ki he hala me'a he fika me'a me'a ko e vave pea paaki ha ngaahi mape ka ko u fa'a lele hangehangē ko u sio he fakafika 'ene tō atu fakafika lelei pea 'oku 'ai e fo'i la'i fika 'o tu'u lelei pea he 'ikai ke te toe *miss* 'e kita kapau 'e talamai Hala Sūnia 'Akaveka Fika 35 ko 'ete tataha atu pē ki ai ko ia pē ko e me'a pē ia.

Ka ko u pehē ko e me'a 'oku tonu ke fai mo ngaungāue ki ai 'etau fakalalakaka he 'oku talamai

he ngaahi foomu 'ilekitulōnika ia 'e ni'ihī hangē ko e fakafonu ko eni e visa mo e, 'oku ke nofo 'i fē? 'Oku te mā kita he fakafonu he 'oku 'ikai ke 'i ai ha fika ia e hala ke 'ai pē 'oku 'ikai ke ai ha hala ia 'oku 'ikai ke ai ha hinga e hala ko 'ete 'ai atu pē kolo 'oku tu'o ua tu'o tolu ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha hala ia pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha fika ia.

Ka ko u tui Sea ko e fo'i fakalaka eni ia 'oku hā mai mei he Taki 'a e Vāhenga ko eni 'i Kolomotu'a 'a e 1 totonu ke tau 'unu kātoa ki ai 'aki ha ngāue ki ai 'a e, ko u tui ko e Potungāue Savea mahalo 'e Sea ke fai ki ai 'a e 'a e me'a ko eni.

Ko e ko e taha Sea ko e ko e ko e tafa'aki ko eni ki he valitā na'e lele mai foki e polokalama pea na'e tānaki he ngaahi kolo 'e ni'ihī 'enau sēniti pea 'oku pehē 'e he Minisitā Pa'anga 'oku kei 'i Fale Pa'anga pē. Ka ko e kole atu mu'a ke hoko atu 'a e me'a ko ia he koe'uhī ko e fanga ki'i hala iiki 'aupito eni ia 'oku 'oku fiema'u ke fai hono 'a hono valitā 'i he 'i he ngaahi kolo. Ko 'Eua ko u 'osi tala pē 'e au ki he ngaahi kolo ke nau tānaki 'o tuku kae ka ko u tui ko e polokalama 'oku tonu ke fai mo 'ai fakalukufua ke lele kuo 'osi 'i 'Eua e ngaahi me'angāue 'a e *MOI* pea ko u tui 'e lototō pē 'a e 'Eiki Minisitā 'o e *MOI* ke, ko u tui ko e palopalema ko e 'utu Sea 'oku fihia 'a e ngaahi feitu'u 'e ni'ihī he 'ikai ke hoko atu e ngāue he koe'uhī ko e ngaahi fu'u mīsini lalahi foki ena 'a e *MOI* 'oku nau kai lolo lahi pea ko u tui 'oku fa'a fihia e ngāue 'i he si'isi'i ko ē 'a e fanga ki'i pausa he ngaahi 'otu motu ka ko u tui pē 'e ...

<009>

Taimi: 1550 – 1555

Taniela Fusimālohi: ... 'e 'i ai ha polokalama ki he ta'u fakapa'anga fo'ou ke fai mo hoko atu mu'a he koe'uhī ko e hala ia ko iá 'oku fakamavahe'i mai ia ke fai pē ia 'e he Pule'angá pea mo e ngaahi koló.

Poupou ke 'i ai ha polokalama nō ki he ako e fānau (*student loan*)

Ko e faka'osí Sea ko u fakamālō ki he fo'i fakakaukau ko eni 'oku 'omai 'e, lahi 'aupito ngaahi fakakaukau lelei 'oku hā mai. Pea fie lau pe ko e kolo 'Eiki, ko e nó ko eni 'a e fānau akó. 'E Sea ko u fie talaatu pe he 'ahó ni 'oku si'isi'i 'aupito 'a e ngaahi sikolasipi ia 'a e Pule'angá mo e ngaahi sikolasipi ko ē 'oku 'omai ko ē 'e he ngaahi fonuá. Ka 'oku tokolahi 'a e kau fie akó pea ko 'ene tu'u ko ē he taimí ni ia 'oku kamata ke ne uesia 'a e fānau 'e ni'ihī. Pea ko u fakamālō ki Tongatapu 1 he tokangaekina e me'a ko eni.

Ko e ki'i sēniti na'e 'omai ka au 'e he Fale Alea pea na'e kole ki he 'Amipasitōa Siainá ke 'omai e sēniti 'o fokotu'u'aki 'i 'Eua 'a e ki'i polokalama sikolasipi hangē ko hono fakalele ko eni 'a e polokalama sikolasipi fakalotofonuá. 'E totongi pe vaeua ka 'o kapau 'okú ke *A* mo *B* ho *grade* pea 'e fakafoki kātoa atu ho'o sēniti. 'A e fa'ahinga ko eni 'oku nau ako *USP* ta'u 1 mo e *TTI* pea mo e 'Ahopaniloló. 'A eni na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Fakalotofonuá 'oku mahu'inga e ako 'oku fai hē koe'uhī he 'e ma'u ai e ngāué. Ka ko e fo'i me'a ko eni 'oku 'uhinga mai ki ai 'a e Tongatapu 1. Ko u tui 'oku 'uhinga mai ke tokoni mai mo e Pule'angá. Ke fokotu'u ha ngaahi me'a pehē ngaahi vāhengá he 'oku 'i ai si'i ngaahi fāmili ia ko e faka'ofa atu e mātu'á ia. 'Ikai ke 'i ai ha feitu'u ke fai ai ha ngoue, 'oku 'ikai ke 'i ai ha fāmili ia 'i muli ke tokoni mai. Ka 'oku si'i lava 'e he ki'i ta'ahine mo e ki'i tamasi'i 'i he foomu 7. Ko e toe pe eni ia ke 'i ai ha ki'i seniti ke *enroll* 'aki he *USP* pe ko ha *Diploma*. Pea ko e tu'u ia ko ē ki he kaha'ú 'e tu'u lelei ia 'e 'i ai e ngaahi faingamālie.

Ka ko u fakamālō ki he fo'i fakakaukau he 'oku hā mai 'a e maama lahi 'aupito 'aupito e fakakaukau ko ení. 'A ia ko e *student loan*, ke totongi mai ha 'aho ha'ane ngāue. Ko u tui he'ikai hola ha taha ia he me'a ko ení he 'oku nau hounga'ia. Ko e me'a ko ení 'oku lele ia 'i 'Aositelēlia 'ikai ke u 'ilo ki Nu'usila ka 'oku lele ia 'i Aositelēlia. Ko e tokotaha kotoa pē na'e 'alu 'o nō meí he pa'anga ko ení 'a e Pule'angá ko e *student loan*. 'Oku 'i ai hono fatongia 'ona ia ke tā fakafoki. Pea 'oku tā fakafoki 'e he tokotaha kotoa ko e hounga'ia 'i he tokoni 'oku fai.

Pea ko u tui Sea ko e me'a eni ki he patisetí ke tau talanoa ki ai. Ka 'oku ou fakamālō lahi ki he Fakafofonga 'o e Tongatapu 1 he mono mai he taimí ni e fo'i fakakaukau lelei ko ē ke fakamaama ki tautolu koe'uhí ko hotau hako tupu 'o e fonuá. Ko e līpooti fakamuimui eni ko ē na'a tau hanga 'o talí 'oku hā mai pē mo ia ai 'a e fiema'u ke fai mo tau sio mo tau tutu ha ngaahi maama mo tofa ha ngaahi hala ki he to'utupu ko ē 'o e 'ahó ni. Telia 'a e ngaahi fakatamaki 'e hoko 'i he faito'o konatapu pea mo e faihia 'o hangē ko ē 'oku hā mai he līpooti 'a e Fakamaau'angá, Minisitā Laó.

Fakamālō atu 'e Fakafofonga ho'o 'omai e līpooti ko ení. Te mau toki lau e toengá he 'oku kakano 'a e kanomate ka mau toki ō 'o lau mo mau tātākoto 'i 'api. Kae manatu'i pe mu'a 'eta *partner* ke 'ai mālō.

Pāloti'i 'o tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea Tongatapu 1

Sea Kōmiti Kakato: Fokotu'u pea poupu ko ia 'oku loto ke tali 'a e Līpooti 'a e Fakafofonga Fika 1 'o Tongatapu fakahā loto ki ai 'aki e hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila mo e Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Pīveni Piukala, Vaea Taione, Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi, 'Eiki Minisitā e ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonuá, 'Eiki Palēmia Le'ole'o, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, Veivosā Taka, Vātau Mefi Hui, 'Eiki Nōpele Tuiha'angana, Nōpele Tu'ivakanō, loto ki ai e toko 17

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai fakahā mai loto he hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai Sea.

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Sea pehē ki he fakataha 'Eiki. Sea 'oku 'i ai pe 'a e fakamālō 'a e motu'á ni pea pehē ki he fakatahá e falala mai mo e talí 'a e līpooti 'o e 'A'ahi Faka-Fale Alea 'a Tongatapu 1. Pea 'oku, ko e faka'amu pe ke hanga atu ki he fononga 'i he kaha'ú pea pehē ki he kakano 'o e līpooti ko ení. Kuo pau pe ko e fatongia 'o e motu'á ni ko hono muimui'i.

Ko u fakamālō lahi ki he Pule'angá 'oku mo'oni e leá Tokoni Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā 'o hangē pe ko e tala meí he fu'u Toa 'o e 'api ko Sia'atoutaí. 'Okú ta kei kau pē, pea 'oku fai atu pe 'a e poupu mo e langa ngāue ki he fuafatongia 'oku mou fakahokó. 'Io mahalo 'e 'i ai pē 'aho te ta kehekehe ai. Pea 'e hoko pe he ko e mala'e 'o e politikalé ka 'oku mo'oni e talanoa ko ē kehekehe 'ia Kalaisí mo e teolosia 'o e lakalaká. 'E haka kehe 'a tangata haka kehe 'a fafine ka te na tā pe ki he angi 'e taha mo e fasi 'e taha mo e lea 'e taha. Pea te ta kamata fakataha pē pea te ta toki faka'osi fakataha pē ...

Taimi: 1555-1600

Tevita Puloka: ... ke fai kotoa pē fua fatongia ‘a Tongatapu 1 mo e motu’á ni ko e langa ngāue ko e langafonua ‘o hangē pē ko e ngaahi, ko hoku kaungā Fakafofonga mei he ngaahi vāhenga kehé. Pehē pē ‘eku fakamālō ki he Hou’eiki Nōpele mo e kei tokoni mo e falala mai ki he motu’a ni pea pehē ki he ngaahi kulupu ki hono fakahoko ‘o e fatongia ‘o e langafonua mo e langa ma’a Tongatapu 1. Fokotu’u atu leveleva e malanga mālō ‘aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Fakamālō atu ki he Fakafofonga hangē pē ko e me’a ‘oku mou mea’í ko u fakamanatu pē ki he Hou’eiki Pule’angá ko e lipooti ko ení ‘o ‘oatu ki he Pule’angá pea mou vakai ki he ngaahi matu’aki me’a vivili pea kau ia he’etau patiseti mo e ngāue pea mou foki mai ‘o lipooti mai ko ‘etau tu’utu’uní ia.

Tau hoko atu mu’a toe pē ‘a 14, ‘ikai fakamolemole. Toloí ‘a 14 ‘a ia ‘e, ko fika 4. Fika 4 ko ho’o taimi ení, ‘osi pē ko iá pea tau faka’osi leva. Mou fakamolemole pē Hou’eiki me’a pē hena ka tau feinga ai leva ke ‘osi, ‘osi pē pea mou me’a atu ā ‘o mālōlō. Mālō.

Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Tongatapu 4

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea mālō ho’o laumālie ki he ho’atá ni, fakatapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakatō kae ‘atā Sea ke fakakakato atu e lipooti ‘a e ‘A’ahi Faka-Fale Alea ‘o Tongatapu 4. Sea ko e ‘a’ahi ko ení hangē ko ia ko e angamahení na’e tonu ke fakahoko ia ‘i he ta’u kuo’osí ka na’e toki fakakakato ení ‘i he ta’u ni ‘i he ‘aho 6-23 Ma’así ‘a ia ko e ‘aho ia ‘e 12. Tu’u foki ‘a Tongatapu 4 ‘oku ‘i ai e kosilio ‘a e vāhengá ‘oku lesisita ‘i he Potungāue Leipá talu mei he 2016. Pea na’e kau mai ‘a e kau ma’u lakanga ‘i he kosilio ko iá ki he ‘a’ahi ko ení ‘o kau ai ‘a e Sea Le’ole’o e kosilió, sekelitali, tauhi pa’anga kae pehē ki he supavaisa ‘o e polisi fakakolo ‘o e vāhengá ki he ‘a’ahi ko ení.

Ngaahi fiema’u vivili ‘a e vāhenga Tongatapu 4

Sea ‘i he peesi 8 te u kamata atu pē ai pea ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fiema’u vivili ‘oku mau fakakalalalasi pea ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fiema’u vivili fakalukufua ‘oku mau hanga ‘o to’o mai. Pea te u kamata atu ‘aki ‘a e ngaahi fiema’u vivili fakalukufuá ‘oku hā ia ‘i he peesi 8 Sea, ko e ngaahi fokotu’u vivili mei he vahengá ‘oku fakalukufua.

Tokanga ki he hao & malu kakai koe’uhi ko e tu’u’anga Tuku’anga Lolo mo Kasa ‘i Ma’ufanga

Ko e fika ‘uluakí Sea ‘oku ‘i ai ‘a e tokanga lahi ‘a e kāinga Tongatapu 4 ki he tu’unga malu ‘o ‘enau mo’uí kapau ‘e hoko ha fakatamaki tu’unga ‘i he kasa. Na’e fai e ‘a’ahi ki he *terminal* ko ení e kasá ‘i Toulíkí pea na’e fai ‘a e kole na’a lava ke hiki ení ki Sopu. ‘Oku hā ki he mātu’a ni na’e ‘i ai ‘a e palani pehē ‘i he kuohilí, ‘oku tuku atu pē le’o ‘a e kāingá ke ongo atu ki he Pule’angá.

Na’e fai e fakatalanoa pea mo e Pule ko ení e teminoló Sea pea ko u fakamālō lahi ki he Pule ko ení e Teminolo e Kasa ‘i Toulíkí. Na’a ne hanga pē ‘o fakamahino ‘i he tali fehu’í ka ‘i ai ha fakatamaki ko e pā ko iá ‘oku fakafuofua ki he kilomita ‘e 5 pe ko e taiamita, kilomita ‘e 10

‘a e anga ‘ene uesia. ‘A ia ko ‘ene tu’u ko iá ‘oku tō loto ‘a e ngaahi ‘elia takai ‘o Tongatapu 4 ai, ko u tui pē ‘oku ‘osi a’u mai ki Nuku’alofa ni. Na’e fai e feinga ke ‘a’ahi ki he loló ke lava pē ke mau matā ‘a e ngaahi founa ‘oku nau hanga ‘o fokotu’utu’u ke malu’i ‘aki ‘o ka hoko ha vela pe ko ha fa’ahinga fakatamaki pehē. Me’apango na’e ‘ikai ke tali mai ‘a e kole ‘a’ahi ko eni ki he loló Sea ka na’e fai ‘a e talanoa ko eni ki he kasá ‘o mahino kuo ‘osi hoko e fakatamaki pehé ni ia he ngaahi fonua kaungā’api he Pasifikí. ‘A ia ko e tu’u ko ē ngaahi tangikē loló ‘oku fakamānava foki ‘a ‘olunga.

Na’e, ‘i Papua Niu Kini na’e pā ‘a e fatulisi ia ‘o hū ia he fo’i fe’unga tonu pē mo e fakamanavá ‘o vela ai ‘a e tuku’anga lolo ko eni pea ‘ikai ke lava ‘e he ngaahi tāmāte afi ia ‘o tamate’i e afi. Ko ‘enau me’a pē na’e fai ko e fana vai’i ke fakamokomoko kae vela pē loló ‘osi e uike ‘e taha mo e kongā pea toki tu’u. ‘A ia ko e tokanga ia ‘a e matu’a ni ko hono ‘uhingá ko e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e kasa pea na’e pehē ‘e he Pulé ‘oku nau faka’amu ke ‘oua toe fai ha nofo mai mita ‘e 50 mei he *boundary* ‘o e ngatangata’anga ko eni. Ko hono ‘uhingá ko e natula tafu afi ‘a e kakai. Pea nau tokanga ko hono ‘uhingá ‘oku ‘osi palau atu e ngaahi kongā ia ‘elia ko ē ‘o e feitu’u ko iá pea ‘oku tau ‘ilo pē natula ‘o e ngāue ...

<002>

Taimi: 1600-1605

Māteni Tapueluelu: ... ‘e ‘i ai mo e ki’i tutu tutu, pea ko e tokanga na’a hoko ha fakatamaki he ‘e tu’o taha pē pea ‘e si’i ‘etau lea he palopalema ko ē ‘e hoko. Na’e hoko ‘a e palopalema pehē ni ‘i Lapanoni, pea na’e lahi ‘a e maumau Sea, ko ‘emau tokanga, ko e tu’u ko ia ‘a Toulíki, ‘apiako mei he faka-hihifo, falelotu mei he faka-hahake, pea nofo’anga mai leva ‘a e kakai mei he faka-Tonga, faka-Tokelau ko e *navy base* ia ko ē ‘a e fonua ni, pea kapau ‘oku ‘i ai ha mahafu ai, pea hoko ha palopalema na’e pehē pē ‘e he Pule ko eni ‘i he kasa, ka ‘i ai ha palopalema ‘i he kasa, kuo pau ke uesia ‘a e lolo, pea ka ‘i ai ha palopalema ‘i he lolo ‘e uesia ‘a e kasa, pea ko e tu’u ko ia ‘oku tuku atu ai ‘a e fakakaukau ko eni Sea. Ne fai pē kole mai ia ko e taimi ko ē ‘o e Kilisimasi ke ‘oua ‘e fai ha fana ‘one ‘i he feitu’u ko eni Sea, na’a faifai kuo hifo ha fo’i ‘one ‘o tō tonu ‘i ha feitu’u ‘oku hala pea hoko ai ha palopalema.

Tokanga ki he tu’unga ‘i ai hala pule’anga

Faka’amu pē ‘oku ongo atu ‘a e fakakaukau ko ia ‘e Sea. Ko e hokó ko e tanu hala kei hokohoko atu pē tokanga ‘a e kāinga ‘o Tongatapu 4 ki he tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e halapule’anga ‘oku ‘alu ke toe kovi ange Sea ko e mahino pē ia ko e ngāue ko eni ‘oku tofuhia ai ‘a Tonga ni kotoa, ka ‘oku fai ‘a e tautapa ko hono ‘uhinga ‘oku kau ‘a Tongatapu 4 ia ‘i he feitu’u ‘oku ma’ulalo, tatau ia mo Tongatapu 1, pea ‘oku faingofua ‘aupito ‘ene uesia ko e ‘asi lahi ‘a e vai. Pea ‘ikai ke ‘i ai ha feitu’u ia ke tafe ki ai ‘i he ‘osi ‘a e ‘uha, nofo fuoloa kau ai ‘a e kāinga ko eni ‘i Fangaloto, ‘Umusī, *Bay* ‘o Manu Mataongo pea pehē ki Pātangata mo Popua.

Kei fiema’u Tongatapu 4 ngaahi tangike vai

Ko e *item* hoko ko e tangikē vai, kei fiema’u ‘e he kāinga ‘a e ngaahi tangikē vai talu pē mei he ngaahi kemipeini na’e toki ‘osi, na’e ha ki he mātu’a ni na’e ‘i ai ‘a e ni’ihi na’e, na’a nau ō nautolu ia ‘o fakahā ki he kakai ‘oku ‘i ai ‘a e tangikē ‘omai kae fokotu’u ha’anau tu’unga’anga tangikē pea fokotu’u ia ‘e he kakai ‘o talu ai ‘o a’u ki he ‘aho ni. Pea kapau ko e ngaahi tukupā eni na’e mo’oni na’e ‘omi mei he nima ngāue ‘o e Pule’anga ‘oku fakaongo atu ai ‘a e le’o ko eni ‘oku nau kei fiema’u ‘a e tangikē ko ia.

Tokanga ki he tanu ngaahi hala pule'anga ke uesia tafea ai ngaahi 'api

Item hoko ko e tafea Sea, tokanga lahi 'aupito 'a e kāinga, tautefito eni ki he kāinga ki he Bay 'o Manumataongo, ko e tanu ko eni 'o e halapule'anga 'o mā'olunga, pea 'oku ou fakamālō lahi au ki he 'Eiki Minisitā 'o e Ngāue'anga Lalahi ki he ngāue 'oku fakahoko, kae fakatokanga'i ange mu'a 'a e ki'i 'a e ki'i uesia ko eni, 'oku tafea ai 'a e ngaahi 'api ia 'i he Bay 'o Manumataongo, pea 'oku 'ikai ke ngata pē 'i he tafea Sea, ko e tafea ko eni 'oku ou talanoa ki ai ko e 'ai 'a e fanga fu'u fo'i ve'e teka ia 'o fokotu'utu'u he loto fale, loto fale, kae si'i lue holo ai 'a e kāinga, pea 'oku ō leva 'a e fānau 'o mohe 'i he kaungā'api he 'oku 'ikai ke nau lava nautolu 'o mohe 'i he feitu'u anga maheni he 'oku fonu vai ia.

Na'e fai 'a e 'a'ahi na'e fai e tokanga Hou'eiki Pule'anga ko hono 'uhinga ka fou mai 'a e hala fakakavakava, 'o hangē ko ia na'e lave ki ai 'a Tongatapu 8 ...

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki mou ki'i fakamolemole pē ē, me'a ko ia na'a ku lave ki ai 'anenai ke hokohoko atu 'i he efiafi 'oku ngalo 'iate au 'oku te'eki ai ke fai ha tu'utu'uni 'a e Fale ki ai, mou tui kote mu'a, koe'uhi pē ka tau 'unu pē ki he me'a ko ē 'oku ui ko e tu'utu'uni 'a e lao 'i he'etau ngāue 'oku fai ē. Fakamolemole, ke tau liliu 'o Fale Alea pea toki 'i he Sea 'a e tu'utuuni ko ia, tau liliu 'o Fale Alea.

(Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ki hono me'a 'anga)

'Eiki Sea: Hou'eiki te u kole atu pē ki he Sea 'o e Komiti Kakato ke lipooti mai 'a e ngāue kuo lava 'e fakakakato 'i he Komiti.

Lipooti ki he ngāue kuo lava he Komiti Kakato

Lord Tu'ilakepa: Tapu pē mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, fakatapu atuki he Palēmia Le'ole'o kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki. Fakatapu atu ki he Fakafofonga Nōpele kae 'uma'ā 'a e Fakafofonga 'o e Kakai, kae 'uma'ā 'a e kau ngāue. 'Eiki Sea ko e ngaahi Lipooti 'A'ahi Tongatapu 1 kuo tali, pehē ki he lipooti 'a'ahi 'a e, Lipooti Fakata'u 'a e 'Omipatimeni, Lipooti Fakata'u 'a e Potungāue Fakalotofonua, 'a ia ko e 'Omipatimeni fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu, Potungāue ki he Fakalotofonua ...

<005>

Taimi: 1605-1610

Lord Tu'ilakepa: ...Tali mo ia, Lipooti 'A'ahi 'a 17 tali, he Komiti Kakato, Lipooti 'A'ahi 'a Tongatapu 8 tali mo ia, Ha'apai 12 Lipooti 'A'ahi tali mo ia, Lipooti 'A'ahi 'a Tongatapu 5 tali. Kae pehē foki ki he Lipooti 'A'ahi 'a Tongatapu 6 tali mo ia tatau pē Hou'eiki kapau 'oku 'i ai ha ni'ihi he Fale 'Eiki ni 'oku te'eki ke u lau atu ha lipooti ka ko e me'a pē 'oku ou ma'u he taimi ni Sea tuku atu ki he Feitu'u na Fale 'Eiki ke fakakakato he Feitu'u na mālō.

Lipooti Fakata'u 'a e 'Omipatimeni 2020/21 & 2021/22 mo e ngaahi fakatonutonu

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki te u kole atu ki he Kalake ke tau pālōti he Lipooti Fakata'u 'a e 'Omipatimeni 2020/21 pea mo e 21 ki he 2022. Lipooti ko eni na'e tali mo 'ene ngaahi fakatonutonu ko ia 'oku loto ke tali e Lipooti mo 'ene ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Vaea Taione, Taniela Fusimālohi, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia Le'ole'o, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, Veivosā Taka, Vātau Mefi Hui, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nopele Tu'ilakepa. 'Oku loto ki ai 'a e toko 17.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ke tali e lipooti fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

Pālōti'i 'o tali fakalukufua Lipooti Fakata'u Potungāue Fakalotofonua 2021/22 & Lipooti 'A'ahi Fale Alea, 17, Tongatapu 8, Ha'apai 12, Tongatapu 5 & 6 mo Tongatapu 1

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e toenga 'o e 'ū lipooti 'i he'etau 'asenita na'e tali 'ikai 'i ai ha fakatonutonu 'i ai ha taha heni 'e ta'eloto kapau te u kole atu ke tau pālōti fakalukufua? Ko ia 'oku loto ke tali e Lipooti Fakata'u Potungāue Fakalotofonua 2021/22, Lipooti 'A'ahi Fale Alea Niua 17, Tongatapu 8, Ha'apai 12, Tongatapu 5, Tongatapu 6 pea mo Tongatapu 1 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Vaea Taione, Taniela Liku 'o Hihifo Fusimālohi, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia Le'ole'o, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, Veivosā Taka, Vātau Mefi Hui, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nopele Tu'ilakepa. 'Oku loto ki ai 'a e toko 18.

'Eiki Sea: 'I ai ha taha 'oku ta'eloto 'i he ngaahi lipooti ko eni Hou'eiki fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki kole atu ki he Fakafofonga Tongatapu 6 kātaki 'o me'a mai.

Talamonū Sāpate Tamai & foaki me'a'ofa Sāpate Tamai ma'a e ngaahi tamai

Dulcie Tei: Mālō Sea ma'u e faingamālie he efiāfi ni. 'Oku ou fakatapu ki he 'afio 'a e 'Otua ko e laumālie mā'oni'oni 'i hotau ha'oha'onga. Ko e 'aho ko eni ko e tui fakalotu 'oku fakamanatua ai 'a e hā'ele hake 'a hotau 'Eiki ko Sīsū Kalaisi ki langi tapu mo e laumālie mā'oni'oni tapu mo e Tama Tu'i Tupou VI tapu mo e Ta'ahine Kuini Kuini Nanasipau'u Tuku'aho pehē ki he Fale 'o Ha'a Moheofo. Tapu mo e Tama Pilinisi mo e Hou'eiki 'o e fonua,

tapu mo e Feitu‘u na Sea, Sea ‘o e Fale Alea Lord Fakafanua, tapu mo e Palēmia Le‘ole‘o Samiu Kuita Vaipulu, mo e kau Minisitā ‘o e Kapineti, tapu ki he ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato Nōpele Tu‘ilakepa mo e Hou‘eiki Fakafofonga ‘o e Hou‘eiki. Tapu mo e Fakafofonga ‘o e Vāhenga ‘o Tongatapu 1 Tevita Fatafahi Puloka mo e Hou‘eiki Fakafofonga ‘o e Kakai.

Fakatapu atu ki he kau ngāue ‘o e Fale pea fakatapu makehe mo e taha kotoa ‘oku tau kau fakataha ‘i he houa ni mei ha feitu‘u pē. Mahino ki he finemotu‘a ni ki‘i mālōlō ‘a e ngāue ‘a e Fale ni he ‘aho ni ‘i ha ngaahi ‘aho. Pea ko ia ‘oku fie fakamahu‘inga‘i ai ‘a e ki‘i houa si‘isi‘i pē ko eni ki‘i miniti si‘isi‘i pē ko eni Sea ke fakafofonga atu ‘a e talamonū Sapate tamai ‘a e ngaahi fa‘ē ‘a e fānau kiate kimoutolu kotoa pē ‘a e ngaahi tamai. ‘Oku mahino pē ‘a e ‘ikai ke fakatataua ‘a e mahu‘inga ke ‘i ai ha tamai ‘i he ngaahi lotofale. ‘Oku pehē ‘a e talamonū ‘o e efiāfi ko eni ...

<007>

Taimi : 1610-1615

Dulcie Tei : ... ‘ofa ke mou ma‘u homou ngaahi halanga he uike ko eni ko e uike fāmili ‘o a‘u ki he ‘aho Sāpate, ha ngaahi ‘aho fonu kelesi‘ia pea fonu fiefia mo e melino, fonu ‘ofa ‘i homou ngaahi lotofale pea mo e ngaahi fatongia mamafa ‘oku hili atu kiate kimoutolu si‘i ngaahi tamai.

‘Oku ‘oatu pē ‘a e ki‘i pōpōaki talamonū ko eni ki he tamai kotoa pē ‘o mu‘omu‘a pē ki he ki‘i Folofola ‘oku ou manako ki ai he ngaahi ‘aho ko eni. Palovepi vahe 8: pea ko e ngaahi veesi mei ai ‘oku pehē : Veesi 13 Ko e ‘apasia kia Sihova ko e fehi‘a ki he kovi, ko e loto hihiki mo e fie‘eiki mo e ‘alunga kovi pea mo e ngutu mamio ‘oku fehi‘a ki ai. ‘Oku ‘a‘aku ‘a e fale‘i mo e tu‘utu‘uni poto ko ‘Ilo au ‘oku ‘a‘aku ‘a e ivi. ‘Oku Tu‘i ‘a e ngaahi Tu‘i Ko au pea fai ‘e he ngaahi Kōvana ‘enau pule totonu. ‘Oku pule ‘a e kau Pule mo e Hou‘eiki, Ko au. ‘A e kau Fakamaau kotoa pē ‘o māmani. ‘Oku ou ‘ofa kiate kinautolu ‘oku ‘ofa ‘iate au, pea ko kinautolu ‘oku kumi hengihengi kiate au te nau ma‘u au. Ko e koloa mo e ongoongo ‘oku fe‘ao mo au, ko e koloa tukufakaholo mo e ‘atu hono tatau. Ko e hala ‘o e faitotonu ‘oku ou hā‘ele ai. Ko e loto hala ‘o e faka-Konisitūtone ke ‘oange ha tofi‘a mo‘oni kiate kinautolu ‘oku ‘ofa kiate au ke fakafonu ‘enau falekoloa.

‘Oku pehē ‘e he Saame 1 ia veesi pē ‘e 6. Monū‘ia ā ka ko e tangata ko ē kuo ‘ikai fou ia ‘i he fakakaukau ko ē ‘a e faka‘otua mate pē tu‘u ‘i he hala ‘o e kau faikovi. Pē nofo ‘i he nofo‘anga ‘o ha‘a manuki ka ko e Lao ‘a Sihova ‘ene manako. ‘Io ‘i he lao ‘o‘ona ‘oku ne fakalaulauloto ‘aho mo e pō. Te ne hangē ia ha ‘akau kuo tō ki ha ngaahi manga‘i vai, ‘a ia ‘oku ne fua ‘i hono to‘ukai. Ko hono laú foki ‘e ‘ikai mae pea neongo pē ko e hā ‘oku ne fai ‘oku ne monū‘ia pē.

Sea ‘oku mau ‘ofa lahi atu kiate kimoutolu ‘a e ngaahi tamai mo e fua fatongia ‘oku mou fai. ‘Ikai ha me‘a lelei ke fakafōtunga atu ‘aki ‘a e mahu‘inga ‘o e ngaahi tamai ‘o e fale kotoa pē mo e fāmili kotoa pē ‘o e fonua kae tuku ke kole ki he kau ngāue ke ‘oatu e ki‘i me‘a‘ofa ‘o e efiāfi ko eni ke fakafōtunga ‘aki ‘a ‘emau talamonū pea mo ‘emau ‘ofa. Mālō e ma‘u faingamālie.

'Eiki Sea : Hou'eiki ko e Tohitapu ‘oku tufa atu ke mou me‘a ki ai Hou'eiki pea ko u vakai hifo ‘oku ‘i ai ‘a e fakalea he Tohitapu. Fakatauange ke ke ma‘u ha Sāpate Tamai Kelesi‘ia mo Monū‘ia - Mālō si‘i ngaahi Tamai e tauhi tōnunga ki he ngaahi tofi‘a kuo fakakoloa‘aki ho lotofale. 13 -Hangē ‘oku faka‘atu‘i ‘e he tamai ‘a e fānau ‘a‘ana, pehē ‘oku faka‘atu‘i ‘e Sihova

‘a e kakai ‘oku ‘apasia kiate Ia. ‘Ofa atu Dulcie Tei ko homou Fakafofonga ki Fale Alea 2023. Mālō ‘aupito. Ko u kole atu Hou'eiki ke mou fakaava e Tohitapu ‘o lau. Fakamālō atu Hou'eiki fakamālō atu Tongatapu 6 hono fakamanatua ‘a e Sāpate Tamai pea ‘oku houna ‘aupito ki he kau Fakafofonga pehē foki kiate au Sea Fale Alea ho’o laka poto he ‘aho ni. Te u lau e Tohitapu ko eni. Hou'eiki ko e 4:00 ‘eni pea hangē ko e tu'utu'uni ‘etau Tohi Tu'utu'uni ...

<008>

Taimi: 1615-1620

'Eiki Sea: ... pau ke ngata ‘etau fakataha ka koe'uhí ko ‘eku vakai hifo ko e lipooti pē ‘e ua ‘oku toe ‘i he Komiti Kakato te u kole atu ki he Kalake ke tau pāloti ke hoko atu pē feme’a’aki kae ‘oleva kuo ‘osi ‘etau ‘asenita.

Pāloti ‘o tali hoko atu fakataha Fale Alea ‘ova he taimi 4 efiafi kae ‘oua kuo ‘osi ‘asenita

Ko ia ‘oku loto ke fakalōloa e fakataha e Fale fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila moe Langi Fasi. Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Vaea Taione, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia Le’ole’o, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Taka, Vātau Mefi Hui, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, Nōpele Tu’ilakepa. Loto kotoa ki ai e Hou’eiki toko 19.

'Eiki Sea: Mālō Hou’eiki te u liliu ki he Komiti Kakato pea ko e me’a pē Sea pē te ne fie ui ke mālōlō e Fale pea mou toki hoko atu. Tau liliu ‘o Komiti Kakato.

Komiti Kakato he ‘osi 4:00 Efiafi

(Pea na’e liliu ‘o Komiti Kakato pea me’a hake ai pē ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato (Lord Tu’ilakepa) ki hono me’a’anga).

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki fakamālō atu mālō e, fakama’ama’a atu Hou’eiki koe'uhí pē ko e ‘ea e Fale ni. Ko u pehē ko e kau eni talu ‘emau Fale Alea he ngaahi ta’u mai ‘i ai pē mo e kakai fefine ‘oku nau me’a mai ki he Fale ‘Eiki ni ko e toki ‘i ai eni e taha ko ha fa’ē ‘oku ne fakalangilangi’i ‘a e fu’u fo’i toko 16 ‘i he Fale ‘Eiki ni fakataha pea mo e Hou’eiki Nōpele toko 9 ko ia pea ko u fakamālō atu ‘e Fakafofonga 6 hangē ko ē ‘oku ou ongo’i ‘oku fofonga valé mautolu mātu’a tangata.

Na’e totonu pē ke fai e me’a ko eni ka ko e talu foki ‘eku tupu ‘a’aku ia ‘oku te’eki ai ke ‘i ai ha’aku *birthday* ‘a’aku ia he’eku ongomātu’a. Pē ‘e fai ha me’a hoku fāmilí ka ‘oku hanga ‘e he fo’i ‘ata ‘oku ke ‘omai ‘o fakamahino mai ‘a e tu’unga fa’ē ‘a e Feitu’u na.

Uike kuo ‘osi tolotolo mai pē Fakafofonga Fika 8 ia ‘o ‘ai e ki’i fakafofonga’i heni e ngaahi Sapate Fa’ē ‘a e kau ngāue ka koe'uhí ko ia foki ko e Sea ‘i he Komiti Sosiale ‘etau, ka ko u loto pē ke fakamālō’ia e ‘a e ngaahi ngāue lelei pehē he Fale ni Hou’eiki ‘oua te tau tukunoa’i ha ngāue lelei ha taha ‘i he Fale ni ho’ata mai ia ‘a e me’a ko e taki lelei mo e pule lelei ‘i he ‘api ni. ‘E Fakafofonga Fika 4 tuku atu e Feitu’u na ke ke me’a mai.

Tokanga ki ha uesia ngaahi ‘api he tafea ‘i he teu ngaahi hala fakakavakava

Mateni Tapueluelu: Mālō ‘aupito ‘e ‘Eiki Sea kae hoko atu mu’a ‘a e lipooti ko ení ko u tui pē Sea te u feinga ke faka’atu’i ko hono ‘uhinga kuo ongosia e Hou’eiki kae kau fakakakato atu Sea ‘i he peesi 8 na’e fai e tokanga ki he *item* ko ení ‘o e tāfea hangē ko ē ko e me’a na’e na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga ko ē ‘o ‘o Tongatapu 8 ‘a e fekau’aki pea mo e mo e hala fakakavakava Sea ‘oku hā ia mei he tanu ko ení ‘oku fakahoko he taimi ni ki he ngaahi hala ofi ‘i he *Small Industry* ‘oku lelei hono tanu ka ‘oku totonu ke tokangaekina ‘a e ‘a e tāfea ko ē ‘e hoko he kapau ‘e tu’u ai ‘a e hala fakakavakava ‘e toe lahi ange ‘a e tanu ‘o e ngaahi hala ‘i he ‘elia ko ení ‘i hono feinga ke fakalelei’i pea ‘e ‘i ai e tāfea lahi he ngaahi ‘elia ko eni Sea.

Pea taki pē tokanga e Hou’eiki Pule’anga ki he kaveinga ko eni mau tui kimautolu ko e ko e founga lelei taha pē ko hono fakatafe ‘o e vai ki tahi. Na’e fai e kole Sea ‘i he tāfea ko ē na’e hoko ‘i he *Bay* ‘o Manumataongo ‘ou fakamālō ai ki he Potungāue Tāmate Afí na’a nau lava ange mo e ngaahi tangai *sand* ‘one’one ‘o ha’o takai ‘i he ngaahi ‘api ko ení ‘oku tāfea ‘o ki’i fakasi’isi’i ai ‘a e vai, faka’ofa lahi ‘aupito ‘a e hū atu ki he lotofale ‘oku mahino ‘oku tāfea ‘aupito ‘a loto pea ‘oku laku e piliki mo e ngaahi fo’i fo’i ve’e teka ‘o fai holo ai e luelue he ngaahi loto fale.

Tokanga ki he mamafa totongi ‘uhila ke toe hano toe vakai’i

Ko e *item* hoko Sea ko e mamafa ko eni e totongi ‘uhila tokanga lahi ‘aupito e kāinga ‘o Ma’ufanga ki he mamafa ‘o e totongi ‘uhila ke toe vakai’i ange e fatongia ko eni e Poate Komisoni ‘Uhila ke nau fakahoko ha ngāue ke solova e palopalema ko ení he ko e taimi ni ‘oku liunga ua ‘a e mo’ua ‘uhila pea kuo ‘i ai e ngāue eni ‘a e Fale ki ai ‘o fokotu’u ‘a e Komiti ...

<009>

Taimi: 1620 – 1625

Māteni Tapueluelu: ... ke ngāue ki he palopalema ko ení.

Tokanga ki he tu’unga ‘i ai ngaahi maama hala

Ko e *item* hokó ko e maama halá hangē pe ko ia kuo me’a ki ai ‘a e Hou’eiki. Ko e tu’unga ‘oku ‘i ai e maama halá, lahi e tokanga ki he maama solá ‘e Hou’eiki. Pea ‘oku ‘ikai ke fu’u mahino kia mautolu ‘e ‘Eiki Minisitā Leipa ko hai ‘e fai ki ai e kole mo e fakatangi he taimi ‘oku maumau ai ‘a e ngaahi maama sola na’e tufa takai ‘e he Pule’angá.

‘Oku ‘i ai e ngaahi maama ia ‘oku feinga pe kakaí ia ‘o ngaahi pea sai. Pea ‘oku ‘i ai e ngaahi maama ‘oku manavasi’i ke nau ala ki ai na’a hoko ha palopalema pea tukuaki’i ai kinautolu ka ‘oku ‘i ai e kole atu mu’a ‘Eiki Minisitā. Ke fanongoa mu’a, ko e ‘alu eni ia ko e ta’u ‘aki eni hono 3 ‘a e tu’u ‘a e ngaahi maama sola ‘oku ‘ikai ke mahino ko e hā e palopalema ‘oku hoko ki ai. Tatapu pe mo e maama halá, hala pule’angá ‘oku fokotu’u pe ai ngaahi maama ‘e ni’ihi ‘i he kolé pea taimi si’i pe ‘oku toe tamate’i, mate ai pē ‘o a’u ki he ‘ahó ni.

Tokanga kāinga Patangata ke fakapapau'i 'oku lisi kelekele nau lolotonga nofo ai

Item hokó 'Eiki Sea ko e kongā kelekele ko e kole eni ia 'a Pātangata mo Popua. Nau fiema'u 'a e ngaahi kongā kelekele 'oku nau nofo ai ke fakapapau'i 'oku lisi, tautautefito eni ki Pātangata. Pea na'e fai 'a e kole ki he 'Eiki Minisitā Fonuá ke laumālie lelei mu'a kae fanongoa 'a e kole mo e tautapa 'a e kāingá. Tofi pe ngaahi kongā 'apí ka 'oku 'ikai ke mahino kuo lisi ke nau ongo'i malu 'i he taimi te nau fai ai ha langa.

Tokanga ki he si'isi'i kelekele faka'aonga'i ki he fa'itoka

Ko e mala'e fa'itoká ko e *item* faka'osí ia, kole pe 'Eiki Sea ki ho'o kau ngāue ke ki'i taha hake. Ko e kole ko eni ia Sea 'oku 'i ai e ngaahi kolo mātu'aki faka'ofa 'aupito. 'Oku nau polepole'aki 'enau nofo honau koló 'oku 'ikai ha mala'e fa'itoka. Pea ko e taimi ko ē 'oku hoko ai ha me'a faka'eiki pea 'oku 'ave leva ia ki he kolo kehe. Pea ko e 'uhinga ia e kolé, na'e fai pē 'a e faka'ilonga ki he 'Eiki Nōpelé pea mo e ngāue 'oku fai e fakakaukau ki ai 'a e motu'á ni. Kae pehē ki he 'Eiki Nōpelé, ka ko e 'Eiki Sea e Fale Aleá ke fakakaukau'i na'a lava 'o solova ai 'a e palopalema ko eni.

Ngaahi fiema'u fakasosiale

Sea ke u hoko mai ki he peesi 10 ko hono fakaikiiki eni ia 'a e ngaahi fiema'u 'oku mau vahevahe ki he ngaahi tafa'aki kehekehe 'e 6. Ko e ngaahi fiema'u fakasōsiale, faka'ekonōmika, faka'ātakai mo e ngaahi fiema'u ngāue lalahi, ngaahi fiema'u fakaako mo e ngaahi fiema'u 'oku mau hā 'oku ngali natula fakapolitikale. Pea te u kamata atu pē Sea 'i he ngaahi fiema'u fakasōsialé 'i he peesi 10 ē. 'A ia 'oku hā pē 'a e ngaahi, ko e kōlomu 'uluakí ko e ngaahi fiema'u vivilí. Ko e kōlomu hono 2 ko e koló pea ko e kōlomu hono 3 ko e tu'unga 'oku 'i aí.

'A ia ko e fiema'u vivili 'uluakí 'a ia ko Houmakelikao. Ke fakahoko ha tokoni ki he to'utupu ko eni 'a ia ko e palopalema eni he to'utupu ko ē 'oku nofo meí he akó. Pea 'oku 'ikai ha ngāue mahino pe 'oku nau 'i fē, hangē ha *lost generation* (hūfanga he fakatapu) Sea. Pe ko ha to'u 'oku hē 'oku 'ikai ke mahino pe 'oku nau ako pe 'oku nau ngāue pe 'oku nau sipoti, pe 'oku 'ikai ke nau ō toli ka 'oku hē takaiholo. Pea ko u feinga 'o puke e ni'ihi ko ení 'o ngāue'aki 'i he Polisi Fakakoló. Ke nau mo'ua ki ai peha pehē ki he ngaahi sipoti, timi 'akapulu fetuiaki 'a Popua pea mo Houmakelikao kae pehē ki Ma'ufanga ke mo'ua ki ai honau taimí 'e 'Eiki Sea.

Ko e *item* hono hokó ko e Polisi Fakakoló, 'a ia ko e kaveinga ko ení 'oku tatau pe 'i Pātangata, Nukunukumotu, Touliki, Houmakelikao. Fiema'u ke fokotu'u ha fale ke malu ki ai e kau Polisi Fakakoló. Fakahoko foki mo ha ako 'oku nau kole ke fakahoko ha ako, ke ako'i kinautolu ki he mo'uí, fakahaofi mo'uí, velá mo e sūnamí. Ko hono 'uhingá ka hoko ha fa'ahinga fakatamaki pehē pea nau tokoni. Kae 'oua te nau mu'omu'a nautolu ia 'i he lelé.

Item hoko ko e faito'o konatapú, kei lahi pe tokanga ki he faito'o konatapú. Pea 'oku fiema'u lahi e tokoni 'a e Pule'angá heni Sea, tatau pe eni ia mo e ngaahi fiema'u 'oku hā meí he ngaahi vāhenga kehé. 'Ilo'i pe feitu'u ia 'oku nau 'i aí, ka 'oku fifilí ko e hā 'oku 'ikai ke lava ai 'o ta'ofi 'oku fakahoko pe ia ki he 'etau Potungāue Polisi ka 'oku hā ko e fanga ki'i 'elia ko eni ia 'oku hokohoko atu pe ia. Hangē ko ení, feitu'u pe ko ha 'api 'oku tukuaki'i 'oku fai ai e haka.

‘Oku lea e fanga fu’u sitou ‘i he po’ulí, hengihengí. ‘Ikai ko ha kuki ia, pea ‘oku ‘ikai ko ha tu’u ia ha tikatele. ‘Oku tukuaki’i ia ko e haka pea ‘oku fakahoko pe ki he Potungāue Polisi ka ‘oku hangē ‘oku ‘ikai ke lava ...

<010>

Taimi: 1625-1630

Mateni Tapueluelu: ... ta’ofi pea ko e fifili ia ‘oku ‘omai ‘e he kāingá pea ‘oku tuku atu pē ko e faito’o konatapu ‘oku nau tokanga ki aí.

Tangikē vaí kei fu’u fiema’u pē ngaahi tangikē vaí. Tokoni ki he kulupu lālanga kakai fefine ko e ngaahi fiema’u eni ia ‘a e kakai fefiné pea ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi kole ‘e ‘Eiki Sea mo Hou’eiki ko e kole ki he Pule’angá pea ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi kole ‘e ni’ihi ko e kole pe ia ki he Kosilio Tongatapu 4 ‘o kau ai ‘a e kole ia ko eni ‘Eiki Sea.

Pea ‘oku mau hiki mai pē ‘i he peesi 11 ko e kole eni mei Pātangata pea pehē ki Fangaloto ko e kole mai ke ‘i ai mu’a ha’anau ‘ofisakolo ‘e ‘Eiki Minisitā ki he Ngāue Fakalotofonuá. Ko e Pātangata ‘oku faka’ofa anga ‘enau nofó ‘oku nau kau ‘i he fili pule fakavahe ka ‘oku ‘ikai ke nau fili ‘ofisakolo he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hanau ‘ofisakolo ‘o nautolu. Pea ko e me’a ‘oku hoko aí ‘e ‘Eiki Sea ko e palopalema ‘a e tufotufa ko ē e ngaahi tokoni ko ē sunamí he ‘oku ‘ikai ke maau ko hono ‘uhingá ko e ‘ikai ke ‘i ai ha ‘ofisakolo.

‘I ai pē komiti fakakolo na’e lava atu e motu’á ni ‘o fokotu’u pea ‘oku nau ngaue’aki pē ‘a e Sea e komiti fakakolo hangē ha ‘ofisakoló. Pea ‘oku nau kole mai ke tukuange pē ‘ofisakolo ko ē ‘o Popuá ke tokanga’i ange ‘a Pātangata. Tatau pe ia mo Fangaloto ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ‘ofisakolo ia ai ‘oku tokanga’i ange ‘e he ‘ofisakolo ko eni ko ē ‘o Kolofo’ou pea ‘oku nau kole mai he kāingá Fangalotó ke fēfē ke nau ‘ofisakolo makehe.

Ko e holo fakakolo ko e me’a tatau pē ‘i Fangaloto ‘e Sea. ‘Oku ‘i ai ‘enau kole ke ‘ai mu’a hanau holo fakakolo. Kau eni ‘i he ngāue ‘oku mahino ‘aupito ‘ene masiva ‘i he tu’u ‘a e ngaahi koló. Mālō mo e ngaahi holo ‘a e ngaahi siasi ke nau tali ke fai ki ai ‘a e ‘a’ahí, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha holo fakakolo ka ‘oku kole mai ‘a Fangaloto ‘oku nau fakakaukau ke fokotu’u ha holo fakakolo kae fai ange mu’a ha tokoni.

Ko e kole eni ia mei he kāinga ‘o Pātangata kae pehē ki Popua, Ma’ufanga ha pasi ko hono ‘uhingá pē ko e fānau akó. ‘E Hou’eiki mahalo ‘oku mahino pē ko e meimei takitaha ko ē ‘a e ‘api ‘i he me’alele, pea mate ai ‘a e sekitoa ko eni ko ē ki he *public transport*. Pea ko e ni’ihi ko ē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hanau me’alele ke ‘ave ai e fānau ki he ako ko kinautolu ia ‘oku faka’ofa pea ‘oku fai ai ‘a e feinga ki ha tokoni. ‘Oku mau tui pē ‘e monū’ia ke fakafetaulaki’i ‘aki ‘a e kole ko ení.

Ko e kole eni ia mei Houmakelikao ko e ‘uhingá ko e, ki ha holo lālanga ma’a e kakai fefiné. Pea ‘oku tuku atu pē ki he Hou’eiki Pule’angá ko hono ‘uhingá ko e ngaahi langa holo ko eni na’e fakahoko he fili ko ē na’e toki ‘osí. ‘Oku kole mei he kainga ‘Umusi ki he maama halá ke fokotu’u ange mu’a. Ko e meimei ko e ngaahi feitu’u pē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha maama hala ‘i he hala lahí ko e fakama’unga ia ‘a e nofo ki ai ‘a e to’utupú. Pea ko e ‘uhinga ia ‘a e kole ko ía ko e feitu’u pē ‘oku fakama’unga ki ai, lahilahi e launga ‘e ha’u mei aí.

Ngaahi fiema'u faka'ekonomika

'I he peesi 12 'Eiki Sea ko e ngaahi fiema'u eni ia 'oku faka'ekonōmika pea 'oku mau tuku atu ki he Pule'angá. Ko e fiema'u 'uluaki 'oku ha'u eni ia mei he kotoa e ngaahi koló hono kotokotoa ko e vahe 'a e kau faiako e ngaahi 'apiako 'o e ngaahi siasi. 'Oku kole mei he kāingá ke fakahoko atu mu'a ki he Pule'angá ke totongi e vahe 'a e kau faiakó 'i he ngaahi 'apiako siasi e Pule'angá.

Kehekehe pē ngaahi fakakaukau 'oku 'omaí, 'oku 'i ai e ni'ihi 'oku nau kole mai ke totongi peseti 'e 50 e vahe e kau faiakó, ko e ni'ihi 'oku nau kole mai hiki 'a e pa'anga 'e 700 ko ē ki he fo'i 'ulú he taimi ní ki he pa'anga 'e 1000. Pea 'oku 'i ai 'a e ni'ihi 'oku nau kole mai totongi kakato he Pule'angá 'a e ngaahi vāhenga 'a e kau faiako 'i he ngaahi 'apiako siasi. Ko hono 'uhingá pē ko e ngafa ia 'a e Pule'angá ke ako'i 'a e to'utupu 'o e fonuá.

Ko e 'aitemi hokó ko e tu'unga vāhenga ma'ulaló. Kole ai pē ki he 'Eiki Minisitā Leipa na'a lava 'o tokoni mai ai 'anai ange. Ko e kole mei Kumifonua 'uluaki pea ko e konga eni 'o Halaleva ke muimui'i mu'a pe kuo ma'u 'a e tu'unga ko ē 'o e vāhenga ma'ulalo tahá pe ko e *minimum wage*. He ko hono 'uhingá ko e tu'unga 'ekonōmiká 'oku faka'amu 'a e kainga ia ke nau 'ilo'i ko e hā 'a e tu'unga vahenga ma'ulalo tahá.

'Oku 'i ai mo e ngaahi kole, ko e kole mei he ngaahi kulupu ki he tō vesitapoló na'a 'i ai ha tokoni pulopula vesitapolo ke tokoni kiate kinautolu. 'Eiki Sea ko e kole eni ia kapau mu'a 'oku 'i ai ha tokoni pehē 'a e Pule'angá pea fakahoko mai mu'a ke mea'i he kau Fakafofonga ...

<002>

Taimi: 1630-1635

Māteni Tapueluelu: ..., 'e lelei ka fai mai ha fetu'utaki ki he ngaahi 'Ofisi 'o e kau Fakafofonga, ka mau hanga 'o toki veteki atu ai ki he toenga 'o e kakai, ke tokoni pē ki he Pule'anga. *Item* hoko Sea, ko e 'omaí mo ia mei Kumi Fonua 'Uluaki ko e totongi loea, ko e kole ki he Pule'anga na'a 'i ai ha tokoni ki he kau masivesiva ange ke totongi loea, he 'oku ikai ke nau lava 'o fuesia 'a e totongi.

Sea 'oku ou 'ilo pē 'oku ki'i ongo faikehe eni, ka 'i he līpooti ko ē 'a e Fakamaau'anga 'oku 'amanaki ke tau hoko atu ki ai he 'osi ko eni, līpooti fakata'u 'oku hā ai 'a e me'a 'a e Tu'i Fakamaau Lahi ko 'ene na'ina'i pē 'o pehē ke tokanga'i ange 'e he Pule'anga 'a e tafa'aki ko eni, ko ha kakai 'oku faka'ilo ka 'oku 'ikai ke nau lava 'o taukapo'i 'enau ngaahi totonu pea 'oku tō mai ai 'a e fiema'u ko eni Sea.

Ko e *item* hoko ko e pa'anga tokoni ki he fale vela ko e kole eni ia mei Touliki, fakatatau ki he'enau ma'u 'oku 'i ai 'a e tokoni 'a e Pule'anga ki ha ngaahi fale 'e vela, pea na'e 'i ai 'a e ni'ihi na'a nau fakahū mai 'enau kole tokoni ki he Pule'anga, 'o tali ai 'o a'u ki he 'aho ni ke fakamaama ange mu'a ko e ha 'a e tūkunga totonu 'oku 'i ai.

Ko e kole eni ia mei Popua ki he ni'ihi 'oku faingata'a'ia na'a lava 'o ma'u ha ngaahi saliotē kiate kinautolu 'oku faingata'a'ia ke lava ke nau lava takai holo ai ki he polokalama lotu. Ko e kotoa 'o e ngaahi kolo na'a nau pou pou'i 'a e polokalama nō 'a e vāhenga na'e fakahoko he

ngaahi ta'u kimu'a, pea na'e ki'i tu'u mai ka ko e kotoa 'o e ngaahi kolo 'oku nau hanga 'o poupou'i mai ke hoko atu mu'a 'a e polokalama ko ia.

Ngaahi fiema'u fakapa'anga

'I he peesi 13 'e 'Eiki Sea ko e faka'osi ia 'a e ngaahi fiema'u fakapa'anga, ko e totongi 'uhila ki he fakataha ko eni 'i Ma'ufanga 'i he kolo A'usia ki Vusi, na'a nau tokanga mai ki he hikihiki e totongi 'uhila ke fakapapau'i 'oku fakahoko lelei 'e he Komisoni 'Uhila honau fatongia, hangē pē ko ia na'e lave atu kimu'a 'Eiki Sea, 'a e motu'a ni ko eni 'oku tau fokotu'u 'a e Komiti Fili ke vakai'i 'a e kaveinga ko ia.

Vaka toutai ko e kole mei Pātangata mo Siesia pea pehē ki he Bay 'o Manumataongo ko e ngaahi kolo tu'u taupotu ki he matātahi, pea ko 'enau ma'u'anga mo'ui meimei ko tahi pē, pea ko 'enau kole ha vaka toutai pea pehē ki ha mīsini.

Ngaahi fiema'u faka'ātakai

'I he peesi 14 'Eiki Sea, ko e ngaahi fiema'u faka'ātakai eni pea 'oku ou kole pē ke u to'oto'o konga lalahi atu 'e Hou'eiki, ko e fiema'u 'uluaki faka'ātakai, ko ena ko e fekau'aki pea mo e kasa na'e fai ki ai 'a e lave kimu'a, ko e lēsisita kekekele ki Pātangata, na'e 'osi fai 'a e fakatangi ki ai ki he 'Eiki Minisitā ko ia 'o e fonua pea 'oku me'a mai 'oku fai 'a e ngāue ki ai.

Ko e *item* hono 3, ki'i ue'i hake angē kātaki ko e fale Kalapu Mosimosi, ko e 'ohake eni 'i he fakataha 'i Ma'ufanga ko e kole mai ha tokoni ki hono fakalahi 'o e fale kalapu Mosimosi ke hoko ko e fale hūfanga 'i he taimi fakatamaki fakanatula. Sea, ko u 'ilo pē 'e au 'oku 'ikai ke ongo lelei eni 'oku hangē ha tokoni ki ha kalapu faka-taautaha, 'i he manatu 'a e motu'a ni ki he taimi na'a mau 'i he Kapineti ai 'oku ou faka'apa'apa lahi ki he 'Eiki Palēmia 'o e 'aho ko eni na'e kei Tokoni Palēmia. Pea na'a ku kole ange mu'a ki ai 'i he 'amanaki ke langa 'a e fale Kalapu Mosimosi ha tokoni 'e hoko eni ia ko e fale hūfanga, pea na'e 'ikai ke tali. Pea hoko atu leva 'a e kalapu. Ko hono 'uhinga he 'oku tu'u ia 'i he fo'i poini 'e 3 pē 'e lava 'o kei 'asi 'o ka tō ha sunami lahi. Pea hoko atu 'a e kalapu ia ko eni 'o fai 'enau langa. Ko fē 'a e tō 'a e sunami 'Eiki Sea ko e afā ko e tāfea fonu kātoa 'a e kakai 'i he kalapu ko eni, fāmili nau nofo ai 'o lau uike.

Ko e fakatokanga sunami fakamuimui lolotonga 'a e tā me'a 'a e kalapu ia ko e feinga he ki'i kole pa'anga 'a e ki'i *kindy* na'e fakahoko, pea 'oku 'i ai 'a e ki'i pola 'e 2 'oku tuku 'i he tafa'aki ko e tau pale 'a e kalapu ko e feinga seniti, mo e tatangi ko ē 'a e fu'u fakatokanga sunami, ko 'ene hake pē ko ē 'a e kakai ki 'olunga, 'o nau tangutu nautolu 'o kai 'a e ki'i pola, 'ikai ke nau toe pehē mai 'enautolu 'e 'Eiki Sea, pea 'oku ou fiefia he 'oku fa'a me'a 'a e Feitu'u na ki he kāinga ko eni. Ko e hā 'a e ngāue 'oku fai, ko 'enau tau pē 'anautolu 'o nofo 'i loto, to'o 'a e me'atokoni, ka na'a ku fai 'a e kole ko eni ko hono 'uhingá he 'ikai ke toe lava 'o teke'i 'a e kakai, ka hoko ha fakatamaki ia te nau hola pē nautolu ki he feitu'u 'oku mā'olunga 'o tatau ai pē pē ko e feitu'u fakapule'anga pē ko e feitu'u ...

<005>

Taimi: 1635-1640

Mateni Tapueluelu: ...Pea ko e 'uhinga 'oku fai ai 'a e kole ni Sea. Ko e kole eni ia 'a e 'ofisakolo 'o Ma'ufanga ke fakakaukaua ange mu'a ko hono 'uhinga 'oku ne 'ilo 'e ia 'a e

taimi 'oku tō ai 'a e ngaahi fakatamaki fakanatula fonu e kakai ia ki ai. Pea he 'ikai toe fai ha hola mai ia ki Matakī'eua fu'u mama'o fiema'u pē 'enautolu 'a e halapule'anga ko e kole ia 'oku fai ke fakalahi 'a e kalapu mo 'enau 'amanaki 'e fakatokanga'i he Pule'anga 'a e talitali 'oku nau fai mo e tokoni 'i he taimi 'o e fakatamaki na'a lava ke fai ange ha tokoni ke fakalahi ai 'a e fale kalapu ko eni.

Ko e kosi 'o e ngaahi toumu'a ko e kole ange ia mei Houmakelikao na'a lava ke tukuange 'a e kosi 'a e ngaahi toumu'a ki he ngaahi koló ke ma'u ai ha'anau sēniti mo nau tokanga'i Sea mahalo ko e meimei ta'u 'e 9 ko eni 'oku ou fokoutua ai 'i he lakanga Sea 'oku mau tokanga'i 'a e kosi 'o e ngaahi toumu'a mo 'emau fifili ko hai nai 'oku ne hanga 'o fakahoko 'a e ngāue ko eni.

Ko e tu'u ko ē 'a e ngaahi sone ki matātahi Sea ko e kole eni mei Pātangata. Ko hono 'uhinga 'oku nau tokanga'i 'oku 'alu pē taimi mo e faofao'i 'a e ngaahi sone ko ē he matātahi 'o 'alu 'o lahi pea 'oku si'i ange ai 'a e ngaahi feitu'u ke nau ō 'o toutai kau ai 'a e ngaahi sone 'o Pangaimotu mo Mānima.

Ko e fokotu'u eni ia mei Ma'ufanga ai pē ai pē 'a 'uhinga ko e fēkau'aki mo e tāmāte afi. Ko e fokotu'u ke 'i ai ha tāmāte afi ha fale tāmāte afi ofi pē 'i he kasa 'o tokoni ke tamate'i 'o ha fakatamaki 'o kapau 'e hoko.

'Oku 'i ai mo e fanga ki'i kole kau ai 'a e Sea 'a e kole pulopula mo e kekekele ki he ngoue 'oku ha'u kotoa mei Ma'ufanga ki fonua 'uluaki pea mo Houmakelikao. Mahino 'aupito 'a e nounou fakakekele ke fai ai e ngoue pea ko e fakaakeake ko eni Sea 'oku hā mai 'a e fie ngāue 'a e kāinga 'oku 'ikai ke 'i ai ha kekekele.

'I he peesi 15. Sea mahalo ko e me'a 'oku mahu'inga 'i he peesi 15 kapau 'e 'alu ki he 'aitemi fakamuimui. Ko e tokanga eni ia ki he fōsoa. 'Oku kau ai 'a Pātangata. 'Eiki Sea na'e fai 'a e fakatalanoa ki he 'Eiki Minisitā e Ngāue'anga Lalahi. Ko e me'a 'oku hoko he taimi ni. Ko e talu 'a e 'osi ko ē 'a e *tsunami* 'oku hū hake pē 'a e tahi ia 'o hū hake 'i he fōsoa he maka lalahi 'o ha'u ia ki halapule'anga uesia ai 'a e valitā fo'ou na'e toki fokotu'u, pea ko e kole pē 'e lava 'o toe fakalelei'i mu'a 'a e makamaka iiki ke hū hū 'i he ngaahi maka lalahi ko ē 'o e fōsoa ke ta'ofi 'a e tahi he taimi 'oku hu'a ai. Tatau pē eni ia mo e fakatangi na'a ku fakahoko ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga ko e ngaahi kongā 'o e fōsoa 'i Popua 'oku uesia lahi 'aupito pea kapau te ne tu'usi e halapule'anga 'e hake ia ki tahi, 'e hake ki 'uta 'a e tahi 'o fetaulaki mo e ngaahi ano 'i 'uta pea tāfea ai 'a e kāingā Sea ko e tu'ofiha eni kae mālō pē ta'ema'u he 'uhila ha taha ko e ha'u pē 'a e vai ia ki loto ki he ngaahi 'api nofo'anga 'o ma'u ai 'a e 'uhila ia 'i he vai ko hono 'uhinga ko hono ma'u 'a e ngaahi 'aisi mo e ngaahi koloa 'oku tau ki he 'uhila.

Ngaahi fiema'u lalahi kau ai hala hola he taimi sūnami

'I he ngaahi fiema'u lalahi Sea 'i he peesi 17, mahalo ko e fiema'u 'oku mahu'inga taha heni fika 'uluaki Sea kotoa e ngaahi kolo ko 'enau fiema'u e hala ki he *tsunami* ke faingofua 'a e feitu'u te nau hola ki ai 'Eiki Sea kapau te u hanga pē 'o 'ai ha fakatātā ko e tu'u ko ē 'a Makasiatēvolo 'a ē ko ē 'oku tu'u ai ko ē 'a e kalapu ko eni ko Mosimosi 'i 'olunga taupotu 'oku ha'o takai e ngaahi kolo ai kau ai e *Bay* 'o Manumataongo fakatonga ko 'Umusī fakahahake, Houmakelikao fakatokelau kae pehē foki ki he kolo ko eni ko 'Amanakifo'ou. Ko 'enau kolé Sea ke tanu kātoa e ngaahi hala ko ē 'oku tofa ki he mo'unga ko ē ko Makasia'atēvolo.

Ko hono 'uhinga ka hoko 'a e *tsunami* 'oku nau kolosi nounou ki ai, kātoa kātoa e ngaahi kolo 'i he 'a'ahi na'au mau fakahoko ko 'enua kole kotoa pē ke tofa hanau hala ki he mo'unga nau nofo takatakai. Kau ai Sea 'a e hala 'oku ngāue'aki he 'Apiako 'Apifo'ou ...

<007>

Taimi: 1640-1645

Mateni Tapueluelu : ... te nau hola ai. 'Oku ou tui ko e hala ko eni 'oku fu'u pelepela lahi pea kapau 'e fai ha hola ai he tō ha *tsunami* 'e ma'u kātoa pē fānau ako 'oku te'eki ai ke nau hake nautolu ki 'olunga. Pea 'oku fai ai 'a e kolé kapau pē ko e hala eni kuo 'osi tohi ki ai 'a e fanga fu'u papa ko e hala hola 'i he *tsunami* pea tanu mu'a ke taau pea mo e fakahinohino ke faingofua 'a e hola Sea.

'I he peesi 19 'Eiki Sea ko e ngaahi fiema'u eni ia ki he ako. Ko u tui pē na'e 'osi fakahoko atu e kaveinga ko ia ko e tokanga 'a e kāinga ke fakapapau'i 'oku totongi 'a e kau faiako ko ia 'i he ngaahi 'Apiako Siasi.

Ngaahi fiema'u hā fakapolitikale

Te u faka'osi atu Sea 'a e peesi 21 ko e ngaahi fiema'u eni 'oku hā fakapolitikale pea 'oku mau fakakalasi kehe. 'A ia ko e kole mai ia ko e founa ko ē 'oku vahevahe ai 'a e ngaahi faingamālie ngāue 'oku 'i ai e ni'ihi 'oku nau 'osi penisoni pea nau toe ma'u faingamālie pē he *contract* 'o vahe 2. 'Oku nau kole mai pē 'e lava 'o tufotufa taau 'a e ngaahi faingamālie ko ia.

Ko e fiema'u hono 2 ko e .. mou kātaki pē 'ai hake ki he *item* faka'osi kātaki. Ko e tu'unga mo'ui lelei 'o e kau Mēmipa Fale Alea ko e fokotu'u mai eni ia mei Popua ke fakakau 'a e tu'unga mo'ui lelei 'a e kau Mēmipa he taimi kemipeini ki Fale Alea he 'oku fakamole 'a e toutou fakahoko e Fili Fale Alea 'i he mahamahaki 'a e Hou'eiki Mēmipa. Ko e me'a pē 'a e motu'a ni 'oku fai 'Eiki Sea ko e fakaongo mai e le'o ko ia 'o e vāhenga.

Pea ko e *item* ko ia 'i he peesi 22 'a ia ko e faka'osi ia. Mahalo ko 'ene 'osi ia 'Eiki Sea 'ai hake ange 'a e *item* 1. 'E 'ikai ke u lau atu 'a e *item* ko ia 'Eiki Sea fika 1 Hou'eiki 'oku 'i ai 'a e ngāue kuo 'osi lēsisita ia fakalao fekau'aki mo e kaveinga ko eni pea 'e 'ikai ke u lotu ke lau atu ia heni. Pea mo e Komisoni 'Uhila kuo mahino 'a e tokanga 'a e kāinga ke fai mu'a e ngāue ko hono 'uhinga ko e tu'unga ko ia 'oku 'i ai e totongi 'uhila.

Ko e kakato ia 'e Hou'eiki 'a e ngaahi fiema'u kuo ongo mai mei homou kāinga 'i Tongatapu 4 pea 'oku ou tui ko e taha eni 'a e fatongia matu'aki mamafa kia kitautolu 'a e kau Fakafofonga ko hono fakaongo 'a e le'o 'o e kakai 'oku tau fakafofonga'i. Pea ko u feinga ke u fai'aki ia hoku lelei taha Sea ko u fakamālō ki he kau Taki Lotu ne nau fakafaingamālie'i 'a e ngaahi holo ke lele atu 'a e mātu'a ni 'o lava ai 'o fe'iloaki mo e kāinga kae pehē ki he kakai kotoa pē ne nau tuku taimi ka nau lava mai 'o fakamahu'inga'i 'a e taimi 'oku fai ai 'a e 'A'ahi Faka-Fale Alea. Ko e ngata'anga ia 'o e Lipooti 'Eiki Sea ka ko u tuku atu ki he Hou'eiki kapau 'oku 'i ai ha ni'ihi ha fehu'i ke fai atu ha tali ki ai. Fakamālō atu 'i he ma'u taimi 'Eiki Sea mo Hou'eiki.

Sea Kōmiti Kakato : Fika 8 pea hoko mai leva 'a Fika 1 ē, Fika 11 ē, tau hokohoko ia. Me'a mai.

Fehu'ia ngāue he taimi ne kei Minisita Polisi ai Fakafofonga Tongatapu 4 ke tau'i palopalema faito'o konatapu

Vaea Taione : Tapu mo e Sea tapu mo e Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakato. Kole pē ki he Kalake ke 'ai hake ange ki he peesi 10. Ko u fakamālō atu ki Tongatapu 4 mo e lipooti faka'ofa'ofa ko eni. Ko u loto au ia ke ko u fokotu'u atu au ia ke paasi ka u ki'i fehu'i ange pē ki he Fakafofonga peesi 10 fakamolemole. Ko e lave ko ē ki he faito'o konatapu ko u 'ohovale ko ē he haka. Ko 'eku toki fanongo eni 'aku 'oku haka e me'a 'i Tonga ni. 'A ia kapau 'oku haka ia ai 'oku 'oange 'oku tiliva ange ia ki Tongatapu 8. Ko 'eku fie fehu'i pē 'aku ia ki he Fakafofonga. 'E 'ikai ke toe 'i ai ha taha ia heni ko u tui 'e toe 'ilo lahi ange ki he me'a ni ka ko Tongatapu 4 ko e 'uhinga na'e me'a he Sea ko ē Minisitā Polisi. Ke ne vahevahe mai ange ko u tui kuo ne 'osi mea'i kātoa 'e ia e me'a kātoa na'a 'oku 'i ai ha'ane fa'ufa'u ngaahi me'a ko ē na'e 'i he Polisi ai tafa'aki *division* ko eni ko ē 'o e haka 'aisi ngaahi 'aisi, tiliva 'aisi 'osi lave'i ia 'e he tokotaha ni. Ke ne vahevahe mai ange kia mautolu he taimi ko ē na'e me'a ko ē ai, ko e hā 'ene me'a na'e fai. Ko eni 'oku toe 'ohake foki he taimi ni 'oku haka. Na'a ku pehē 'e au ia 'oku tiliva pē me'a. Ke lava ke mau hanga 'o mahino'i lelei e ngaahi me'a ni. Pea 'oku 'osi talanoa mo e kau...

<008>

Taimi: 1645-1650

Vaea Taione: ... polisi ko u tui ko e tokotaha pē eni ia 'e 'uluaki ha'u e kau polisi ke nau talanoa ki ha ngaahi fokotu'utu'u 'o tokoni atu ki ai. He ko eni 'oku kei lahi 'a ia na'e kapau 'oku na'e me'a 'i he Sea ko ē 'oku lahi taimi ia na'e si'isi'i 'i he anga 'eku fakakaukau 'i he ngaahi palani ko ē na'e fai ka ko e taimi ni foki ia 'oku lahi ange ia 'a e me'a ia he taimi ni 'a e 'alu holo 'a e 'aisi he taimi ni pea ko 'eku kole pē 'a'aku ki ai pē ko e hā ko e hā e me'a na'e fai he taimi ko ē na'e 'i ai ai? 'Oku ko e toe lahi pehē ange ai e me'a 'i he taimi ni hā 'ene lave'i mo 'ene ngaahi palani na'e fai ki ai ki hono vāhenga mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fika 8.

Mateni Tapueluelu: Fakamālō 'Eiki Sea ki Tongatapu 8 'i he fehu'i ko eni 'oku fakahoko mai ko e hā e ngāue na'e fakahoko lolotonga e fokoutua 'a e motu'a ni 'i he ko u tui ko 'ene 'uhinga 'i he Lakanga 'o e Minisitā Polisi Sea. Ko e 'uluaki e fakahoko fatongia nau fakahokó Sea ko e taa'i 'a e siakale fakalao ko ē 'oku tangutu ai e Minisitā Polisi he 'oku 'ikai ke pule Minisitā Polisi ia ki he ngaahi fakatotolo 'e fai ko e ngafa fika 'uluaki e Minisitā Polisi ko 'ene talaatu 'a e ngaahi 'elia 'oku tokanga mamafa 'a e Pule'anga ki ai. Pea na'e 'ave leva 'a e motu'a ni 'a e tohi fokotu'u tohi makehe mei he fakataha mo e Komisiona 'oku tō 'a e fakamamafa 'a e Pule'anga ki hono ta'ofi 'a e tupulaki 'o e voliume 'o e faito'o konatapu 'i hono tufa pea he 'ikai foki ke lava ha fonua ia 'o ta'ofi ko e me'a 'e fai ia ko e fakasi'isi'i, fakasi'isi'i hifo ē. 'A ia na'e hoko leva ai hono fokotu'u 'a e fuofua kulupu ngāue ki he faito'o konatapu 'ata'atā pē na'e ui ko e *taskforce* pea fakamālohi'i 'a e vā ngāue 'a e *taskforce* pea mo e va'a fakamahafu 'a e Potungāue Polisi.

'A ia ko e *taskforce* na'e filifilia 'aupito ko e taimi na'e fokotu'u mai ai he Komisiona Polisi 'a e ngaahi hingoa ki he motu'a ni ke nau kau he *taskforce*. Talaange pē au ki ai 'oku 'ikai ke u falala au ki he ni'ihiko ia. Na'e filifilia 'aupito ke mahino he 'ikai ke hūhūkia 'a e kulupu ko ia pea nau fai leva 'a e ngāue na'e holoholo keisi 'enau fakahoko fatongia pea na'e tāpuaki'i he taimi ko ia na'e toe 'omi foki mo e Lakanga Kasitomu ki he motu'a ni pea na'a ku ui au ia

‘a e fa’a Va’a Fakatotolo ‘a e Kasitomu ‘o fakataha mo e *taskforce*. ‘A ia ko e me’a ‘a e Kasitomu na’e fakahoko ko ‘ene t̄naki fakamatala ‘o ‘ave ki he Potungāue Polisi ko e me’a eni na’e holoholo keisi ai hono puke ‘a e ni’ihi ‘o kau ai ‘a e kau ngāue tonu pē ‘i he Polisi mo e kau ngāue tonu pē ‘i he Kasitomu. Pea ‘oku ou kei tui pē au ia ‘e Tongatapu 8 ‘o a’u ki he ‘aho ko ‘eni kapau ‘oku ke fie fufulu ha ipu ke ma’a pea ke kamata mei loto ‘e maumau taimi ‘etau feinga ke fufulu holo ‘i tu’a ka ‘oku hūhūkia ‘a loto ko e tuki matangi ia ‘oku fakahoko.

Pea ko e faka’osi pē na’a ku fokotu’u ‘o fetu’utaki ki he *Pacific Forum Secretariat* ‘ou kole tokoni pea na’e ha’u e toko 2 taukei mei ai ‘o tohi ai ‘a e Fuofua Palani Fakafonua ‘a e fonua ni Ki Hono Fakafepaki’i ko ia ‘o e Faito’o Konatapu pea ko e palani na’e fakahoko ai ‘a e ui fonu ‘a ‘Ene ‘Afio na’e fakahoko fekau’aki pea mo e faito’o konatapu.

Ko e palani ko ia he ko e motu’a ni na’e fakamo’oni ki ai pea ‘oku ‘ikai ko ha kaveinga eni ia tau pehē ‘e tau’i pē he ‘aho ni pea ‘osi. ‘E hangē ia ko e hu’a mo e mamaha ‘a e tahi ko ia nau fakatokanga’i pē ‘oku mālohi hono hono siofi kinautolu ‘oku mamaha atu ‘a e ngāue. Ko ‘ene molū pē ko ē ‘a e Potungāue Laó hu’a mai ‘enau ngāue. Pea ‘oku māfulifuli ‘enau founa ngāue ko hono taimi ko ē na’e loka’i ai ‘e he Kasitomu ‘a e *border* ‘o faingata’a ‘a e hū mai ‘a e faito’o konatapu mafuli leva ‘a e ni’ihi *supply* ia ‘o haka fakalotofonua, taimi ko ia ‘oku siofi ai e ngaahi feitu’u ko ia pau ‘oku *fix* ‘oku fai ai e haka mafuli e ni’ihi ia ‘o ō ia ki tahi lele holo pē foki mai ‘a paasi e me’a ki he vaka ko ē foki mai ‘a e vaka ko ē ...

‘Oku ‘ikai ke faingofua ke t̄naki e fakamatala ke pau ke, te ke fai ko ē ha fo’i *operation* ‘ohofi ‘ohofi tokotaha pē ke ma’u he kapau te ke ‘ohofi ‘o ‘ikai ke ma’u e me’a ‘oku nau ‘osi ‘ā nautolu ‘io mafuli e me’a kotoa. Ko e ngāue ni ia ‘oku hangē ko e Takimamata ko hono tokanga’i ‘ū faito’o konatapu ko e ngafa ia ‘o e Tonga kotoa *it’s everybody’s job*. Ko e ngāue ...

<009>

Taimi: 1650 – 1655

Māteni Tapueluelu: ... ia na’e fakahokó pea ko e, na’á ku hanga ‘aupito ‘o ue’i ‘a e me’a ko e Polisi fakakolo ke mo’ui. ‘Oku pehē ‘e he ni’ihi he ‘ahó ni tokua ko e Polisi Fakakoló na’e mo’ui he fakatapatapu. ‘Oku hala ‘aupito ia, na’e lele mai’aki e ngaahi Polisi Fakakoló he 2017, 18, 19 ‘oku te’eki ai ke tō e fakatapatapu ia. Toki ha’u ia kuo ‘osi fokotu’u e ngaahi Polisi Fakakoló ia.

Ko hono taumu’a ‘ana ia ko e tauhi e melino na’e ‘ikai ke ‘uhinga pe ki he taimi fakatapatapú. Ka na’e taumu’a ia ke nau hoko ko ha ni’ihi te nau lava ‘o ‘oatu ha fakamatala lelei ki he Potungāue Polisi fekau’aki mo ha hia, kau ai e faito’o konatapu, mālo Sea ma’u faingamālié, faka’amu pe ‘e tokoni atu.

Vaea Taione: Mālō ‘aupito Fakafofonga, lahi foki Sea ‘ete nofo ‘o *assume* ha me’a. ‘Ika ke fu’u mahino lelei ki he motu’á ni, te nofo ‘o fakakaukau hala ki ha me’a. Me’a mai e Fakafofongá ‘ohofi ‘a loto ‘a ia na’e ‘ohofi ‘e he Fakafofonga ‘a tu’a. Ko fē ‘a loto ke fakahinohino mai ange, ko fē ‘a loto ke fakahinohino mai angé. Ko fē ‘a loto pea kapau ko loto ‘oku ‘i aí ko e hā ne ‘ikai ke ‘ohofi ai ‘a lotó, mālo.

Sea Kōmiti Kakato: Sai pē Hou’eiki ‘ikai ko ha’amo tipeiti ‘a moua eni ki ha me’a ia ‘oku ‘osi fakahoko pe ho’o me’a ka tau hoko atu. ‘E me’a ko ē ‘oku me’a ki ai ‘a e Fakafofongá,

Fakafofonga ta'u lahi 'eta feinga ki he me'a ko ená. Na'e taimi na'á ke Minisitā aí na'á ku feinga ke a'u ke 'Atita'i 'a e Potungāue Komisiona Polisi.

'I ai e fo'i kupu ia ai pea 'oku mo'oni leva 'a e me'a ko ē 'a e Fakafofonga Fika 5, ke malu e fonuá. He 'ikai ke totonu ke tau ō atu tautolu 'o 'Atita'i he 'e 'omai ai e ngaahi me'a ia fakatotolo 'a e kau Polisi. Pea ko u tui pea na'e ngata pe ai. To e 'i ai mo e me'a mālie ia ka u ki'i fakahoko atu pe ki he Feitu'u na. Ke ke mea'i pe Fakafofonga, mahalo na ko e kulo tatau pe na'e haká. Pea puke mai 'e he kau Polisi ia ko e kau haka mokohunu ia. Puke mai mo e vaka, puke mai mo e motu'a Siaina ko iá he taimi 'o mautolú.

'Ai pe ke fakapapau'i he 'oku 2 e haká he taimí ni. Haka ko eni e me'a 'okú ke me'a ki aí, 'ikai ke mea'i 'e he Falé ni ia 'oku 'i ai e me'a pehē. Ka ko e haka mokohunú, 'io na'e ma'u ia 'oku mo'oni ia, 'a e haka mokohunú, mo 'enau kulo mo e me'alele, mo e vaká, pea mo e Siaina ko ē 'a ē ia ko ē 'okú ne fakapa'anga ho kāingá. 'E kei fai pē 'a e me'a ko e kaiha'a mokohunu 'o fakafūfū 'o fakatatau mo e tu'unga 'oku ta'ofi he taimi ní. Ka na'e hoko ia he taimi ko ē na'a mau 'i he ngāue ai.

Ka kiate au ia 'oku faka'ofu'ofa 'aupito ho'o līpootí kae tuku atu ki he kau Fakafofongá na 'oku toe 'i ai ha fehu'i ki he Feitu'u na fekau'aki mo ho līpootí. Ka tau Fika 'uluaki pea toki hoko mai 'a Fika 11.

Tokanga ki he fokotu'u he Lipooti 'A'ahi Fale Alea Tongatapu 4 ke hiki tuku'anga kasa ki Sopa

Tevita Puloka: Mālō Sea, ko 'eku vakai atu pe 'aku ki he peesi 8, 'a e fo'i fokotu'u ko eni tu'u'anga kasá Sea. 'A ia ko e ngaahi fokotu'u vivili me'i he vāhengá, 'oku 'i ai e tokanga lahi e kāinga 'o Tongatapu 4 ki he tu'unga malu 'ene mo'uí 'o kapau 'e hoko ha fakatamaki ki he tu'u'anga kasá. Ko e kolé na'a lava ke hiki ki Sopa, ko e 'uluaki ko ho 'uhinga eni ki he Sopa ko ē Sopa 'o Taufā'āhaú 'e Fakafofongá.

Māteni Tapueluelu: Sea, tukukehe kapau 'oku 'i ai ha Sopa kehe

Tevita Puloka: Mālō

Māteni Tapueluelu: Sopa 'oku taha pē, ko e 'uhinga eni ia ki ai mo e ngaahi 'ēlia ko iá. Ko e anga ia 'o e fakakaukau na'e fakahoko mai pē ia me'i he ni'ihī 'o e kau ngāué. Ko e fakakaukau motu'a pē ke 'ave ki he ngaahi 'elia ko iá kae tanu, 'oku tokosi'i ai e nofó, mālō Sea.

Tevita Puloka: Mālō, ko e 'ēlia 'o Sopa na'e 'osi fai e fo'i palani 'i he 80 mahalo he kamata'angá ko ē ke hiki ki ai lingi'anga vevé. Pea na'e 'osi tanu e hala ki ai 'o kamata langa e fale pea na'e ta'ofi, 'o hangē 'o pehē ko e tu'utu'uni me'i he, hangē kiate au ko e fakahoko angé ko e tu'utu'uni me'i he Tu'í 'o kaniseli ai. Ko e 'ēlia ko iá, 'o 'alu 'o a'u ki tahi ko u tui 'oku mea'i lelei 'e he 'Eiki Nōpelé 'e he Minisitā Toutai mo e Ngoué. Ko e feitu'u 'elia lahi eni ko ē na'e fai'anga fāngota ki ai 'a Hofoa, Puke pea 'a ia ko e Vāhenga Kolomotu'á.

'A ia 'oku 'alu atu eni ki he matātahi ki he feitu'u ko ē na'á ku talanoa ki ai 'i he'emau līpootí ki he SMA. Ka 'oku ou faka'ohovale 'aupito, 'aupito Sea he fo'i fokotu'u ko eni 'a Tongatapu 4. Ko hono 'uhingá 'oku fakatu'utāmaki pea hiki ange ia ki Sopa. 'Oku ou, 'e Sea ko 'etau talanoa ko eni he 'alu atu he matātahi ko ē na'e hake ai e lotu...

<010>

Taimi: 1655-1700

Tevita Puloka: ... ‘a ia ‘oku ‘iloa ko e Fanga ko ‘Alofakí. Na’e kaufaki’i mai ai ‘e ‘Ahome’e ‘a e misinalé ‘o ‘alofaki mai ‘o hake mai ‘i Kolomotu’a ‘o tali ia ‘o ‘i ai pē ‘a e Hou’eiki ‘o Kolomotu’a he ‘aho ko iá. Ko e motu’á ni ia te u pehē ‘e au, sai’ia au ai. Hiki ange tu’u’anga kasá, me’apango pē ‘oku ‘ikai ke me’a heni e Fakafofonga Nōpele ‘o Ha’apaí ‘a e Sea Fale Aleá, hiki ange mo e uafú, hiki kátoa ange ‘ū me’a kotoa, hiki ange mo ‘Apifo’ou mo me’a. Mou hiki kotoa ange ki Sopu kae sai ‘aupitopito hū tonu ‘etau tu’u ‘i Nuku’alofá. Mālō ‘aupito.

Mateni Tapueluelu: Sea ki’i fakatonutonu e Fakafofongá. Ko e kasá pē ia na’e fiema’u ke hikí. Ko e ‘apiakó ‘oku sai pe ia pea ko e ‘uhinga foki ‘a e ‘elia ko eni ‘o Sopu ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi feitu’u ai ‘oku ‘ikai ke nōfo’i. Ko e feitu’u ko eni ‘oku tu’u ai ‘a e kasá ia ‘oku tu’u ia he ngaahi ...

Sea Komiti Kakato: Tonu ‘aupito, tonu ‘aupito Fakafofonga ho’o fakatonutonú. Fakamolemole pē Fakafofonga.

Mateni Tapueluelu: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Ko e kasa pe ia na’e fiema’ú pea ko e fakakaukau pē ia fokotu’u mai he kaingá. Ka ‘oku ‘i ai ‘a e me’a mālie foki ‘oku ou fakatokanga’i ‘e au ‘e kau Fakafofonga ē hangē ko e kasá. Mea’i pē he kakai e fonuá ‘a e kasa na’e ‘uluaki tu’u pē hē ka nau vivili. Ko ‘enau ‘alu atu pē ko ē ‘o nofo hē pea nau kole ke hiki e kasa. Ko e ‘ā moa ko ē ‘a Tisi Vete na’e ‘uluaki tu’u hē. ‘Ilo pē he kakai ia ‘oku ‘i ai hono nunu’a ka nau vilitaki atu pē nautolu ‘o nofo. Taimi pē ko ē nau nofo ai ‘oku nau tohi kole mai leva nautolu ki Fale Alea, kuo ‘osi ‘asi pē ia ‘i Fale Alea ni, hiki mu’a ‘a e ‘ā moá ‘oku ‘i ai hono tu’unga kovi ‘ona he anga ‘emau nofó. ‘Ai pē ‘uhingá ke mahino pē ki he kakai e fonuá ‘oku, he ‘ikai ke tuku ‘a e vaká kae kakau ‘a e kau Fakafofongá kuo pau ke mou fai ‘a e me’a ko ē fekau’aki mo e le’o ‘o e kakai. Ko e kolé pē Fakafofonga ko e kasá pea ko e fakakaukau, ko e me’a ia ‘a e Pule’angá te nau toki vakai ki ai. Hoko atu ‘e Tongatapu 11 pea Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e peesi 11.

Sea Komiti Kakato: Peesi 11.

Poupou ki he fokotu’u he Lipooti ‘A’ahi Tongatapu 4 ke ‘i ai ha fa’ahinga fakaivia fakapa’anga ngaahi pasi ke ma’ama’a totongi ki he fānau

Taniela Fusimālohi: ‘Io ‘a e talanoa ko eni ki he pasí. ‘Oku, koe’uhí foki ko e tu’unga foki ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi kolo pehē ‘oku tu’u he ngaahi tu’akolo ko ē ‘o Nuku’alofá ni. Ka ko u pehē pe ‘oku, ko e palopalemá koe’uhí pe ‘e lava nai ‘o ‘ai ha fanga ki’i fakaivia ki he ngaahi pasi ke, ‘oku nau lele pē foki nautolu ‘o ngata ‘i ‘Apifo’ou mahalo ē. Na’a ‘oku ‘i ai ha fanga ki’i fakaivia mei he potungāue ko eni ko ē ‘a e Pule’angá pea mo e pa’anga Fale Aleá

ke, ‘oku mau ‘ai pehē ‘i ‘Eua. ‘Oange ki’i fakaiviva ki he pasi ke lele taimi mo ki’i ma’ama’a ange ki he fānau akó.

Ko hono uá Sea ko e, ‘oku ou mahu’inga’ia he fo’i fokotu’u ko eni ko ē, ‘a ia ko e kotoa ‘o e ngaahi koló ‘a e me’a ko eni ko ē ki he kau faiakó. Ke totongi ko ē ‘e he Pule’anga pea ‘oku ou tui ko e me’a *issue* ke talanoa’i he taimi e Patisetí. Ka ‘oku ou mahu’inga’ia ai he ko u hanga ‘o mahino’i. ‘Oku lahi ta’u eni ‘eku nofo he ki’i ‘apiako ko ē ko ‘Ahopanilolo ‘o tokoni ki hono fakalele. Ka ko u mahino’i ‘i he’eku sio ko ē mahalo ko e puleako eni ‘e 5 ‘oku ma fengae’aki. ‘A e ‘alu atu ‘a e kau faiako ha’u e kau faiako. Nau ‘alu nautolu ki he me’a ko ē ‘oku saí, ‘oku nau ‘alu nautolu ki he Pule’angá ka ‘ikai ‘oku nau ‘alu ki muli.

Fokotu’u ke tokangaekina Pule’anga tu’unga fakafaiako he ako fakatekinikale

Na’e toki ‘osi ‘a e fakamalanga foki ‘a e ‘Eiki Minisitā ko eni ki he Fakalotofonuá ‘a e mahu’inga ‘a e ako ko eni fai ‘i ‘Ahopanilolo, ko *TTI*, ko e ‘ū ako foki ia ‘a e siasi. Ka ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fonua mahalo ko u tui hangē ko Fisi ‘oku totongi ‘enautolu ia ‘a e kau faiako kātoa ke ‘oua te nau toe ‘unu takai holo. He ko ‘enau ‘unu holo pē ‘oku hala ‘etau mape. Ko ‘etau feinga atu tautolu ke ako’i e si’i fānau he ngaahi ‘apiako ko iá ke ma’u ha’anau ngāue kae ‘unu e kau faiako ia ko e ‘uhinga ia ‘enau ‘apiakó ko e fānau. ‘Oku ou ‘ilo foki ‘a ‘Ahopanilolo mahalo ko e ta’u eni ‘e 10, 12 ‘eku sio ko ē ki he ki’i kau faiako, ko ‘enau a’u pē tu’unga fakaakó ia ‘oku nau ‘unu nautolu ki he ngaahi feitu’u hangē ko e ngaahi ‘apiako ‘a e Pule’angá ka ‘ikai ‘oku nau ō ki tu’apule’anga.

Ka ‘oku ou tui ko e fo’i fakakaukau lelei eni ke fai ki ai ha tokanga koe’uhí ko e kau faiakó ‘oku mahu’inga ko e kongia ia ‘o e ngāue ‘oku fai he ‘apiako ke ‘i ai ha kau faiako lelei. ‘Osi talamai he *TNQAB* ia ka ‘ikai ke ‘i ai ha kau faiako ia ‘oku nau ma’u ‘a e tu’unga fakaakó ‘oku ‘ikai ke tonu ke fakalele ako ia ko ia he ‘apiako ko iá. Pea ko e me’a ia ‘oku mahu’inga ai ‘oku mau fiu feinga ke tali e *TNQAB* ‘a e ‘ū tu’unga fakaako koe’uhí ko e kongia ia ai ‘oku maau ‘a e ngaahi me’a ia mo e me’angāue. Ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha faiako ia te ne ma’u ‘a e tu’unga fakaako ko ē ‘oku fiema’u. Pea ‘oku ou tui ko e me’a lelei eni ke fakakaukau mu’a ki ai ‘a e Pule’anga ke fai ‘i he lēvolo ko eni ki ‘olunga. Ko u tui ‘oku sai pē mahalo ‘a e lēvolo ia e kolisí ‘oku kau kolisi tutuku ia ‘oku nau fai ‘enautolu ‘a e ngaahi me’a lahi. Ka ko e taha ko ē ki he ako tekinikalé ‘oku ou tui ‘oku totonu ke ‘ai ai ‘a e fo’i me’a ko ení.

Tokanga ki he mahu’inga e ngāue’aki ngaahi feitu’u malu’i makehe ki he toutai ‘i tahi pē SMA

Ko hono faka’osí Sea ko e me’a ko eni ki he soné ‘i he peesi 14. ‘Oku ou tui pē au ‘e Fakafofonga mo e Sea ‘oku tāpalasia mahalo ē. ...

<002>

Taimi: 1700-1705

Taniela Fusimālohi: ... ‘Oku ou fakatatau ‘aku eni ki he me’a ko ē ‘oku hoko ‘i ‘Eua, he ‘oku hangē ‘a e ngaahi feitu’u ia ‘e ni’ihi ko ‘Apele Koula, ‘atā ia ki ha taha pē. Ka ‘oku ‘ikai foki tonu ke pehē koe’uhi ko e ki’i feitu’u ko e ‘uhinga pē ia ki he kakai ko ē ‘o e motu, Sea ka ‘oku ‘i ai ‘a e fu’u kau uku ia mo e fu’u kau fangota ...

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga ki’i fakamahino mai angé ki he Fale ‘o e Hou’eiki ko fēā ‘a ‘Apele Koula ‘oku ke me’a ki ai.

Taniela Fusimālohi: ‘Io Sea, ko e ‘Apele koula, ko e feitu’u ko e taimi ko ē na’a ku kei ako ai na’a ku fanongo ‘oku ‘i ai ‘a e feitu’u ko ‘Apele Koula, te fie ‘alu pē kita ia ki ai pea ke ‘alu ki ai. ‘Oku ‘atāā pē ia he ‘oku ‘atā pē mei he houa ‘e 24.

Sea Komiti Kakato: Ko e matātahi?

Taniela Fusimālohi: ‘Ikai ko u tui ko e hangē ha fale faiva nai pē ko e hā .

Sea Komiti Kakato: ‘Io, hoko atu, hoko atu ‘a e Feitu’u na, ‘uhinga he ‘oku fo’ou ia ki he Fale ni, ka ko e Feitu’u na pē ‘e taha kuo ke me’a ‘aki heni ‘i he Fale ni ‘a ‘Apele Koula, pea ko e me’a ia ‘oku mau fehu’i ai.

Taniela Fusimālohi: He ‘oku ou tui ko e kau matu’otu’a heni ‘oku nau ‘ilo ‘eku ‘uhinga he na’a ku kei ako au he taimi ko ia, ‘oku nau ‘ilo pē ‘a e feitu’u ko eni ‘oku ou ‘uhinga ki ai na’e ‘ata’atā ‘aupito ‘aupito pē ke te ‘alu kita ki ai ha fa’ahinga taimi pē ‘o a’u ki he Sāpate.

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai fakamahino ange ki he Fale ko e hōtele, matātahi, pē ko e hā ‘a e me’a na’e, kau ai mo e siasi, falekai?

Taniela Fusimālohi: ‘Oku hangē ha hotele nai mo ha fai’anga faiva ‘a e Fale.

Sea Komiti Kakato: ‘A ia na’a ke maumau Sāpate pē he Sāpate ‘o mata faiva pē he Sāpate.

Taniela Fusimālohi: ‘Ikai, ko ‘eku talanoa ‘aku ia na’a ku kei ta’u 15 mahalo he taimi ko ia ‘oku ou kei ako he *Tonga High School* ‘oku ou fanongo ki he’eku sio ki he kakai ‘i he’enua holo ko ia ki he feitu’u, ka ko ‘eku fakatatau eni ki he ngaahi sone, ‘oku ou tui ‘oku pehe’i ‘a e ngaahi sone ‘oku ‘i ai ‘a e fu’u kau uku kau taumāta’u mo e kau uku mokohunu heni, ko ‘enua ō atu ki he sone ko ē ‘o ta’aki ia ‘o ‘osi, nau kolosi hake ki he sone ko ē pea ‘oku kau ‘a ‘Eua ia ai, pea ko e tu’o fiha eni ‘eku feinga mai ki he Potungāue Toutai ke tulī nautolu ke nau ō ā ‘o takitaha nofo ‘i hono feitu’u mo honau kolo kae tuku mu’a e ki he kakai ‘Eua he’e ‘osi ia pea ko e ‘ai ke mau ō mautolu ia ‘o fāngota’i mai e ha kuo ma’a lelei ‘a e me’a, a’u ki he ‘uo ko e hā pē fa’ahinga me’a. Ko e me’a ia ko eni ‘oku fakatau atu ko eni ‘i he māketi Tu’imatamoana ‘oku ‘ikai ke u tui au ko e me’a ia ‘i heni. Ko e ō ia ki Ha’apai ‘oku ou tui ‘o kau ai ‘a Ha’apai 12, Ha’apai 13 mo ‘Eua ‘enua ō ko ē ‘o ukufi ‘a e ngaahi me’a, ka ‘oku ou kole au ia ki he Pule’anga ke mou fakakaukau mu’a ke sone’i mape’i ‘o sone’i ‘o tapu’i, pea tukuange ki he vāhenga, ‘Ofisi e Vāhenga ke na u le’ohi ka tu’u ange ki ai ha taha ‘o ‘ikai ko ha taha ia he feitu’u ko ia, pea faka’ilo. Faka’ilo ke mo’ua ko e ala noa, takitaha foki ki hono feitu’u ‘o fai ai ‘a e ala noa ‘oua ‘e ala noa holo ‘i he ngaahi sone kehe. Mālō Sea.

Pālōti ‘o tali Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Tongatapu 4

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e līpooti ko eni ‘a e Fakafofonga fika 4, fakahā ki ai ‘a e hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea loto ki ai ‘a Tevita Puloka, ‘Uhila mo e Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, ‘Aisake Eke, Dulcie Tei, Vaea Taione, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā

Fonua, ‘Eiki Palēmia Le’ole’o, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Taka, Vātau Mefi Hui, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, loto ki ai ‘a e toko 15.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai he founa tatau hiki nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea.

Sea komiti Kakato: Mālō Hou’eiki ‘oku ou pehē mu’a ke tau ki’i mālōlō hee, pea tau foki mai pē ‘o faka’osi ‘etau ngāue. Tau ki’i mālōlō.

(Mālōlō – Miniti ‘e 15)

<005>

Taimi: 1740-1745

Sātini Le’o: Me’a mai e Sea ‘o e Komiti Kakato.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki mālō mu’a ho’omou laumālie mālō ho’omou kei me’a heni ke ‘uhī ke faka’osi’osi ‘etau ngāue ‘i he efiāfi ni. Ko u tui Hou’eiki ko e faka’osi ia ‘etau ngāue ko ‘etau ‘asenita ia. Ko e Lipooti Fakata’u ‘a e Potungāue Fakamaau’anga 2021/2022. Ko u kole atu Hou’eiki ke hoko atu mu’a e feme’a’aki.

Lipooti Fakata’u ‘a e Potungāue Fakamaau’anga 2021/2022

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea fakatapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. ‘Eiki Sea ko e lipooti eni ‘a e potungāue ‘i he 2021/2022. Ko e taimi foki eni ‘Eiki Sea na’e hoko ai ‘a e ngaahi fakatamaki kau ai mo e ngaahi tō ‘a e mahaki ‘i he fonua ni, ta ko ē Sea na’a ta toutou hola ki Vava’u tā ko e uhouhonga ia e mahaki na’e tō ia ‘i Vava’u ka tau pehē foki ‘oku kei hao ‘a Vava’u. Kaikehe ‘Eiki Sea ko e lipooti ni ‘oku hangē ko e lau ko ē ‘a e motu’a malanga te u ki’i lavelave nounou atu pē he koe’uhī ko e kau taukei folofola moutolu. Pea ko u lave’i pē ‘e au Sea kuo ‘osi maau mālie hono mea’i ‘e he Hou’eiki Mēmipa ‘a e lipooti ka te u to’o pē ‘a e ngaahi me’a lalahi ‘Eiki Sea he kuo ongosia ‘a e Hou’eiki.

Fakaikiiki ki he Patiseti e Potungāue Fakamaau’anga

Ko e peesi 20 ‘oku ‘asi ai ‘a e fakaikiiki ko ē ‘o e Patiseti pehē mo e pa’anga fakamole lolotonga. ‘Eiki Sea ko e Patiseti ko ē ‘o e potungāue ko e fakakātoa fakalukufua lolotonga ta’u fakapa’anga fakafuofua ia ki he 8.24 miliona, 5.1 miliona peseti ‘e 63 ‘o e fakakātoa ‘o e patiseti fakafuofua lolotonga ‘oku vahe’i ia ki he vāhenga mo e totongi lau ‘aho ‘a ia ko e 4.83 miliona peseti ‘e 58 ki he vāhenga Pea ko e poini 38 miliona ko e peseti ia ‘e 4.61 ‘i he totongi lau ‘aho. Ko e 2.47 miliona peseti ‘e 29 ‘o e fakakātoa ‘a e Patiseti ‘Eiki Sea fakaangaanga lolotonga ‘oku vahe’i ia ki he ngaahi fakamole ki he ngaahi ngāue ‘a e potungāue. Ko e.56 miliona peseti ‘e 6.80 ‘o e fakakātoa ‘o e Patiseti fakaangaanga lolotonga ‘oku ...

<007>

Taimi: 1745-1750

'Eiki Palēmia Le'ole'o : ... vahe'i ia ki he ngaahi koloa mo e fakataua 'Eiki Sea. 'A ia 'oku 'i heni 'a e ngaahi fakataua kehekehe.

'Oku 'i ai foki 'a e ngaahi Va'a kehekehe 'o e Potungāue 'Eiki Sea. 'I he lolotonga ni, ko e Va'a ko ia ki he Tokoni, tokoni'i mo e malu'i 'o e Lao Fāmili 'oku fakalele pē ia 'e he Potungāue ta'eha totongi. 'Oku malava pē 'o ma'u 'a e kau ngāue ki ai, 'a ia kuo tu'u 'a e 'ofisi 'i Nuku'alofa. Na'e kamata 'a e polokalama ko eni na'e kamata 'aki ia 'a e tokoni fakapa'anga 'a 'Aositelēlia, ka 'i he lolotonga ni kuo foki mai ia ki he Potungāue. Pea 'oku 'i ai 'a e Va'a 'i Vava'u ko e vāhenga ko ē 'o e ngāue 'oku 'i Vava'u 'oku lolotonga fai ia mei he *UN Women*. Pea 'oku lahi 'aupito 'a e ngaahi polokalama 'Eiki Sea. Ko u kole pē ko e lipooti ko ia 'a e Pilīsone 'oku toki 'omai makehe pē ia, 'oku 'i he malumalu pē 'o e Potungāue 'a e Komisoni Fili pea pehē mo e Pilīsone. Ka kuo 'osi tali foki he Fale ni ia 'a e Lipooti 'a e Komisoni Fili. Ko e Lipooti eni 'a e Potungāue ko e Pilīsone 'oku 'amanaki ke fakahū mai ia mahalo he uike ni pē 'Eiki Sea pē ko e uike kaha'u.

Ko e ngaahi ngāue kehekehe ia 'Eiki Sea tuku atu pē mu'a ki he Hou'eiki ha me'a 'oku nau fie mea'i. 'E fai pē ha feinga ke tali atu ha ngaahi fehu'i 'Eiki Sea. Mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai Fika 4, Fika 11, Fika 5, ...

Tokanga ki he ngāue he kaha'u fekau'aki mo e kakai 'ikai lava ke totongi 'enau loea 'i he Fakamaau'anga

Māteni Tapueluelu : Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato kae fai pē ha ki'i fakalavelave nounou ki he lipooti ko eni Sea. Fakamālō lahi 'aupito ki he 'Eiki Minisitā 'i hono fakaikiiki. Ko e lipooti ko eni fakaikiiki 'aupito Sea, maau 'oku ngali pē ko e Lipooti mei he Fakamaau'anga. Ko e ki'i fakalavelave pē eni ia he peesi 27 faka-Tonga. Palakalafi hono 3 Sea mei 'olunga kamata atu he fo'i lea 'i he. 'I he lipooti na'e fakahoko 'i he ta'u kuo 'osi 'oku fai 'a e tokanga lahi ki he kakai ko ia 'Eiki Sea 'oku nau hopo he Fakamaau'anga ka 'oku 'ikai malava ke nau totongi ha Loea pē ma'u ha Loea. Pea ko e me'a ko e palakalafi ko eni ko e me'a tonu eni ia 'a e 'Eiki Fakamaau Lahi pea 'oku kau ai. Ko e ni'ihi ko ē 'oku faingatā'ia lahi taha fakatatau ki he'ene me'a ko eni, ko e ni'ihi 'oku faka'ilo hia hopo hia mo e hopo he fāmili. Ko nautolu 'oku uesia lahi taha.

Ko 'ene a'u ko ia ki he sētesi faka'osi he palakalafi tataua pē 'a ia 'oku kamata 'aki 'a e fo'i lea 'oku ou tapou atu tapou atu ai ki he Pule'anga ke toe fakahoko ha ngaahi me'a ke fakakakato 'aki 'a e kaka 'a e ngaahi fiema'u ni. Mahino ange ia he lea faka-Pilitania Lipooti faka-Pilitania Sea. Ko e 'uhinga ke fakakakato 'a e *growing need*. Ko 'eku fehu'i pē 'aku Sea ko e 'uhinga kuo hangē ko ia ko e mea'i 'e he Hou'eiki na'e 'asi hake foki 'a e *issue* ko eni, 'i he ngaahi lipooti mei he ngaahi vāhenga, faingatā'ia 'a ha ni'ihi 'oku 'ikai ke nau lava ma'u ha Loea pē totongi ha Loea. Tu'u lavea ngofua 'aupito e kakai ko eni ke mole 'a e fakamaau totonu meiate kinautolu 'oku 'ikai ke nau hanga 'o 'ilo 'a e founa mo e fa'unga 'o e Fakamaau'anga. 'Oku o mai pē ni'ihi ia 'o tali halaiia nounou ka nau foki ā nautolu ki 'api.

Ko e kole pē Sea ki he 'Eiki Minisitā ke tokoni mai pē, pē ko e lipooti ko eni 'i he ta'u kuo 'osi 2021/2022 'oku 'i ai nai ha'ane ho'ata 'a e faka'amu ko eni 'oku 'omai pē mei he Tu'i Fakamaau Lahi 'i he'etau patiseti fai ha ngāue ki ai, pē 'oku toki tu'u he kaha'u. Hangē pē ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā na'e 'i ai 'a e tokoni pehē ni he kuohili mahalo ko e tokoni 'a 'Aositelēlia ka 'oku 'ikai ke toe hoko atu. Ka ko e ...

<008>

Taimi: 1750-1755

Mateni Tapueluelu: ... vakai'i pē Sea pē ko e hā nai ha ngāue 'e fai ki ai 'i he kaha'u. mālō Sea.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Mālō 'Eiki Sea ko e mālō e fehu'i ...

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Minisitā.

Lolotonga fakapa'anga Pule'anga kakai 'ikai lava totongi nau loea he hopo 'i he Fakamaau'anga

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Tongatapu 4. Ko e tafa'aki ko ē ki he 'a ē na'a ku lave ki ai na'e fakapa'anga 'e 'Aositelēlia 'oku lolotonga fakapa'anga pē ia he potungāue he taimi ni malu'i ko ē 'o e fāmili tatau pē 'i Tonga ni mo Vava'u pea kuo 'osi tali, Ne 'osi tali 'e he *SPC* ke nau fokotu'u 'a e 'Ofisi ko ē 'i Ha'apai. Pea 'oku fua pē ia 'e he potungāue 'a e tafa'aki ko ia. Ko e tali ko ē ki he fehu'i ko ē 'a e me'a mou me'a hifo pē he peesi 28 *bullet point* 'uluaki pē 'oku fakamatala ai 'oku 'i ai e ki'i mahiki 'i he tokolahi 'o e kau Loea ka 'oku te'eki ai ke ma'u ha fika fe'unga ke ne lava 'o tokanga'i e 'ū fiema'u 'a e Pule'anga pea pehē mo e kakai Sea.

'A ia ko e palopalema ia he taimi ni ko e fiema'u ke toe tokolahi ange pea 'oku tokolahi pē kau ako 'Eiki Sea 'e a'u pē ki ha taimi 'e fai e fokotu'utu'u mo e ngaahi kautaha lao tua 'ā ke nau tuku mai ha fo'i taimi *pro-Bono* ke ngāue fakalao ta'etotongi ke tokoni ki he kakai ko ia Sea 'a e tali ki he tafa'aki ko ia 'oku fakatokanga'i pē ka 'oku kei nounou fakakaukaungāue he taimi ni pea 'oku 'asi pē ia he Lipooti ko ē 'a e 'Eiki Tu'i Fakamaau Lahí 'a e nounou fakakau kau ngāue ko ia 'i he me'a pea ko e kau ngāue ko eni 'i he Fakamaau'anga 'Eiki Sea 'oku ki'i pelepelengesi 'a e ni'ihi ko ē 'oku pau ke fili ki ai pea 'oku fai pē 'a e ngāue fengāue'aki mo e *PSC* ke feinga'i ke fakakakato he 'oku a'u ki he ngaahi kau *staff* 'a e kau Fakamaau Lahí 'oku nounou mo ia 'Eiki Sea pea 'oku fai pē feinga ke lava 'o fakakakato 'a e ngaahi fiema'u ko ia mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā me'a mai Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamālō ki he 'Eiki Minisitā 'i he fakamatala 'oku 'omai 'oku mahino pē te tau nga'unu 'o fakatatau ki he ngata'anga hotau ivi Sea ka u hoko atu mu'a Sea ki he peesi 25 palakalafi hono 4 peesi 25 faka-Tonga.

Fehu'ia ngāue e tokotaha fekau'aki mo e Konivēsio Pule'anga Fakatahataha ki hono Fakafepaki'i Faihala

'A ia ko e Konivēsio Pule'anga Fakatahataha ki hono Fakafepaki'i ha Faihala 'aki e mafaí. Sea ko e ki'i fakamatala nounou ko eni ki he ngāue mātu'aki mahu'inga ko eni Konivēsio ko eni 'a ia 'oku tau 'osi kau foki ki ai pea tupu ai hono fa'u ko eni e Lao ko ē ki he *Anti-Corruption*. Sea ko e ko e taha 'o e kau ngāue 'oku nau tokanga'i e ngāue ko eni 'i he Konivēsio 'oku 'oku nofo ia he malumalu 'o e Fakamaau'anga. Ko e ki'i fakatatau ki he fakamatala ko eni Sea ko 'eku kole pē 'a'aku ke ki'i fakama'ala'ala mai ange ko e ko e hā e ngāue 'a e tokotaha ko eni 'oku fakahoko fekau'aki mo e Konivēsio ko eni ke ki'i tokoni mai pē mu'a 'Eiki Minisitā ko e

hā ko e hā ‘ene ngāue ‘oku fakahoko ‘a ia ko e *periodic review* pē ‘o e tūkunga ‘oku ‘i ai ‘a Tonga ki he *UN* pē ‘oku toe ai ha toe ngāue kehe ‘oku ne fakahoko? Mālō Sea.

Fakama’ala’ala he ngāue tokotaha ki he Konivēsio Pule’anga Fakataha ki hono Fakafepaki’i Faihala

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: ‘Eiki Sea kātaki ko e tokotaha ko eni ‘oku ‘i ai pē mo e mo e ngaahi ngāue kehe kau ai e *periodic review* ko eni ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e Fakafofonga. Pea ‘oku ‘amanaki ke *retire* ‘a e tokotaha ko ia kae kumi ha taha ke ne fetongi ke hoko atu e fatongia ko eni ‘i he me’a. ‘Oku kau ai mo e ngāue ki he *child protection* ‘oku fai e fengāue’aki ki he lao ko ia pea kuo kakato hono *draft* ko e toe eni hono feinga’i ke fai e *consultation* mo e ‘ū me’a ko ia kae toki fakahū mai ke ‘omai ki he Fale ni ke lava ‘o tali.

Ka ‘oku ko e me’a ko ē ki he *periodic review* ko e ta’u ni na’e kole ‘a e fatongia ko ia na’e tonu ke fai he ta’u kuo ‘osi pea koe’uhí ko e ...

<009>

Taimi: 1755 – 1800

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: ... Kōviti-19, pea kole ai ke toki fakahū ‘a e līpooti ko iá. Pea ko e līpooti ko iá kuo ‘osi tali ia ‘e he Kapinetí. Pea ‘oku maau ia ke ‘ave ki Niu ‘Ioke ‘o fakahū ki ai, mālō Sea.

Māteni Tapueluelu: Sea ko u fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā, ‘oku mahino ko e tokotaha ko eni ‘okú ne tokanga’i mahalo mo e kongā lahi ‘o e ngaahi Konivēsio ko ena ‘i ‘olunga ‘i he peesi tatau pē. Konivēsio kehekehe ‘e 5 ka ko u fakamālō atu he mahino mai ‘oku ngali *update* pe ‘a e ngāue ko iá ke ‘ave ‘a e līpooti ko ia ki Niu ‘Ioke ki he *UN*. Fakamālo atu ‘Eiki Minisitā he ngāue pea mālō e ma’u faingamālié Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, me’a mai 11

Tokanga ki he tokolahi kau loea & fehu’ia pē ‘oku seti pau totongi ngāue fakalao kau loea

Taniela Fusimālohi: Sea, mālo ko e peesi 27 pē ka ko ‘eku fehu’i ki he ‘Eiki Minisitā koe’uhí koe fika foki ko ē ‘oku ‘asi mai he peesi 33, ‘a e tokolahi ko ē e kau loea. ‘Oku nau toko, ‘a ia ko e fa’ahinga ko ē ‘oku ‘oange ‘enau laiseni ko ē ke nau fai e ngāue fakalao, ko e toko 106. ‘A ia kapau te tau ‘ai ha *ratio* ki ai ki he ‘etau tokolahí.

‘A ia ko e loea ‘e 1 ki he toko 100 kotoa pē, ka ko e me’a ‘oku ou tokanga ki ai he ko e, ko e tokolahi ko ení. Kapau ‘oku tau fakatātā ki ha fa’ahinga ngāue ange, te nau fe’auhi ki he kau kasitomā. Pea ‘alu hifo leva ‘a e totongi ki lalo. ‘A ia ko ‘ene tokosi’i ‘oku ‘alu ki ‘olunga, ko e toko 106 ko ení ‘oku tokolahi. Ka ko e me’a eni ‘oku ou feinga ke u fehu’i pe ki he ‘Eiki Minisitā.

Ko e totongi ko ē ‘oku ngāue’aki ‘e he kau loea ko ‘eku ma’ú ‘oku seti ia ‘e he, ‘oku ‘ikai ke u ma’ú pe ko e seti ia ‘e he Fakamaau’angá. Pe ko e seti ‘e he Minisitā, ka ko e anga eni ko ē ‘a e fakamatala ko ē ‘oku ou ma’ú. ‘Oku ‘i he 300 ki he 500 ki he houa, tipeni pē he lēvolo ko

ē 'e te taukeí pea mo e tu'unga fakamaamá. 'A ia ko 'ene tu'u leva ko iá, ko e anga ko ē 'eku ma'ú ko e fo'i hopo 'e 1 mahalo pē na'á te fakamoleki ai ha 4000. Toki fakatonutonu mai pē 'Eiki Minisitā ki he 6000 ka te toki ma'u ha tu'utu'uni 'a e Fakamaaú.

Ka ko u tui ko e fo'i me'a ia 'oku nofo ai e me'a ko ení 'oku ou ongo'i faingata'a'ia ai e kakaí. 'Oku 'ikai ke u, ko u kole fakamolemole pe au na'a ongo 'oku ou pehē 'oku tukuaki'i e kau loeá, 'ikai. Ka ko e anga ko eni ko ē 'a e fokotu'utu'u pehe ní he 'oku 'i ai foki e Senitā ko eni ko ē ki he ngaahi fāmilí. 'Oku mahino'i foki, tau mahino'i foki ko e Senitā foki ia ko iá ki he malu'i pe ko ē ngaahi fāmilí ko ē 'oku nau uesia he fakamamahi ko ē 'i 'apí.

Na'e 'i ai mahalo mo e ki'i Senitā kimu'a atu na'e fai e tokoni pē ki he ngaahi, fa'ahinga pe 'e ni'ihi 'ikai ke nau fu'u maa'usia 'a e me'a ko ē 'oku fiema'u ke totongí. Ka ko e anga 'eku fehu'i he fo'i konga ko iá ki he 'Eiki Minisitā pe ko e 'uhingá nai eni. Kuo talapau ia ko e fo'i totongi pe eni ia 'e ngāue'akí pea 'oku faingata'a'ia ai 'a e fa'ahinga ia 'e ni'ihi.

Tokolahi kau loea 'ikai nau fai hopo nautolu kae faifatongia mei he ngaahi 'ofisi kehekehe

'Eiki Palēmia Le'ole'o: 'Uluakí pe Sea ko e fika ko ē tokolahi 'o e kakai loea laisení 'oku 'ikai pehē ke nau fai hopo kotoa. 'Oku 'i ai e ni'ihi tau fakatātā hangē ko e 'ofisi ko ē 'o e motu'á ni. 'Oku 'i ai e kau laiseni loea, 'osi *qualify* pea paasi mo e 'enau *Professional Diploma*. Pea nau ngāue fakaloea ka 'oku nau ngāue nautolu 'i 'ofisi 'o 'ikai ke 'i falehopo. Neongo e lau, 'asi ko ē fika ko ení 'oku tokolahí ka 'oku tokolahi e ni'ihi ia 'oku fai pē nau laisení ka 'oku nau fakahoko fatongia 'i he ngaahi 'ofisi kehekehe. 'Oku fai ai pē ngaahi fale'i fakalao mo e 'ū ngāue ko iá.

Ko e hoko ki ai 'Eiki Sea, ko e totongi ko ē 'a e kau Loeá. 'Oku makatu'unga pe ia meí he Lao ko e kau Fakafofonga Laó. 'Okú ne faka'atā 'a e totongí pea 'e makatu'unga ia 'i he taimi ko ē e hopó. 'Oku tala ia 'e he Fakamaaú 'oku 'i ai e taimi 'e ni'ihi 'oku 'i ai e *cost* pea tuku ki he Fakamaaú ke ne *text* 'o tukutuku hifo ai pe 'oku toe tukutuku hake. Ka ko e natula ko ē 'o e totongi ko iá 'oku 'i he Lao ia 'o e ...

<010>

Taimi: 1800-1805

'Eiki Palēmia Le'ole'o: ... ki he kau Fakafofonga Laó 'Eiki Sea 'oku 'i ai e me'a ko iá pea 'oku ngāue ki ai 'a e kau loea ko iá pea 'oku fakakalakalasi. 'Oku 'i ai 'a e *senior* 'oku 'i ai 'a e *Kings Council* 'a ia 'oku kehekehe pē 'enau totongí. Ka ko e taimi ko ē 'oku fai ai ha hopo 'oku 'ikai ke 'i ai ha loea 'a e faka'iloá 'oku fa'a tokoni pē kau Fakamaau ke tataki mo fakahinohino e founga ko ē ke fou ai 'a e hopó ke lava ke fakahoko e hopo ko iá mo e fakamaau totonu 'o e me'a ko ē na'e hokó. Mālō 'aupito 'Eiki Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō 'Eiki Sea. Ko e 'uhinga foki 'a e Fakamaaú he koe'uhí 'oku lahilahi 'a e ngaahi keisi kuo 'ikai ke lava ia 'o fai ha tu'utu'uni. Pea ko 'ene tokanga 'a'ana ia ki he mole ai ko ē 'a e totonu 'a e tokotaha ko iá ki he fakamaau totonú. Ko u fakamālō pē ki he 'Eiki Minisitā he fakamatala kuo 'omaí pea 'oku tau faka'amu pē ke tau 'unu atu ki he kaha'ú he 'oku ...

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko e tonú pe ia 'Eiki Sea ke 'i ai e loea koe'uhí ke toki 'i ai ha me'a ko ē 'oku ala mio'i pea toki mio'i atu ia he loea ka ko e taimi ko ē 'e si'i 'alu ai e faka'iloa ta'e'iai ha'ane loea, ko e me'a pē ko ē 'oku 'alu 'alu hangatonu ai pē 'o 'ikai ke toe 'i ai ha taha ke ne ki'i mio'i Sea. Ko ia 'oku 'uhinga ai ke, ka ko e pango pē ko 'etau kei toko si'i 'a e kau ngāue fakaloeá kae 'ai ke fokotu'utu'u. 'Oku pau pē ke fai e ngāue ki ai he kaha'ú 'Eiki Sea mālō.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē ko u kole pē 'e laumālie lelei 'a 'Eua 11 ke u 'oatu pē ki'i fehu'i tokoni atu pē pe 'e lava ke tali fakataha mai pē mu'a he 'Eiki Minisitā.

Sea Komiti Kakato: 'Io sai pē. Me'a mai.

Tokanga ki he totonu tokotaha kasitomá ki he sēniti ma'u mei ha 'eke totongi 'i ha hopo 'a ia 'oku fa'a ma'u kotoa pē ia he loea

Mateni Tapueluelu: Mālō 'Eiki Sea. 'E 'Eiki Minisitā kātaki, 'e Hou'eiki ko u kole pē ke taki e tokanga Sea ki he *issue* ko ení, ko u tui pē 'e lava 'e he 'Eiki Minisitā 'o tokoni mai ai. 'Oku lahi e kakai 'oku nau lāunga 'i he taimi ko ē 'oku totongi ai e loea pea 'osi ko ē totongi 'a e loea pea ikuna e hopó. Pea ikuna e hopó ia 'o 'eke ko ē fakamolé 'alu kātoa ia mo e loea.

Ko e me'a eni 'oku ou tui 'e 'osi eni 'e 'i ai e kakai 'e fetu'utaki mai kau ki he me'a ko eni 'oku ou fakahoko atu. He ko e taimi ko ē 'oku te totongi ai ha loea ke ne fakafofonga'i kita 'oku ne hanga pe ia 'o fakafofonga'i kita kakato. Totongi kakato e pa'angá ki ai. 'Osi e hopó 'i ai 'ete fakamole, toe 'i ai mo e fakamole 'a e loea. Ko e 'alu ko ē loea 'o *claim* mai e fakamole 'oku ne fakafofonga'i 'e ia e fo'i toko ua. Taha ko e *client* taha ko e loea. 'Oku *conflict* 'a e *interest*. Pea taimi 'e ni'ihi *claim* pē 'e he loea ia 'o ma'u kātoa ia 'a e pa'anga kae hili ko iá na'e 'osi totongi kakato ia.

Pea 'oku ou tui pē 'oku 'i ai 'a e kakai 'oku nau hanu heni pea ko 'eku kole pē 'aku ia 'Eiki Minisitā pe 'i ai nai ha founa 'e lava 'o fakakaukaua ke toe ki'i fakafotunga fo'ou ko ē. He ko 'ene 'osi pē ko ē 'aho hopó tau pehē 'oku ikuna 'oku kehe 'a e *interest* ia he taimi 'oku ō fai e 'eke ia. 'Oku ua ia he taimi ni, taha ko e *client* taha ko e loea. Pea 'oku fa'a longolongo 'a e kau loea ia 'o fuoloa ke hangakehe ai pē *client* 'o 'alu ai pe ia pea ngalo ai pe ia pea 'alu kātoa e loea mo e pa'anga.

Pea ko 'eku kolé pe 'i ai ha founa Sea 'e lava ai ke fakapapau'i 'oku mahino mo'oni ki he kakaí mo e kau *client* 'a e 'eke ko ē 'o e *cost* ke nau fiemālie 'i he taimi 'oku 'omai ai 'a e silini. 'Osi e totongi kakato tau pehē 'oku te totongi kita e loea 'oku 15000, ha'u e *claim* ia 'oku 'i he 30000 pea toe 'alu kātoa pē ia mo ia. Hala 'aupito pē *client* ia. Ki'i kole pē na'a 'i ai ha founa ke tokoni ai ke fakafiemālie ke fakafofonga'i lelei le'o e *client* he taimi 'oku 'eke ai e *cost*. Mālō Sea.

Malava ke lāunga'i kau loea nau tāpalasia totonu kau *client* ki he pa'anga 'eke 'i ha hopo

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Mālō 'Eiki Sea ko e mo'oni 'aupito e fehu'i ko ia ka 'oku, 'e makatu'unga pe 'a e 'eke ko ia 'o e 'ū *cost* ko iá 'i he vā 'o e loea mo 'ene *client*. Ka 'o kapau leva 'oku 'ikai ke faitotonu 'a e fakafofongá ki he me'a ko ē 'oku 'ilo he *client* ko e lāunga 'oku fai ia ki he *Law Society Tonga Law Society*. 'Oku 'i ai e *council* 'a e *Tonga Law Society*

pea ‘oku nau ngāue nautolu ki he ‘ū tafa’aki ko iá ke *discipline* ‘a e kau Fakafofonga Lao ko ē ‘i he fonuá ‘oku nau fai ‘enautolu ‘a e *recommendation* ko ē ki he Tu’i Fakamaau Lahí ...

<002>

Taimi: 1805-1810

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: ... ‘a ia ki hono tautea ‘o e ngaahi ‘ulungaanga ko ia, Fakafofonga mālo.

Vātau Hui: Sea ki’i hao atu mu’a Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io, koe’uhi ko e taimi eni ‘o 11.

Vātau Hui: Kole pē ki he 11 ke u ki’i hao hake hake ai pē he ‘oku felāve’i pē eni pea mo e me’a ko ia ‘oku fai ai ‘a e feme’a’aki Sea, kātaki ‘e 11 ‘e faingamālie ke u ki’i ...

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai 11.

Vātau Hui: Tapu pea mo e Feitu’u na Sea, tapu pea mo e fakataha ‘Eiki ‘o e Komiti Kakato. Sea kau, ko u tui ko e kongā foki eni na’e kau ia ‘i he me’a na’e ‘ohake ‘i he līpooti ko ia ‘a Tongatapu 4, peesi 27 ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i kongā ko eni, **‘i he līpooti na’e fakahoko ‘i he ta’u kuo ‘osi ‘oku fai ‘a e tokanga lahi ki he lahi ‘a e kakai ‘oku ‘i ai ‘enau hopo ‘i he ngaahi Fakamaau’anga ka ‘oku ‘ikai malava ke nau ma’u ke lava ke totongi ha Fakafofonga Lao ke fakafongā’i kinautolu ‘i he Fakamaau’anga Sea.**

‘Oku ou tui ko e ngaahi me’a eni ‘oku ne lolomi ai ‘a e mo’oni pea mo e totonu, koe’uhi ko ‘etau masiva Sea. ‘Oku faka’asi ‘i lalo he ‘i he fo’i kongā ‘i he peesi 27 pē fakatatau ki he mahu’inga faka-Konisitūtone totonu ‘a e kakai. Mahu’inga ai ‘a e tukufakaholo pea mo e ngaahi fāmi.

Sea, ‘oku ou tui ‘oku totonu ke toe ki’i faiange ha toe ki’i vakai’i lelei eni he ‘oku ou tui ko e si’i, ko e hia foki ia ‘oku ‘osi mahino ‘e fai ‘a e hopo ia, ka ko e tupu mei he masiva he ‘ikai lava ‘o lea he ‘ikai ke, ‘e tanumia ai, ‘e ha’u ‘a e kau tu’umālie ia pea te nau fononga nautolu he ‘oku nau lava ‘o totongi. Ka ko kinautolu ko ē ‘oku ‘ikai ke si’i lava ‘o totongi ‘oku ou tui ko e si’i faka’ofa tahā ia Sea.

Ko ia ko ‘eku tānaki atu pē Sea ki he ngaahi fokotu’u ko eni ‘oku fai ki he Minisitā, ‘i he fekau’aki pea mo e fakakaukau ko eni ‘i he līpooti Sea, mālo.

‘Eiki Palemia Le’ole’o: Sea tapu mo e Feitu’u na, Hou’eiki Komiti Kakato, mahalo pē na’e ki’i melema ‘i he Fakafofonga na’a ku ‘osi tali ki ai ki he Fakafofonga fika 4, Tongatapu 4 ke kātaki ‘o me’a hifo ki he peesi 28, *bullet point*, 1 pē ‘Eiki Sea, ‘oku ko e kei faingatāmaki fakakau ngāue pea ‘oku, pea ‘oku fai pē ‘a e fakakaukau ia ki ai ka ‘oku, ko e tu’u ko ē he lolotonga ni, ‘oku te’eki ai ke malava ‘e he Pule’anga ke ma’u ha kau ngāue ke nau fai, he ‘ikai ke hangē ko e inu kava ‘Eiki Sea ‘o pae noa’ia mai pē, kuo pau pē ke ‘omai filifili mai ha taha ke ne hanga ‘o malu’i ‘a e totonu ‘a e kakai, mālo ‘Eiki Sea.

Vātau Hui: Sea ko ‘eku fie tokoni pē ‘aku Sea, ‘oku ‘i ai ‘a e loea foki ‘e taha mei Ha’apai

na'a lava 'o tokoni ia ke 'ave hake, ke tokoni ki he, ki si'ono tokoni'i 'a e kakai ko eni 'ikai si'i lava 'o totongi na'a ma'ama'a ange ia.

Sea Komiti Kakato: Loea mei fē?

Vātau Hui: Ha'apai. Ko Ha'apai 12 hangē kiate au ko e loea ia 'oku, kiate au 'oku 'ange ai pē mo 'ene laiseni.

Mo'ale Finau: 'Ai pē ke u ki'i tali ki ai Sea, mo'oni pē 'a e Fakafofonga ka 'oku 'ikai ke totongi 'a e motu'a ni ia 'Eiki Sea. Ko e tokoni pē ki he fanga ki'i tohi ta'u fanga ki'i vete mali, ko e fanga ki'i *apply* ki he fakahū ha hingoa fo'ou ko e *apply* ki he mole tohita'u, fanga ki'i me'a pēhē Sea, sai pē ke u kole ai leva ki he 'Eiki Minisitā.

Sea Komiti Kakato: Ko e ha hono ui 'a e fa'ahinga loea ko ia. Manatu'i 'i ai 'a e fa'ahinga loea 'e taha ko e loea ki he hia, loea ki he *Immigration*.

Mo'ale Finau: 'Io, sai pē Sea, ki'i tōtōmui pē Sea kae 'oleva ke a'u mai 'a e ...

Sea Komiti Kakato: He 'ikai, he 'ikai ke u tōtōmui he te u 'eke atu ki he Feitu'u na ...

Vātau Hui: Ko e loea eni 'e ngali totongi ma'ama'a Sea.

Mo'ale Finau: Tuku mu'a Sea ke u kamata pē he me'a ko eni ko e ...

Vātau Hui: Fe'unga mo hotau ivi.

Sea Komiti Kakato: Fēfē 'ene loea ko e 'ai tohita'u pē.

Mo'ale Finau: Ko e tau anga foki 'etau mo'ui he māmani, 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku ui ko e *readiness*, kamata 'aki ia kae toki fai 'a e malanga, uehe, Sea fakamolemole Sea.

'Eiki Sea 'oku mo'oni 'aupito 'a e me'a 'oku ha'u mei he, ka 'oku 'i ai 'a e me'a ia 'oku mahu'inga ki he motu'a ni, ki he 'Eiki Minisitā, faingata'a'ia 'a e kāinga he ko hono 'uhingá he ko e lahi taha 'o e 'ū me'a ko ē ki he 'ū *application* 'a eni na'a ku lave ki ai, pea 'oku 'ikai ke ma'ama'a 'a e me'a ko eni 'Eiki Sea, ko e tohita'u 'oku \$200 'a e *fee* 'a e loea. Pea 'oku 'ikai ko ha me'a 'oku ma'ama'a, 'ikai ke 'i ai ha taha ia 'e 'ave ange ha'ane \$200, ke 'ai hano tohita'u kuo mole, 'oku 'ikai ko ha me'a ia 'oku ma'ama'a ke tau to'o ma'ama'a 'a e me'a ko eni.

'Eiki Sea, 'oku 'i ai 'a e kulupu toli mei Ha'apai 'oku fiema'u ia, nau ō mai ...

<005>

Taimi: 1810-1815

Mo'ale Finau: ...Taimi 'e ni'ihī Sea 'oku mole tohita'u. Ko e heka mai he vaká 'oku pa'anga 'e 78 ke ha'u ki 'ofisi 'o toe nofohili heni 'o kumi ha feitu'u ke nofo ai. 'Alu ki Fasi ki he 'ofisi ka ko e fakatu'utāmaki taha Sea ko e kumi ko eni 'a e loea he 'oku pa'anga ia 'e 200 ki he...

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga Fika 12 fiha koā tohita’u mole?

Mo’ale Finau: Ko e lēvolo pē te u talaatu ko e 200 ka mahalo ‘oku ‘alu pē ki ‘olunga ‘o kapau ‘e ‘ai ha loea.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Sea fakatonutonu atu pē. Ko e totongi tohita’u he Pule’anga ‘oku pa’anga pē ‘e 10.

Mo’ale Finau: Sea kole mu’a ki he Minisitā.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Tu’utu’uni ia he Lao ko ē ki he Tohita’u ‘e pa’anga ‘e 10 ka na’e ‘uhinga hono fakahū he Lao ke faingata’a hono liliu ke ‘oua ‘e ‘ai ke mamafa.

Mo’ale Finau: Sea fakatonutonu fakatonutonu e ‘Eiki Minisitā. Ko e taimi ko ē ‘e ‘alu ai ko ē ‘a e *client* ki he loea ke fa’u ‘ene *application* ‘oku pa’anga ‘e 200 ki he 300. ‘Oua ‘e fufuu’i ‘a e me’a ko ia.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Ta ko e me’a ia ‘a e Loea ‘ikai ko ha me’a ia ‘a e Pule’anga.

Sea Komiti Kakato: Mo me’a lōua ki lalo

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Ko e *fee* ‘a e Pule’anga.

Sea Komiti Kakato: Tokoni Palēmia

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Ko e pa’anga ‘e 10.

Sea Komiti Kakato: Tokoni Palēmia, Fakafofonga Ha’apai. Mo ki’i me’a hifo pē ki lalo ‘oku mo fakakikihi moua pea ‘oku puputu’u e kau Mēmipa ‘a e Fale ni, he ko e me’a ‘oku kole ‘e he kau Fakafofonga ha loea te ne si’i lava ‘o tokoni’i ‘a e kakai ‘o e fonua.

Mo’ale Finau: Sea ko e ngāue eni ‘a e loea ‘oku pa’anga ‘e 300 ka ‘alu ha taha tohita’u ‘oku mole.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga me’a ki lalo. Hangehangē ‘oku ‘ai ke tau ‘osi pea te ke talangata’a leva e Feitu’u na ia, ka ko e ‘uhinga ia. Fakamolemole ko ena ‘oku a’u mai e 900 10 ē pea tuku e fika ai kae tuku ki he kau Mēmipa ke nau toki vakai pē ko fē fika ‘oku mo’oni. Me’a mai ange Fakafofonga 11.

Fokotu’u ‘Eua 11 na’a ‘oku taau ke fokotu’u ha Kautaha Loea kau loea ngāue Fale Alea ke tokoni ki he kakai

Taniela Fusimālohi: ‘Io Sea kae hoko atu ‘eku malanga ‘a’aku ia. ‘Oku ou mahino’i pē ‘a e me’a ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā koe’uhí ko e fika ko eni ko e 106 ka ‘oku ‘ikai foki ke ō nautolu ko e ‘uhinga ko ē ‘a e Fakamaau Lahi ke fa’ahinga ko ē ‘oku ō ‘o hopo. ‘Oku ‘ikai ko e ngāue fakaloea ko ē ‘i tu’a ki he ngaahi me’a, ka ‘oku ‘uhinga ki he hopo ko ‘eku mahino ‘a’aku ia ‘oku ‘ikai ke toe tokolahi fe’unga ‘a e fa’ahinga ‘oku nau ō ki falehopo ko e fai ha hopo ‘a ha taha. ‘A ia ko e me’a ia ‘oku hoha’a ko ē ki ai ‘a e Fakamaau Lahi. Ka ko ‘eku vakai ki he Fale ni ‘Eiki Sea ‘oku tokotokolahi ‘a e kau Lao heni na’a lava ‘o ‘ai pē hatau kautaha lao ke tokoni ki he kakai.

Tokanga ki he tu'unga lahi faihia fekau'aki mo e faito'o konatapu mo e hia faihala

Ka u hoko atu ki he peesi 59. 'Oku 'i ai 'a e *statistic* ai 'oku fu'u mahu'inga 'aupito pea 'oku totonu ke tau tokanga lahi ki ai 'a ē 'oku talamai ko e peseti 'e 44 'o e ngaahi hia 'oku fekau'aki ia mo e faito'o konatapu, pea ko e hoko hake pē ai ko e peseti 'e 28 ko e ngaahi hia faihala. Ko e peseti ia ko eni Sea 'oku fu'u ma'olunga 'i he anga 'eku vakai ka 'oku ou mahino'i pē 'oku 'i ai 'a e me'a ke fai 'e he Pule'anga ki heni 'i he lahi pehē, 'oku 'i ai mo e hia ia fekau'aki mo e me'atau 'oku hā mai he lipooti, ka ko u faka'amu pē 'oku 'i ai ha ngāue 'e fakahoko ki heni he koe'uhí ko 'etau patiseti lolotonga na'e 'i ai 'a e patiseti ai na'e talamai ko e me'a ke fai 'aki hono tau'i 'o e faito'o konatapu ka ko eni ko e *statistic* ia 'oku ha'u pē ia 'oku 'ikai ke fu'u holo lahi fēfē pea ko u tui ko e lipooti hoko mai te tau sio ange ki hono ola.

Tokanga ki he uesia totonu ha ongo me'a mali ki he taimi na fie mali aí

Ko e hoko Sea ko e peesi 88 ko u fie fehu'i pē ki he Minisitā pē ko e hā e 'uhinga 'o e me'a ko ia kapau 'oku fie mali ha ongo me'a 'oku talamai ke na ō ki he feitu'u ko ia 'o nofo ai māhina 'e 6 ka na toki 'atā ke na mali. Ko u tui 'oku ne hanga 'e ia 'o uesia 'a e totonu 'a e ongo me'a ke na mali 'i he taimi ko ē 'oku na fie mali ai, ka 'oku hoko 'a e fa'ahinga tu'utu'uni ia ko eni ko u tui ko e Lao ia ke ta'ofi ia ke 'oleva 'ena mali kae 'oleva ke 'osi e māhina 'e 6. Ko e kau muli 'oku nau kumi holo ha feitu'u 'o fakamoleki 'enau pa'anga lahi ke nau ō atu pē he 'aho ni pea nau mali he 'aho 'e taha pea nau foki.

Ko e malí ia 'oku 'ikai ke u tui ko ha me'a 'oku toe kau noa'ia ai ha taha ia fie mali pē pea na mali. He kapau he 'ikai ke tau toe hū mo ha ngaahi taimi pehē 'e faifai pea movete 'a e fie mali ia. Ko e 'ai ke 'eke ange ki he Minisitā ko e hā e 'uhinga 'a e toe 'ai ke tau ō tautolu 'o nofo māhina 'e 6 he feitu'u kae 'oleva ke 'osi e māhina 6 ka tau toki mali ...

<007>

Taimi: 1815-1820

Taniela Fusimālohi : ... faifai pē 'e 'osi 'a e me'a fie mali ia 'oku te'eki ke 'osi 'a e māhina 'e 6 ia 'o toe movete he ko e fe'ofa'ofani foki na'e fai. Tokanga mai e tangata pea tokanga atu e fefine 'o faifai 'o na vāofi 'o na pehē, ta mali. Ka ko Tonga ni kapau ko 'ena pehē ta mali, ka ko 'ena ha'u mei ha feitu'u kehe, talaange 'oleva 'oleva e mali 'oleva ke 'osi e māhina 'e 6. Kau fie fehu'i ki he 'Eiki Minisitā pē ko e hā 'a e 'uhinga e me'a ko ia.

Malava pē fai mali ha ongo me'a mali ka ke ma'u ngofua mei he Failesisita Seniale

'Eiki Palēmia Le'ole'o : 'Eiki Sea ko e me'a ia ko eni 'oku 'i he Lao pē ia ko e me'a fuoloa ka 'oku founga ko ē 'oku ngāue'aki he taimi ni ia ko hono 'ai pē ngofua mei he Failesisita Seniale kole pē e ngofua koe'uhi ko e faka'atā. Ka ko e faka'atā ko ia 'e fakapapau'i 'oku te'eki ke mali ha taha 'ia naua ko e mahalo ko e 'uhinga pē ia na'e 'uhinga ai. He na'e folau vakalā ia he taimi ko ē pea 'oku kei tu'u pē Lao Sea. Ko e fakapapau'i 'oku te'eki ke mali ha taha mo me'a ka ko e founga ko ia 'oku ngāue'aki he taimi ni, ko hono fai pē kole ki he Failēsisita Seniale ke 'ai.

Ko u manatu au Sea ki he ta'u 'e taha motu'a 'atautolu mei Vava'u na'e ha'u mei Koloa 'o 'ai ke mali 'i Tonga ni. Pea ko u talaange, 'alu pea ke talaange 'e koe 'oku ke ngāue 'i Tonga ni 'oku ke nofo pē koe heni mo ngāue ai pē mo e fine.. he ka mole ena he 'ikai toe ma'u ha pasikala ia. Ko e 'ātunga ē ko ē 'a e fo'i māhina 'e 6 'Eiki Sea, ko e me'a 'e hoko 'e mole pasikala ia 'ikai toe ma'u ia. Ka 'oku fai pē sio ki ai ha founa. Ko e founa 'oku lolotonga lele ai he taimi ni, ko e fai pē tohi kole ke ngofua mei he Faileisita Seniale kae lava ke fakahoko e mali. 'A ia ko e tānaki mai pē ngaahi fakamo'oni 'o fakapapau'i te'eki ai ha taha 'ia kinaua 'e mali pea kapau na'e mali pea 'oku osi ma'u 'a e tohi 'atā pea lava leva fakahoko Sea. Mālō.

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea. Ko e 'oatu pē ki'i me'a ko eni.

Sea Kōmiti Kakato : 'Oku ou fakamālō atu fakatapu sai ho'o me'a pea ke toe fakatokanga'i pē ho'o fehalaaki pea ke toe kole fakamolemole pea ke toe me'a pē ke to'o mei he Miniti. 'E kau ngāue to'o mei he Miniti 'o fakatatau ki he me'a ko ia 'oku me'a ki ai e Fakafofonga.

Taniela Fusimālohi : Ko ia. Sea pea 'oku ou kole fakamolemole atu ki he siasi pehē ki he kau Pātele pea mo e kau taupo'ou kapau 'oku nau fanongo mai, mou kātaki fakamolemole.

Kole fakama'ala'ala 'i he 'ikai fakahoko ha fā'ele 'i he Ongō Niua

Ko 'eku fehu'i faka'osi ki he 'Eiki Minisitā me'a ko eni 'oku 'asi he peesi 93, 94, 95 mo e 96 ke ki'i fakama'ala'ala mai pē ko e hā me'a 'oku hoko ki Niua, Niuatoputapu mo Niuafou. Kai ke 'i ai ha fā'ele. Ko e malí 'oku 'i ai. Kai ke 'i ai ha fā'ele. 'Io, 'ikai ha fā'ele, 'ikai ha mali, 'ikai ha pekia. Ke ki'i fakama'ala'ala mai pē 'oku tonu 'a e lipooti, 'ikai pē ha me'a ia 'e hoko ia 'i Niua, ko e me'a ia 'oku 0 (noa) ai. 'Ikai ha fika ia ai, pē ko e tuai mai 'a e lēkooti ke fakahu ki ho'omou sisitemi.

Sea Komiti Kakato: Mahalo, 'e sai ange ia. Ko e lipooti 'oku tonu pē ia. Tuku ki he Fakafofonga 17 ke ne tali mai he na'e 'asi ia he'emaui 'a'ahi faka-Fale Alea.

Vātau Hui: Mālō 'e Sea. Kole ke u hufanga atu he fakatapu kae tuku ke u tali atu 'a e fehu'i ko eni 'e 'Eua 11. 'Oku 'ikai ke ke nofo 'o toe fakasio ha feitu'u ange hangē ka au ke nofo pē 'o fakasio 'a Niuatoputapu mo Niuafou. Sea ko e mahino ia 'oku 'ikai ha fā'ele ia 'i Niua. He ko ena 'oku 0, 0. Sea ko e tu'unga foki 'a Niuatoputapu mo Niuafou 'oku 'ikai ke sai 'a e naunau fakaonopooni ko ē ki he hūfanga he fakatapu ki he fā'ele. Pea 'oku fale'i leva ia 'e he toketa pea mo e neesi. Taimi pē toe māhina 'e 1 ko e pea si'i taimi ko ē ke fā'ele ...

Tevita Puloka: Kātaki pē ka u ki'i ...

Vātau Hui: ke ....

<008>

Taimi: 1820-1825

Vātau Hui: ... feinga mai ki Tonga ni koe'uhí ko 'ene fakaonopooni...

Tevita Puloka: Te u ki'i fakahoha'a pē he me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga Niua.

Sea Komiti Kakato: 'Io.

Tevita Puloka: Ko ho ‘uhinga ki he falemahaki ko ena ‘i Niuatoputapu ‘ikai ke ‘i ai ha naunau ia ai ki he hūfanga he fakatapu ki he fā’ele?

Vātau Hui: Sea hangē ko e ‘a’ahi ko ē na’a tau fakahoko ‘oku ‘i ai e naunau ka ‘e ‘i ai e taimi ia ‘ohovale ‘oku a’u atu ia ki ai pea he ‘ikai fiema’u ia ke tafa ka ko e me’a ia ‘oku ou fakama’ala’ala na’e pehē ‘e he toketā he ‘ikai te nau lava ...

Tevita Puloka: Ko hono ‘uhinga pē Sea na’e langa ‘a e falemahaki ko eni ‘i he tokoni ‘a e EU ko e ‘ū naunau fakaeonopooni taha ia kuo tū’uta ‘i Tonga ni ki he ngaahi fiema’u ko ē na’e ‘i he falemahaki ko ia mālō.

Vātau Hui: Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai, sai pē Fakafofonga ka u ki’i fakamahino ē.

Vātau Hui: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Ko e mo’oni pē me’a ‘a e Feitu’u na mo’oni e ... ‘a e 17 ko e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai e falemahaki Hou’eiki ‘oku fiema’u ha taha ia ke ne fai e huhu fakalongonoa koe’uhí he ‘oku fakatokanga’i ‘e he kau toketā ‘ikai foki ke nau fakapapau’i ‘e nautolu ia ‘a e tu’unga taau ‘o ha fefina pea ta’eta’epau hūfanga he fakatapu pea ‘oku pau ange kole ke nau me’a mai ki Tonga ni ‘oku pau ange ka kuo fakalongonoa ka ‘oku lava pē ‘e he kau toketā ia ‘o fai ‘a e ‘a e keisi ‘i he Ongō Niua.

‘A ia ko e tu’u ko ē 0 ko ē mo’oni pē ia ko e tu’unga ia ‘oku ‘i ai he taimi ni. Mau folau mai mei Niuatoputapu na’a ku meimei nofo au ‘i he’eku fanongo ki he le’o ‘a e ongo fefine toketā ko ‘ena kole ‘a e sea ke feinga’i mai e fa’ē faingata’a’ia ka ko e me’a mālie pē hanga ‘e he Pailate ‘o fakangofua ke mau ha’u tokolahi. Pea mau folau mai pē ‘o si’i lava mai e fa’ē ko eni. Ka kiate au na’e mahu’inga’ia ange au ke fai ha tokoni ki he fa’ē ‘i he’eku foki mai ke teuteu ki he ngāue ka ko u poupou atu ki he Fakafofonga 17 mo’oni pē ia Fakafofonga 11.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea kae ka u faka’osi atu. Ko e faka’osi pē Sea ko u kole fakamolemole atu ki he Feitu’u na pea pehē ki he Tēpile ‘a e Pule’anga pehē ki he Hou’eiki Nōpele pea mo e kau Fakafofonga ‘o e Kakai kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi lea mo e ha fakafōtunga ‘a e motu’a ni ‘ikai ke taau pea mo homou ‘amanakí mo ho’omou vakai pea ‘oku ‘oatu ai ‘a e kole fakamolemole he efiāfi ni. Ko e ongo’i pē ‘etau ngāue ko e hā pē me’a kuo lava mei he motu’a ni ‘oku ou tuku atu ki ho’o tēpile ko ia pē. ‘Oku ou ‘oatu ‘a e kole fakamolemole kiate kimoutolu ha taha ne u fai ha lea pē ko ha tō’onga ho’o komiti ‘oku uesia ai pea ko u kole fakamolemole atu.

Ko hono faka’osí Sea ko e fakamālō ki he Tongatapu 6 ‘i he ‘omai ‘a e me’a faka, ‘a e me’a’ofa faka’ofa’ofa ko eni ke tau foki mo ia pea ko u talamonū atu kiate kimoutolu ngaahi tamai he efiāfi ni ‘ofa pē ke mou ma’u ha Sāpate Tamai ‘oku fonu ‘i he kelesi fa’a tolonga ‘a e ‘Otua pea mou kātaki ‘o nofo ma’u ‘i ‘api ‘i he *weekend* ko eni mo homou ngaahi fāmili ‘oua te mou toe vakavakai holo ‘i kolo pea mou nofo ‘o lau ‘etau Tohitapu ko eni na’e mai ke me’a’ofa mai ‘aki kiate kitautolu ‘ofa atu.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Kole ki he Pule'anga na'a lava tokoni'i fakapa'anga ngaahi fa'e fakafolau mai ke fā'ele 'i Tongatapu pē Vava'u

Vātau Hui: Sea ka u ki'i hoko atu ai pē mu'a Sea 'i he'eku manatu'i hake 'a e me'a ko ē na'e fehu'ia ko ē 'e 'Eua 11. Na'e kole foki he'etau 'a'ahi Sea ka ko u tui na'e te'eki ke faka'asi pē 'e lava ke tokoni ange mu'a 'a e falemahakí ke nau vaeua pea mo e fāmili ko ē 'oku si'i fakafolau mai ki Vava'u pē ko Tongatapu ni 'a e fefine ko ē 'a ē 'oku 'ai ke fā'ele. Ko e totongi vakapuna foki 'oku pa'anga ia 'e 600 te ne fua ai pē 'a e pa'anga 600 ke puna mai ki Tonga ni pea 'osi ko ia pea toe 'osi 'a e fā'ele hūfanga he fakatapu pea toe foki ko e 1200 ia. Ka ko e na'e 'i ai e kole pehē pē 'e lava 'o tokoni ange 'a e falemahaki ko u tui kapau na'e me'a heni e Minisitā Mo'ui ka 'oku ou tui pē 'oku 'i ai e Le'ole'o heni ke nau si'i tokoni 'o fakafolau mai mu'a kinautolu ko iá ke nau ha'u he koe'uhí 'oku 'ikai ko honau loto ka na'e 'omai 'i he fale'i 'a e toketā ke 'omi nautolu ke nau ōmai ka hoko ha me'a fakatu'upakē 'oku ala faingamālie pē 'i Tonga 'Eiki ni pē ko Vava'u. Ko ia pē Sea 'a e fakahoha'a 'oku fai atu koe'uhí ko e kole na'e fai 'i he taimi ko ē na'a tau 'a'ahi atu ai ki Niua. Ka ko u toe 'oatu ai pē 'a e pōpoaki talamonū ki he ngaahi tamaí mou ma'u ha Sāpate Tamai fiefia mo fonu kelesi'ia mālō.

Sea Komiti Kakato: 'E Hou'eiki ka u ki'i fakamanatu atu e me'a ko eni ē kae 'uhinga kae faka'osi 'etau ngāue mou toki talamonū 'i he taimi e Fale Alea ko e fu'u taimi 'o e tipeiti eni ia fakamolemole ka tau hoko atu he ē.

Vātau Hui: Mālō.

Sea Komiti Kakato: 'Io.

<009>

Taimi: 1825 – 1830

Sea Kōmiti Kakato: ... 'e Niua mo 'Eua ko e fāmili pe 'e 1 ka 'oku na 'i he motu kehekehe 'e 2. Me'a mai Fika 5 ko 'etau hokohokó ia.

Ngaahi fakalelei ke fai ki he Lipooti Fakata'u Fakamaau'anga

'Aisake Eke: Tapu mo e 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Kakatō Sea. Fakamālō 'aupito pē ki he 'Eiki Minisitā kae pehē ki he 'Eiki Tokoni Palēmiá hono 'omai 'a e lipooti ko ení. 'Uluakí pe Sea ko e fakatonutonu, ko e peesi 5 mo e 6, kātaki pē 'oku hala 'a e fakatonutonu ko ē e fiká. 'A ia ko e 14, 14 'a ia 'oku 'i ai e 14(1), 14, lele ai 'o a'u 14 (11) 'oku tonu fakatonutonu ia 'a e fakafiká 'oku 'ikai ke tonu. 'A ia 'oku tonu ia ke fakatonutonu, 1, 2, 3 lele ai 'o tonu ke 12.

Pea ko e 2, ko e 'oku 'i loto heni ko e 'ū fika, 'oku 'i ai e 'u tepile. Ko e anga ko ē e fakafika e tēpilé mo e 'ú fakafiká, 'uhingá *figures*. Ko e 'ū fakatātā 'oku 'ikai ke 'ai fakalelei, ko 'eku 'ai pe au koe'uhí ke toki foki atu 'o fakalelei'i. Ka ko u kole atu pē ke fakatokanga'i mo e me'a ko iá. Ko e ngaahi fakalelei ia ke fai he lipooti ko ení Sea.

Pea ko hono uá, Sea ko u fakatokanga'i e fotunga e lipooti ko ení, ki'i kehe 'aupito mo e 'ū lipooti kuo tau fou mai aí. Tautefito ki he me'a 'a e *MIA*, ko e lipooti ko ení 'oku kamata ia hono talanoa'i e fo'i talanoa e me'a na'e hokó, na kehé ia.

Ko e me'a pē 'oku 'ikai ke 'asi heni ko 'enau, 'osi ko ē 'ene talanoá ko e hā e me'a na'e hokó. Peá ne unu mai ai ko e hā e ngaahi palopalema ko ē 'oku hokó. Peá ne fokotu'u mai ai ko ē e

kaveinga, sai, ko e me'a ko ē ne tōnounou. Te u taumu'a ki he ta'u kaha'ú ke ma'u ē koe'uhí te ne lava leva 'o sivi. Sai me'a ē na'a tau palaní, me'a ē 'oku ma'ú, me'a ē 'oku 'ikai ke ma'ú. Pea ko u fokotu'u atu pē au ki he kaha'ú, ko e kongā ia 'e taha e līpooti ko ení.

Fiefia ko e Lipooti fakata'u Fakamaau'anga ko e lipooti lelei fakamatala'i mai ai ngāue

Ka ko u fiefia lahi 'aupito au heni, ko u pehē ko e līpooti lelei eni 'a e fakamatala'i ko ē e ngāue. 'A ia 'oku ofi 'aupito eni ia he Tohi Ngāue 'a e kau 'Aposetolo Sea. 'A ia na'e talamai ko ē fo'i talanoá, fakamālō lahi atu au 'Eiki Minisitā, ki'i me'a ko ē toki fakalelei'i kimui. Sea ko e fehu'i ko ē ki he motu'á ni ia, ki'i fo'i vahevahe 'oku fai heni.

Fehu'ia tu'unga falala'anga Fakamaau'anga Tonga & tokanga ki he ha he lipooti kau falehopo 'a Tonga he tu'unga ma'olalo taha he Pasifiki

'Oku falala'anga nai 'a e Fakamaau 'a Tongá pe 'ikai. 'Oku falala'anga? 'Oku nau fai 'enau ngāue 'o fakamaau'i 'o ma'u 'a e totonu ko ē 'a e tangatá 'oku fakamaau'i 'e he Fakamaau Polisi, Fakamaau Lahi pea mo e Fakamaau Tangi. 'Oku sai? 'Oku nau totonu? Ko e fo'i fehu'i foki ia 'e uho 'o e Potungāue ko ení.

Pea ko u 'uluaki kamata pē au Sea he fo'i fehu'i ko iá, kamata he peesi 28. Koe'uhí 'oku felāve'i heni mo e lau ko ē. Ko e peesi 28, ko e lau eni ko ē 'a e 'Eiki Tu'i Fakamaau Lahi 'o Tongá. Palakalafi fakamuimui tahá, laine 1, 2, 3, 4, 5 mo e mei laló mo e 4. 'Okú ne pehē ai; 'Oku kau 'a e Falehopo lolotongá 'i he taha 'o e ngaahi Falehopo ma'ulalo taha 'i he Pasifikí. He ko e 'uhinga 'eku lave ki heni Sea, he koe'uhí 'oku 'i ai e, 'e lava 'o hoko ha uestia ia 'o e Fakamaau 'enau faitu'utu'uní 'i he tūkunga ko ē e Falé.

Sea na'e 'i ai e ki'i savea ia na'e fai 'i 'Amelika. Ko e Fakamaau ia ko e Fakamaau ia na'e ui ko *Marvin Frankel*, 'i he, ko e Fakamaau eni ia. Ka ko e tama eni ia na'e kau ia he taukave ko ē 'a e totonu e tangatá. Pea toki hū ia 'o Fakamaau, ko e me'a eni he 1973. He ko e me'a ko ē na'e faka'ilonga'i 'i he vakai'i 'i he savea ko ení. Ko e ngaahi hopo ko ē 'oku fai ko ē 'i 'Ameliká, ko e hopo he me'a tatau ka koe fakamaau ko ē 'a e kau Fakamaau, kehekehe kotoa 'enau tu'utu'uní. 'A e lahí mo e lahi e ta'u 'e fihá, pa'anga 'e fiha, kehekehe 'aupito. Pea 'ikai ngata ai, na'a nau toe lava leva 'o fakatokanga'i leva na'a mo e Fakamaau ko ē tama pē 'e tahá. 'Oku lava pe ke ne fakamāu'i e fo'i hia natula tatau kae kehekehe 'aupito 'a 'ene tautea 'a'ana 'oku faí.

Pea ko e taha ko ē 'uhinga na'e pehē ai ko ē 'e he fakatotolo ko ení. Pea na'a nau ngāue'aki 'a e ngaahi vāhenga 'e 15. Pea na'e ngāue'aki leva 'e he kau Fakamaau 'e 50 pea nau fai e saveá 'o nau pehē. Ko e hā e me'a 'oku kehekehe ai? 'Oku te'eki ke fai ha ako, ha savea pehē 'i Tonga. Ka 'oku ou *looking forward* ke 'i ai ha taha ke ne faiange, vakai angé e me'a ko ení. Pea ko e savea ko ení, mahino 'aupito ia hono vakai ko ē e kau Fakamaau. 'Oku pehē 'oku 'ikai ha me'a ia ke nau tatau ai nautolu.

'A ia ko e pehē 'oku 'ikai ha *norms* ia ke nau tatau ai 'i he'enau tu'utu'uní. Ka ko e me'a ia na'e lava 'o hokó. Na'a nau pehē 'oku kau 'a e, ko e faitu'utu'uni ko ē e tangatá 'i ha fa'ahinga me'a. Tau 'alu pe ki he Fakamaau'anga pe ko e 'alu ki he pangikē 'o 'ai ha'o nō. Ko 'ene fakamaau ko ē 'a'aná 'oku 'ikai ngata pe he'ene 'ilo e fakatekinikalé. Ka 'oku uestia 'ene

faitu'utu'uní ia koe'uhí ko e anga e tūkunga 'o e 'ahó. Ko e tūkunga e 'ofísí pea mo e ngahi me'a pehē. Pea na'e ui e fo'i me'a ko iá 'o nau pehē ko e taha ia 'o e palopalema 'oku 'i ai e palopalema ia he me'a ko e faitu'utu'uni he fa'ahinga 'o e tangata ...

<010>

Taimi: 1830-1835

'Aisake Eke: ... he koe'uhí 'oku 'i ai e ngaahi me'a ia 'oku ui ko e hoha'asi. 'Oku hanga 'e ia 'o uesia 'a e 'atamai 'a e tangatá taimi 'oku ne fai ai ha me'a. 'Ikai ke ngata pē he'ene sio fakatekinikale ka 'oku 'i ai 'ū me'a ka 'oku kau ai mo e tūkunga ko ē e Falé. Na'a ku 'osi fakahoha'a pē heni Sea ki he Falé. Nau hopo fai foki 'eku ki'i hopo pea ko u, 'o 'atu 'o lave'i tonu ai pea nau 'ohake heni. 'Eku sio ko ē ki he tūkunga e falé, e fale ko eni 'a ko eni 'oku fai ai ko ē, 'a ē 'oku nofo ai e kau Fakamaau Lahí. Pea nau 'osi kole pē au 'osi 'ohake pē au heni 'a e palopalema ko ē 'a e tutulú.

Pea 'ikai ngata aí na'e talamai he Fakamaau 'e taha, 'ohovale ko ē lele 'a e ki'i kumā, 'a e lele fanga kumā 'i lotó. 'A ia ko u pehē kapau te ke 'alu atu he pongipongi, ka ha'u ha Fakamaau kapau 'oku ke hopo pongipongi. Ka ke 'alu atu 'oku ha'u e Fakamaau hū ki loto lele ha ki'i kumā, lele ha ki'i kumā, uesia ai. 'Ilo'i 'ene ha'u ko ē fai ha fakamaau uesia koe koe'uhí ko e fo'i ha'u ia ko iá 'oku uē, ko e lau foki eni ia 'a e kau saikolosisi eni. Pea 'ikai ngata ai 'oku ne pehē mai, ke 'ilo'i ka ke 'alu 'o hopo toki 'alu sai ange ho 'alu 'o hopo houa pongipongi, 'oua te ke 'alu he houa efiāfi. He koe'uhí ko e houa efiāfi 'oku, 'e, kuo hela'ia pea te ke uesia koe ai.

Pea ko e me'a lelei taha 'ikai ngata pē Fakamaau Lahi ka na'a ne lau mo ia ki he, ko e 'ū pangikē. 'Ilo'i kapau te ke 'alu 'o kole nō 'oku pehē, ko e tama ko ē 'oku nofo atu ko ē he pangikē 'oku pehé ni 'ene fakakaukau. 'Oku pehé ni 'ene fa'ahinga fakakaukau, 'i he 'aho kotoa pē te u 'ai ha fo'i nō 'e 10 te u tali 'e fitu te u tali 'e tolu. Pea ne talamai sai ange ho 'alu pongipongi he ko 'ene kamatá 'a'ana te ne 'ai 'e ia fo'i fitu, kapau te ke 'alu atu he 3, 'i ai leva fo'i tolú. Ko e 'uhingá 'oku pehē fa'ahinga fakakaukau ia ko ē 'a e kakaí, 'oku pehē 'etau fakakaukau. 'Oku ui e me'a ko eni ko e pehē ko e *flaw in human judgement*. 'Oku pehē pē 'etau me'á. Ka ko 'eku 'uhinga 'eku lau ki heni Sea koe'uhí pē ...

Sea Komiti Kakato: Ko e tokoni atu pē ki he Feitu'u na ē.

'Aisake Eke: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: 'Oku hangē pē ko 'etau lele lōloa he taimi ní. 'Osi fakapikopiko'ia au he toe fakamaau'i.

'Aisake Eke: Ka u fakafelāve'i mai Sea ki he kaveinga ko ē ko u talaatu 'oku 'i ai 'a e palopalemá ka u fakafelāve'i mai.

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai.

'Aisake Eke: He ko 'eku 'uhingá foki ko e fehu'i, 'oku falala'anga nai e fakamaau 'a Tongá pē 'ikai? Ka u tali atu 'a e fehu'i ko iá Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u ki'i tokoni atu pē pe ko e tokoni pe ko e fakatonutonu.

'Aisake Eke: Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e tokoní Sea tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki Mēmipa e Falé. Ko 'etau fehu'ia 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e Fakamaau'angá 'i he *separation of power* Sea. 'Oku lele pē Fakamaau'angá honau tafa'aki, va'a fakahoko ngāué. Pe 'oku totonu nai pē 'ikai, ke tau fehu'ia 'a e ngaahi naunau 'a e Fakamaau'angá ko e pule kehe ia Sea mo e faka'apa'apa lahi atu pē ki he Fakafofongá. Ko e anga pē ki'i fokotu'u atu. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Ko e fehu'i pē 'oku ne 'omai he Fakafofongá ka ke me'a mai.

Tui malava ke fakalelei'i ngaahi me'a he falehopó ke 'oua uesia ngāue Fakamaau'anga

'Aisake Eke: Ka ko e hangē ko 'eku laú ko e, 'oku te'eki ke 'i ai ha taha, ka 'oku ou sai'ia ki ha taha ke ne vakai'i angé me'a 'i Tongá ni 'a e me'a ko ē. 'Oku fai ia 'i 'Amelika, te'eki ke 'i ai ha taha ke ne 'ai heni ka ko 'eku sio heni, kae kehe ko u ha'u leva ki Tongá ní. Fehu'i ko iá, 'oku fēfē 'a e anga 'o e Fakamaau'angá 'i heni. Pea ko 'eku kole 'aku ki he Minisitā ki he 'Eiki Minisitā. Kātaki mo'oni foki 'e toki 'ai e fale fo'ou ia ka ko u kole atu pē au 'omai ha ki'i la'ikapa pē ia si'i kau fale 'o huluhulu 'aki ke 'oua te nau si'i viku. Pea ko e ngaahi fo'i ava ko ē 'oku hū ai e kūmā fakamolemole 'e lava pē 'o tapuni'i. Ko u tui ko e fanga ki'i me'a pē te tau ala fai he 'aho ni pea mo hotau fofongá. Sio ko e lea eni 'oku fai he Fakamaau Lahí, ko e falehopo ko ē 'i Tongá ní ko e ma'ulalo taha ia he Pasifikí. Pea ko 'ene tu'unga ko iá 'e 'i ai e, pea ko u kole pē au 'i he me'a 'e lava fakalelei he taimi ni 'o tali ai pē ki he fale fo'ou. Ka u foki mai ka u foki mai ki he, ta ko ē, ka u foki mai ki he poini ko ē ko u 'uhinga ko ē ki ai 'a e fehu'í.

Tokanga ki he lahi ngaahi hopo 'oku 'alu 'o a'u ki he Fakamaau Tangi & liliu ngaahi faitu'utu'uni he hopo ko ia

'Oku ma'u nai 'e Tonga ni 'a e Fakamaau lelei ke nau fakamāu'i totonu? Ko u foki hifo Sea ki he, ko e peesi 83 'oku lau ai ki he 'ū peesi ko ē kau Fakamaau Tangí 'a e lahi ko ē ngaahi, 'a e ngaahi hopo mo e ngaahi me'a 'oku 'alu 'o a'u ki he Fakamaau Tangí. Ko e lahi faka'avalisi ko ē he ta'ú meimei ko e keisi ko e ngaahi hopo 'e 17. Faka'avalisi he ta'u 'e 5 kuo 'osí ko e lahi tahá ia ko e me'a ko ē na'e lava 'o fakakakato ko ē he 21/22 ko e hia 'e 31. Ka na'e, 'o 'alu hifo leva ia ki he 20/21 na'e 12 pē pea 11 'i he 19/20 'a e, pea 2018 16 pea 15 e 2017. 'A ia 'o faka'avalisi e 85 ma'u ia ko e meimei ko e 17.

Ko e lahi ko ē 'o e ngaahi hopo ko ē 'oku toloi 'oku meimei faka'avalisi he ta'u, ko e hopo 'e 13 he ta'u. 'A ia ko e ngaahi me'a, 'a ia ko e anga ia ko ē, he 'oku mahino foki ko e tu'u ko ē Fakamaau'anga ko e taupotu taha ia 'a e Fakamaau Tangí.

Sea ko e tau ha'u leva ki he Fakamaau Lahi. Fēfē 'a e anga 'a e fakamaau hopo 'o e Fakamaau Lahí? Sea 'oku 'asi 'i he peesi 46 mo e peesi 53 ...

<002>

Taimi: 1835-1840

‘Aisake Eke: ... peesi 53 ‘a e lahi ko ē hopo ko ē ‘oku fai ko ē he Fakamaau Lahi, ‘a ia ‘oku ‘asi ai ko e lahi taha ‘a e hopo ia, hopo ‘e 618 ‘oku lava ‘o fakahoko. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e hopo tangi ai ‘e 28, ‘a ia ko e toenga ko ē ‘ū hopo tangi 590, ‘oku fiemālie pē kakai ia ‘i he hopo ‘i he Fakamaau’anga Lahi. Ka ko e hopo ‘e 28 ‘oku ‘alu ko ē ‘oku nau ‘alu ai ‘a e ni’ihi ‘oku ta’efiemālie mei he Fakamaau Lahi ‘o ‘alu ia ki he Fakamaau Tangi. Pea ko ‘ene tu’u ko ē ‘i he peesi 46, ko e fakahū ko eni ‘i he 21/22 ko e lahi ko ē ‘a e hopo tangi ne ‘alu ko ē ki he Fakamaau Tangi, ko e hopo ‘e 32, hopo ai ‘e 18, tali ia ‘e he Fakamaau Tangi ia fehalaaki ‘a e tu’utu’uni, liliu ‘e ia ‘a e tu’utu’uni ‘a e Fakamaau Lahi, 18, toe leva ka na’e 11 ‘ikai ke tauhi pē ‘enautolu ia tonu pē ‘a e me’a ia ko ia Sea.

‘A ia ‘i he’ene tu’u pehē peseti ‘e 56 ia ‘a e ngaahi hopo ko ē na’e ‘alu ko ē ki he Fakamaau Lahi mei he Fakamaau Lahi ki he Fakamaau Tangi, liliu ‘enautolu ‘a e tu’utu’uni. Ka ‘oku ‘asi heni he lau heni he me’a ko e anga ia ‘a e tu’u peseti pē ‘e 56 ‘a ia ko e peseti ‘e 56 ia ‘i he tu’utu’uni ‘a e Fakamaau Lahi liliu ia ‘e he me’a ‘o pehē ‘oku fehalaaki.

Sai ha’u ai ‘a e, fēfē ‘a e Fakamaau Polisi, ‘a e Fakamaau Kelekele fēfē ia, sio ange ku ou lave hifo ki he Fakamaau Kelekele, ‘a ia ‘oku ui ko e Fakamaau Fonua ē, mahalo ‘oku ui ko e Fakamaau Fonua ‘i he taimi ni. Ko e lahi ko ē ngaahi hopo ko ē na’e fai ko ē he 21/22, na’e felāve’i ia mo e, peesi 41, pea mo e ngaahi hopo kātoa ‘e 33, pea ko e 13 ia ai na’e aofangatuku ‘o fiemālie pea toe leva ‘a e 20 ‘i he hopo ko eni.

Ko e me’apango pē ‘a e me’a ko eni ‘e ‘Eiki Minisita ‘oku ou tui he ko e ki’i palopalema, sai ‘aupito ‘a e Fakamaau Lahi ia ‘oku nau ‘omai ‘a e sitetisitika ‘i he ngaahi ta’u, ha’u ko eni ki he Fakamaau Fonua, ‘oku ‘ikai ke, ‘omai ‘aki ia’e fo’i ta’u ‘e taha. Ka ko ‘eku fiefia ko ē kapau ‘e ha’u, he ko e ta’u ‘e 5 ko u fakatokanga’i ‘oku ha’u ‘a e sitetisitika ko ē ‘i he Fakamaau Lahi, pea mo e Fakamaau Polisi, Fakamaau ko eni hopo fonua ‘oku si’isi’i ‘a e fika. Ka ko e ‘uhinga he na’a ku mei lava ‘o fakakaukau’i pē ‘oku fēfē ‘a e anga ‘ene ha’u, ka ‘oku ou lave’i hifo ‘e au ki ai ko e hopo tangi ko ē na’e ‘alu ki he tangi na’e fakapeseti pē ia ‘oku ‘ikai ke, na’e ‘alu ki he Fakataha Tokoni, na’e fakapeseti pē ‘oku ‘ikai ke ‘omai ‘a e fika ia he’etau līpooti. Ka na’a ku kole au ki he kaha’u ke ‘omai mu’a ha ki’i līpooti. Peseti pē ia ‘e 10, ‘i he tangi ko ē na’e fai ‘i he Fakamaau Tangi, na’e ola lelei, peseti ia ‘e 90 ‘ikai ke tali ia, fakafehoanaki ia pea mo e Fakamaau Lahi ‘ena kehekehe ē.

Sai ha’u ki he Fakamaau Polisi, ko e Fakamaau Polisi ‘oku mou mea’i pē ‘e moutolu ko e lahi taha foki ia ‘a e ‘ū case ko ē ‘u hia, ko e ‘avalisi ‘ana ia he ta’u ‘e 5 ko ē na’e ‘osi na’e fe’unga ia mo e case ‘e 34305. ‘A ia ko e lahi taha ia ‘o e ‘u case ia ‘oku hū ko ē ko ē ‘i he Fakamaau ko eni ko ē Polisi, ko e lahi taha ia. Sai ko e ha’u ko ē ki he tangi, kae mahino ko e tangi foki ko eni ‘oku ‘alu hake mei he Fakamaau Polisi ‘alu ki he Fakamaau Lahi pea ka toki ‘i ai ha me’a ia pea toki ‘alu ki ‘olunga.

Ko e lau ko eni ki he hopo ko eni ‘i he Fakamaau Tangi na’a nau Fakamaau ko eni ‘alu ki he Fakamaau Tangi ‘a e ‘u case ko ē na’e ‘alu ko ē ki ai, na’e tangi ai ‘e 20 pea na’a ne, ‘a ia ko e 20 tānaki mo e ngaahi case kimu’a pea na’e ‘alu ai ‘a e 15, tali ‘a e tangi ia ‘e 11, tali ia. ‘A ia ko e ‘uhinga tu’utu’uni ‘a e Fakamaau Polisi na’e liliu ai ‘a e tu’utu’uni ia ‘e 11. Ko e 3 pē ‘a ia na’e pehē ko ē ka tu’uma’u pē ‘a e tu’utu’uni ia. ‘A ia ‘oku ‘asi ai ‘a e peseti ia ‘e 73 ta’etali ia.

Ka ‘oku ‘i ai ‘a e fo’i lau mahu’inga ‘i he peesi 46 Sea pea ‘oku ou fiefia he ‘omai ‘a e me’a ko eni, ‘oku ou tui ko ‘eku fehu’i te ne tali ‘e ia ‘a e fehu’i. Peesi 46. Ko e lao ko eni ko ē ‘a e līpooti, ‘uhi foki ko e Fakamaau koe’uhi ko e me’afua eni ko ē ‘a e fakahoko fatongia ko ē ‘a

e kau Fakamaau. Na'e fai ai 'a e lau ko eni, 'i he Fakamaau Polisi, 'ikai ke ne fai 'e ia 'a e lau tatau 'i he Fakamaau Lahi, ka 'oku mou 'ilo pē 'a e sitetisitika ko ē e lahi.

Ka ko 'ene lau eni 'i he peesi 18, ne pehē, 'a ia ko 'ene lau foki eni ki he peseti ko eni na'e tali ko eni 73 'a e ngaahi peseti na'e tangi ia ki he Fakamaau Lahi pea mei he Polisi, pea tali ia, liliu 'a e tu'utu'uni he lao. Pea ko 'ene peseti 'oku na pehē, 'oku hā mai 'i he ola ki 'olunga, palakalafi 'uluaki pē 'Eiki Sea, 'oku ha mai 'i he ola 'a e 'alu ki 'olunga 'a e peseti ki he ta'u kotoa, ko e vaha'a taimi lipooti ni 'oku ne toe fokotu'u foki 'a e lēkooti fo'ou 'i he lahi taha 'o e ngaahi hopo tangi na'e tali, 'oku fakae'a mai heni 'a e fiema'u ke fakalalakaka fo'i poini eni ...

<005>

Taimi: 1840-1845

'Aisake Eke: ...Fakalalakaka 'a e tu'unga 'o e faitu'utu'uni 'i he Fakamaau Polisi. Ko e fo'i lea fakapālangi 'oku ne 'ai *making decision* pea mo fakapapau'i 'oku lave'i lelei mo fakapotopoto 'a e ngaahi hopo. 'A ia 'oku ne pehē ko e peseti ko ē 'e 73 pehē 'a ia 'oku ne talamai 'e ia tonu ke fai e tokanga ia ki heni. Koe'uhí ko e faitu'utu'uni. Ko 'eku lave ko eni ...pea ko u fiefia he me'a ko ia.

Tokanga 'ikai hā mai Lipooti Fakamaau'anga lahi kau fakamaau 'oku liliu (reverse) ola e hopo hono 'ave ki he Fakamaau Tangi

'Oku 'i ai 'a e tēpile 'oku 'omai ia 'i he kau Fakamaau ko eni Polisi 'o e Fakamaau takitaha pea mo e lahi 'o e ū keisi ko ē na'a ne hanga 'o fakamaau'i, me'apango pē 'oku 'ikai ke ne 'omai 'e ia 'e 'ū keisi ko ē ko e hā 'a e keisi 'a e tama na'a ne fakamaau'i pea liliu 'ikai ke 'omai ia mo e tatau pē mo e Fakamaau Lahi 'ikai ke 'omai 'e he lēkooti ko ē 'o e Fakamaau Lahi 'ikai ke 'omai he Fakamaau takitaha 'oku 'omai ia heni 'a e lahi taha mahino 'aupito 'oku lahi 'aupito 'a e hopo ia ko e Fakamaau Lahi ia 'oku lahi taha. Kae 'ikai ke ne 'omai 'e ia heni ko fē kau Fakamaau ko eni na'e 'i ai 'ene Tu'utu'uni na'e liliu.

Ko e tu'unga ia 'oku 'i ai pea ko 'eku fehu'í ia. Ko 'eku fehu'i ko ē ki heni ko e me'apango ko e 'ikai ke 'omai e *statistic* ko eni 'a e Fakamaau Lahi ka ko 'eku fehu'i ko ē 'i he 'aho ni. 'Oku 'i ai 'a e 'ū hopo ia fēfē 'a e kau Fakamaau 'oku toutou liliu lahi taha ko ē 'e he Hopo Tangi 'ene Tu'utu'uni, pē 'oku 'i ai ha toe me'a 'a e Ma'u Mafai ke ne pehē atu fakatokanga'i atu 'a e ni'ihi ko eni 'o tatau pē he kau Fakamaau Polisi mo e Fakamaau Tangi mo e Fakamaau Lahi. Ko e toutou fai pē ha tama ia ha tu'utu'uni fehalaaki 'oku hokohoko pea kiate au ko 'ene hokohoko ko iá 'oku 'i ai 'a e me'a ia 'oku totonu ke fakatokanga ki ai.

Ka ko u fehu'i ia pē 'oku fai ha tokanga ki he me'a ko iá he koe'uhí 'oku mahino eni 'oku 'i ai ko e 'ū me'a ko eni 'oku hoko te ne uesia 'a 'etau fehu'i ko ē he 'oku hoko eni ia. 'Oku hoko he Fakamaau Lahi pea pehē ki he Fakamaau Polisi neongo 'oku lahi ko e ongo tafa'aki ia 'oku lahi ai 'a e keisi. Koe'uhí ko e ni'ihi 'oku mahino heni toutou liliu *reverse* e tu'utu'uni ia kae kei hokohoko atu pē. Ka ko e *statistic* ia 'oku 'asi atu Sea pea mo e fakatokanga 'oku fai mai he me'a ko ē. Ko e me'a na'a ku lave ai ki he me'a ko ia Sea.

Ko e faka'osi pē Sea ko e lave mai au 'osi ia ko e anga ia 'o e fehu'i pea ko u 'ohake 'e au pē 'oku fēfē he ko eni 'oku 'ohake pē he me'a, he lipooti ko eni pe 'oku kei ma'u 'a e fakamaau totonu pē 'ikai.

Fehu'ia hā me'afua 'oku fua 'aki faifatongia kau Fakamaau ke ma'u falala'anga Fakamaau'anga

Ko e faka'osi pē Sea ko u ki'i lave au, 'osi 'eku lave ki he Fakamaau'anga 'ene fakahoko fatongia. Ko e fehu'i 'oku 'i ai ha me'afua 'oku mou fua'aki. 'Oku 'i ai foki 'a e kau ngāue fakapule'anga 'oku 'i ai 'a e me'a ko e PMS ko e 'ai ko ē 'o fua ko ē 'a e 'osi ha me'a 'e nima, fā, tolu pea 'oatu pē 'oku ke tolu ko e tolu foki ia 'oku faipē koe me'a na'e tonu ke fai, pea kapau 'oku ke toutou ua, taha tonu ke fakakaukau'i ia 'oku 'i ai ha me'a, koe'uhí ke ma'u e falala ma'u e falala.

Ko u faka'osi pē au Sea ko u lave ki he peesi 83. 'A ia ko u foki mai au ia ki he fakahoko *administration* heni. Ko e tafa'aki ko eni ki he faka'ilekitulōnika ko ē lekooti na u fakahoha'a ai 'anepō ki he hoha'a 'a e kāinga 'enau toutou ha'u 'aho ia 'e taha 'i ai ko ē 'enau lekooti 'aho ia 'e taha mai 'enau ki'i tohi mai mo e tohi fā'ele'i mo e ngaahi me'a pehē. Ha'u nautolu talaange he 'ofisi ia tohi ha'u 'apongipongi kātaki peesi 83 lau ko ē mo e faka'ofu'ofa 'etau *e-government electronic*. Ko u kole pē 'a'aku 'Eiki Minisitā ke 'alu pē 'o vakai'i na'a 'i ai ha fo'i me'a 'oku lomi'i pea ko e kole atu pē ia koe'uhí ko u tui 'oku 'osi tekinkale pē foki mou 'ofisi ia 'amoutolu mahalo ko e fanga ki'i me'a pē ke lava 'o 'ai. Ka ko u fiefia ka koe'uhí ko e anga ē 'a e kakai 'enau sio ki he anga ko ē faifatongia pea mo e anga pē ia 'a e *data* mo e fika 'oku ke 'omai ke hulu'i. Pea ko u fiefia ai pea ko u tui ko e ngaahi me'a 'oku tokoni ia ki he'etau faifatongia ko ē 'a kitautolu, pea ko u fakamālō ai toe pē ngaahi fika ko ē fakalahilahi mai kae lava 'o sio ki he anga 'o e 'alu. Ko ia Sea fakamālō atu he ki'i faingamālie fakahoha'a ko eni Sea mālō.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Palēmia Le'ole'o. 'E sai pē ko e kole mei he 'Eiki Nōpele 'Eua ke fehu'i pē kae tali mai pē fakataha he Feitu'u na?

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea ko e ki'i tali'i ai leva ē kae toki 'ai he ko u 'ilo 'e au 'e fihia ange.

Sea Komiti Kakato: Sai pē me'a mai koe.

Tauhi ma'u pē Fakamaau'anga ki hono fatongia he kupu 83 (A) Konisitutone ki he pule 'a e Lao & tau'atāina Fakamaau'anga

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko 'eku kole pē 'Eiki Sea ko e fehu'i foki pē 'oku kei falala'anga koā. 'Eiki Sea 'oku fai e fatongia 'o e Fakamaau'anga fakatatau ki he kupu 83(A) 'o e Konisitutone. "Kuo pau ke tauhi ma'u pē 'a e ngaahi tefito'i fakakaukau mahu'inga faka-Konisitutone lolotonga 'a e pule 'a e Lao mo e tau'atāina 'o e Fakamaau'anga". Taha ia he me'a Sea 'oku ou kole ke manatu'i ma'u pē 'a e tau'atāina...

<007>

Taimi: 1845-1850

'Eiki Palēmia Le'ole'o : ... 'o e Fakamaau'anga. Ka ko e fehu'i kuo 'omai hangē ko ē mou me'a hifo pē ki he peesi ko eni felāve'i mo e tangi mei he ngaahi Fakamaau'anga Polisi tuku'au mai pē ngaahi ta'u 'Eiki Sea a'u ki he 21/22 'oku 'ilonga 'ene holo. Mahino 'oku fakalalakaka ange 'a e ngāue ko ē 'oku fakahoko 'e he kau Fakamaau Polisi.

Ko e me'a ko ē ki he lesisita hono fekau ke nau toe 'alu ko e ngāue he taimi ni kei *manual* Sea, ka 'oku fai e ngāue ke fakamā'opo'opo e 'u me'a ko eni ke *digitised* koe'uhi pea 'e lava pē ke lomi atu pē 'a e misini ma'u mai 'a e fakamatala ko ē 'oku fiema'u 'e he kakai. Ka ko e lolotonga ni kātaki tau kei *manual* ko e kumikumi 'aki 'a e me'a.

Pea ko e tahá 'Eiki Sea ko e tohita'u, na'a ku toe fakapapau'i pē eni ki he 'Ofisi 'oku pa'anga pē 'e 10.00 ko e 200.00 ia mo e 300.00 ko e me'a ia *fee* 'a e loea 'Eiki Sea ka 'oku kei pa'anga 'e 10.00 pē *charge* ko ē 'a e Pule'anga.

Sea Kōmiti Kakato : 'E 'Eiki Tokoni Palēmia, Palēmia Le'ole'o, ko e 'uhinga 'a e Fakafofonga ia ki he taimi ko ē 'oku 'ikai ke lesisita tōmui 'ikai ke tokanga 'a e ngaahi fāmili ke lesisita 'a e me'a pea kuo pau leva ke 'ave ia ki he Failēsisita. Kuo pau ke fakafonu e foomu ia 'o hangē ko 'ene me'a. Ko e mole ko ē 'a e Tohita'u ia 'io mo'oni pē 'a e Feitu'ú na ka ko e ongo me'a kehekehe pē 'e 2.

'Eiki Palēmia Le'ole'o : 'Io ka ko e mahu'inga ia 'o e tohita'u ka mole ha'ate tohita'u pa'anga pē 'e 10.

Sea Kōmiti Kakato : 'Io 'a e tohita'u ia 'oku 'osi lēsisita. 'I ai e ngaahi fānau ia 'oku te'eki lēsisita ia 'osi e ta'u ia 'e fiha, pea kuo pau leva ke nau fou nautolu hangē ko e me'a ko ia 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga Fika 11.

'Eiki Palēmia Le'ole'o : 'Oku totonu pē ke fakahuu'i e mātu'a ia mo e ta'etokanga.

Sea Kōmiti Kakato : 'Oku 'uhinga kehekehe.

'Eiki Palēmia Le'ole'o : Ko u fokotu'u atu Sea e Lipooti. Mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato : 'Io ki'i me'a mai ange 'Eiki Nōpele pea toki hoko mai 'a Fika 2 fakamolemole.

Tokanga fakamatala 'asi ai hangē 'oku 'i ai ha palopalema he faitu'utu'uni hopo Fakamaau

Lord Nuku : Tapu pē mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea. Ko e ki'i fehu'i pē ia me'a na'e 'ai ko ē ke 'oatu. 'Oku ou 'ohovale he hanga 'e he lipooti 'o talamai ke toe vakai'i 'a e tu'utu'uni 'a e Fakamaau. Ko e me'a ia na'a ku hoha'a ko ē ki ai koe'uhi hangē ko e kupu ko ia na'a ke me'a mai 'aki, 'a e tau'atāina ko ē 'a e Fakamaau. Ka 'oku hāngē ko e me'a ko ia na'e me'a ki ai ko ē 'a e Fakafofonga Tongatapu 5, hanga 'e he lipooti ia 'o toe 'analaiso mai 'o hangē 'oku 'i ai ha palopalema ki he Fakamaau.

Kiate au 'oku ngali fehangahangai e Lipooti pea mo e tu'utu'uni ko ē 'a e me'a. Na'e 'ai pē ko e 'uhinga pē ia 'eku 'eke atu koe'uhi ko e fo'i kupu ko ē 'o e tau'atāina 'a e Fakamaau pea

hanga 'e he Lipooti 'o hangē 'oku ne talamai 'oku 'i ai ha tu'unga 'oku 'ikai ke fakapotopoto. Ka ko 'eku 'uhinga pē na' a ku, he ko u tui au ia Sea faka'ofa'ofa e ngāue ka 'oku 'ikai ke u tui ki he hanga 'e he lipooti 'o talamai 'oku 'i ai ha palopalema 'i he tu'utu'uni ko ē 'a e Fakamaau. He ko u tui ko e me'a ko eni 'oku 'ikai ke tonu ke ongo atu ia mei Fale Alea ni ka koe'uhi ko 'ene ha'u ko ia he Lipooti ko e me'a ia 'oku fai e tokanga ki ai.

Taukave Pule'anga 'ikai palopalema tu'utu'uni Fakamaau ka ko e totonu tangata ke 'eke faitu'utu'uni Fakamaau'anga a'u ki he Fakamaau'anga taupotu taha

'Eiki Palēmia Le'ole'o : 'I kai tapu mo e Feitu'ú na Sea. 'Oku 'ikai ke 'uhinga ia ko e palopalema 'a e tu'utu'uni 'a e Fakamaau. 'Oku 'uhinga ia ko e 'eke 'a e totonu 'a e tangata 'e lava ke he fehu'ia 'a e tu'utu'uni 'a e Fakamaau 'o a'u ki he Fakamaau'anga taupotu ko e Fakamaau'anga Tangi. Kapau leva 'oku ta'efiemālie ha taha ki he tu'utu'uni ko ē e Fakamaau Polisi, 'i ai 'ene totonu ke ne fehu'ia 'a e tu'utu'uni 'a e Fakamaau, pea 'alu hake ki he Fakamaau'anga hoko. Kapau 'oku kei ta'efiemālie pea 'alu ki he Fakamaau taupotu Fakamaau Tangi. Ko e me'a ia 'oku fehu'ia. Ka ko e tau'atāina ko ē 'a e Fakamaau'anga 'oku 'ikai ke, 'oku tu'u pē ia fakatatau ki he Konisitūtone Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Lord Nuku : Mālō 'aupito pē 'Eiki Minisitā ka ko e me'a ko ē 'oku tu'u mai ko ē he Lipooti 'oku 'ikai ke fu'u fakafiemālie ia ko e hanga 'e he lipooti 'o talamai ke toe vakai'i 'a e ngaahi tu'utu'uni 'a e Fakamaau. Ko ia pē ia...

<008>

Taimi: 1850-1855

Lord Nuku: ... ko e me'a pē ia na'e fai ki ai e hoha'a mālō e fa'u lipooti.

Sea Komiti Kakato: Mālō me'a mai Fika 2. Pea ke toki me'a mai Fika 11 ē 'a Fika 12 ē. Ha'apai 12.

'Uhila moe Langi Fasi: Mālō Sea pea ko u fakatapu heni ki he Feitu'u na fakatapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. 'Uluaki 'oku ou fakamālō heni ki he 'Eiki Minisitā mo 'ene potungāue hono teuteu mai e 'a e lipooti ko eni 'oku hangē ha fu'u tohi ako ē 'oku tau lau pea 'oku lahi 'aupito e ngaahi me'a 'oku 'oku te ako mo 'ilo ki he 'i he lipooti ko eni fekau'aki mo e ngaahi founga pea mo e ngaahi ngāue 'a e Fakamaau'anga. Ko e ngaahi me'a 'oku mahu'inga 'aupito 'o kau ai mo e me'a na'e me'a ki ai 'a Tongatapu 5 kau ia he ngaahi me'a 'oku ou mahu'inga.

Tokanga ke lesisita ngaahi fakamatala mahu'inga he Lipooti Fakamaau'anga

Sea 'oku ou 'oku ou faka'amu au ke mai mu'a 'etau tokanga ki he peesi 93 konga 13.8 ko e lesisita fakamatala mahu'inga. 'Oku kau e konga ko eni 'i hono 'omai e ngaahi fika 'o e ngaahi lesisita na'e fakahoko 'i he Fakamaau'anga 'oku 'ikai ngata pē 'ene mahu'inga ka 'oku lelei

ke fakatokanga'i pea mo fai ha fakakaukau ki ai 'a e Fale ni pea pehē ki he ngaahi kupu fekau'aki.

Tokanga ki he lahi ngaahi mali 'oku fakata'e'aonga'i

'Uluaki 'oku ou fie lave atu ki he Tēpile Fika 7 'i he peesi 95 'a ia ko e tēpile ko eni ko e fekau'aki pea mo e lesisita 'o e mali kae kimu'a ai mahalo 'oku ou na'e hala hono fakahingoa e tēpile ko eni he 'oku 'asi ia ai ko e ngaahi fika eni ia 'o e 2020/2021 ka 'oku mahalo 'oku tonu ke 2021/2022 pē ko e hā e me'a kuo fehalaaki ke toki fakatonutonu pē.

Ka ko u tokanga hifo ki he ki he ngaahi mali tau to'o pē 'a Tongatapu. Ko e fo'i mali fakakātoa 'e 554 na'e laiseni fakangofua ko e mali pē 'e 525 na'e lesisita. 'A ia 'oku 'i ai e fo'i mali ia 'e 29 ai na'e fakata'e'aonga'i ia ki ha ngaahi 'uhinga 'o kau ai e 'ikai ke, 'ikai ke ō ki he Faifekau 'i loto 'i he 'aho 'e 28 ko ē 'oku tuku mai 'e he lao. Ko e me'a ko u tokanga ki ai ko e lahi e ngaahi mali 'oku fakata'e'aonga'i hili ko ia ne mole e taimi 'o e Failesisita mo e ngaahi, mo e kau ngāue mo e ngaahi me'angāue hono hono fai e ngaahi ngāue ko ia.

Tokanga ki he lahi fānau fefine 'oku mali kei ta'u iiki

Ko e hoko atu pē he peesi 96 he Tēpile Fika 8 ko e tēpile ko eni 'oku ne 'omai 'a e 'ata ai ke tau ke tau lava 'o sio atu ki he palopalema 'oku hoko pea mo 'etau fānau fefine. Ko e tēpile eni 'oku ne 'omai e ngaahi fika 'o e ngaahi mali ta'u si'i. 'I Tongatapu 'i he tēpile ko eni 'oku 'asi ai ko e fo'i mali fakakātoa 'e 23 ko e ta'u iiki. Ko e 17 'i he 23 ko ia ko e tamaiki fefine. Pea ko hono fakakātoa 'a Tonga ni ko e fo'i mali ta'u si'i 'e 33 ko e 23 ai ko e fānau fefine. Pē ko e hā e me'a 'oku hoko ki he kau tauhi fānau, ngaahi mātu'a pea mo tautolu kātoa pē he sosaieti 'oku tokolahi pehē ai 'a e mali kei ta'u iiki 'etau fānau fefine. 'A ia ko e ngaahi me'a ia 'oku mahu'inga hono 'omai ko eni he lipooti ke, he na'e 'ikai ke u lave'i ia he motu'a ni e ngaahi me'a ko eni, toki 'ilo pē eni hono lau e ngaahi lipooti ko eni.

Ko e hoko pē Sea peesi 97 ko e me'a na'e lave ki ai 'a Tongatapu 5 'aneafi fekau'aki pea mo e *digitize* ko eni 'o e 'o e ngaahi fakamatala 'oku 'asi ia ai na'e ko e ki'i hiki faka'ilekitulōnika ko eni 'oku tokoni ia ki hono fakavave'i fakafaingofua'i fakapapau'i e ngāue 'a ia 'oku ou 'oku 'osi 'i ai pē ia ka 'oku 'ikai mahalo ke faka'aonga'i ia 'e he 'e he kau ngāue.

Tokanga ki he kehekehe faka-Tonga/fakapālangi 'i he liliu lea kongā 'i he lipooti ki he tokoni'i ngaahi fāmili 'i he lao

Ko e ki'i me'a faka'osi pē Se 'i he peesi 99 kongā 14 fekau'aki eni mo e Senitā Tokoni Fakalao ki hono Malu'i 'o e Fāmili kau eni 'i he 'i he kongā mahu'inga 'aupito e lipooti ko eni 'a hono tokoni'i 'o e 'o e 'o e ngaahi fāmili 'i he laó ka 'oku 'i ai 'a e ki'i me'a si'isi'i pē 'oku ou tokanga ki ai ko e ki'i me'a faka mahalo ko e ki'i me'a faka'ētita pē ia peesi 111, peesi 111 Tēpile 14.10 'oku mahalo ko e me'a fakaliliu lea he 'oku hangē ko ē 'oku ki'i tu'u ta'emahino e 'a e ngaahi lea ko eni. Kamata pē mei he mei he 'Ulu'i Tohi ko eni 'o e Tēpile, Ngaahi Taumu'a Ola 'o e Potungāue 'i he 'ene tu'u fehangahangai mo e fakahoko fatongia ...

<009>

Taimi: 1855 – 1900

‘Uhila mo e Langi Fasi: ... ‘o e Potungāué. Ne u fīu au he feinga ke mahino kiate au pe ko e hā ko ā ‘uhinga e tu’u fehangaangai ‘a e taumu’a ‘a e Potungāué pea moe fakahoko fatongia ‘o e Potungāué. Ka na’e toki fakasio ia ki he konga fakapālangi ko ē ‘o e lipootí. Ka ko e ‘uhinga ko e fo’i lea ko e *versus* ‘oku ngāue’akí. ‘A ia ‘i he’eku vakai ki ai na’e tonu ke pehē mai, ngaahi taumu’a ola ‘a e Potungāué ‘i hono fakahoa pe fakatatau mo e fakahoko fatongia ‘o e Potungāué.

Hangē ko ē fo’i liliu ko iá ha fo’i liliu ‘akapulú. Pea ko ‘eku lau hifo pe ‘i he fo’i tēpile tatau pē ‘uluaki kōlomu pē, ‘uluaki ‘otú ‘oku ‘asi ai. Ko e tokolahi ‘o e kau hao mo’ui ‘oku nau ma’u e fakamaau totonú. Hoko atu pe ai, tokolahi ‘o e kau hao mo’ui ‘oku nau ma’u. ‘Oku lahi e ‘asi e fo’i lea ko eni ko e hao mo’ui, pea ‘oku hangē ko ē ‘okú te lau ‘e kita. Pea kapau ‘oku ‘ikai ke te ‘ilo e puipui tu’a e me’a ko ení, ‘oku hangē ia na’e fai ha taú. Ha tau pe ko e hake mai ha peaukula pea ko e kau hao ia ‘o mo’uí.

Ka ‘i he’ene ‘asi ko ē ‘i he fakapālangí, ko e *survivors*. ‘A ia kiate aú ‘oku ‘uhinga ia ko e fa’ahinga na’e fakahoko ki ai ‘a e fakamamahi ‘i ‘apí. Ko ‘eku ‘ai pe koe’uhí ka lau ‘e ha ni’ihi e me’a ko ení ‘e fu’u faingata’a ‘aupito ke mahino kia nautolu pe ko e hā e me’a ‘oku ‘uhinga ki ai e hao ‘o mo’ui. Hangē ia na’e fai ha me’a ke tamate’i ai ha kakai pea mo e ngaahi fakalea ko ē ke ki’i tokanga’i pe ‘e he ‘Eiki Minisitā ke toki fai ki ai ha ngāue.

Tokanga hā ‘ikai fakaivia he Patisetí ke fakatokolahi kau ngāue he Potungāue Fakamaau’anga

Faka’osí pe ‘oku ‘asi he polé, lahi ‘aupito e ‘asi he lipooti ko ení ‘a e nounou fakakau ngāue. ‘Oku kau e Potungāue ko ení he Potungāue ‘oku fu’u mahu’inga ‘aupito ke kaukaua pea mo lelei e kau ngāue mo nau ma’u e poto mo e taukei fe’unga. Koe’uhi ke tonu hono lēkooti pea mo hono lesisita ‘a e ngaahi ngāue ko ení ke ‘oua toe hoko ai ha fehalaaki ta ko ē ko e fehalaaki faka-kalake ia kae pehē ‘oku ‘ikai ke sai e loeá.

Ko ‘eku tokangá pe ko e hā e me’a ‘oku ‘ikai ke ‘ai ai he patisetí ke fai mo fakatokolahi e kau ngāue he Potungāue mahu’inga ko ení. Kae lava ke lele lelei e ngāue pea ‘oua ‘e toe ‘asi mai he lipooti ta’u kaha’ú ‘o pehē mai ‘oku nounou e kau ngāue. Koe’uhi kae lava ke tau fiemalie he fakahoko fatongia ‘a e Potungāue ko ení. Ko hono fakakātoá Sea kou fakamālō ai pe ki he ‘Eiki Minisitā. Kau eni he lipooti faka’ofō’ofa, ‘aonga ia ke te toki ‘alu kita ‘o nofonofa ha taimi kehe ‘o lau faka’auliliki e lipootí ke ma’u ha’ate mahino lahi ‘aupito ki he anga e fakahoko fatongia ‘a e Potungāue ko ení, ko ia pē Sea. Pea ko u fokotu’u atu.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io, me’a mai, mou tui ai pē homou koté, ‘osi pe me’a ko ení pea tau pālōti.

Mo’ale Finau: Mālō ‘aupito Sea, miniti pē ‘e 2. ‘Eiki Sea ko u fie fakahoha’a atu pe au ‘i he peesi 85, 86, 87 me’a pē na’a ku fakahoha’a ki ai ‘anenai ‘Eiki Sea ‘ikai ke u fu’u lōloa.

Fakamālō au ki he Minisitā ‘Eiki Sea he lipooti ko ení. ‘Oku mahino pē ngaahi fetō’aki ‘i he ngaahi faka’uhinga ka ‘oku mahu’inga. ‘Eiki Sea ko e ngaahi peesi ko ení ‘oku felāve’i mo e ngaahi tohi kolé. Ne u lave ‘anenai ki he kāinga ko ē ‘i Ha’apai ko e lahi tahá, ke mea’i foki Sea ko Ha’apai ia ‘oku ‘osi e māhina ‘e ua ‘oku te’eki ke fai ha hopo ia. Pea ko u tui au ko e fo’i *credit* ia ke tau foaki ki he vahefonua ‘i he’enu tauhi e lao e fonua ‘Eiki Sea. Ko e kau Fakamaau ko ē ‘oku nau ‘i Ha’apai ‘oku nau fiemalie ‘aupito ‘oku nau ‘i ai pē ko e ngaahi fatongia kehekehe ka ko e hiá ‘Eiki Sea, ‘osi e ngaahi māhina toki ‘asi mai ki fale hopo.

Ko e lahi taha pē ki'i me'a 'oku mau fehanganhangai mo ia 'Eiki Sea ko e ngaahi tohi kolé, 'oku mea'i pē he 'Eiki Minisitā. Pea 'oku hā lelei pē 'i he ngaahi fakamatala ko eni 'Eiki Sea kuo fakamālō'ia he kuo fakamatala'i lelei 'a e founḡá, 'asi pe ia hē. 'Oku 'ikai ke toe 'asi ia hē, fiema'u ke kumi ha loea 'Eiki Sea. 'Osi tu'utu'uni pē 'e he Fai Lesisita Senialé fakahinohino pē ki'i founḡa ko 'enau ō ki 'ofisi 'o kapau 'oku tau pehē ko ha fā'ele na'e 'ikai ke lesisita. He ko e taimi ko ē 'Eiki Sea 'oku 'ikai ai ke ma'u ko ē hingoá hangē ko e me'a na'e me'a ki ai ko ē 'anenaí 'oku pa'anga 'e 10 'o kapau te te 'alu atu 'oku ma'u 'ete lekootí. Ko e ō atu ko ē 'oku molé Sea ko e 200 ia. He 'e foki ia ki he loea 'ai e ki'i tohi, mo e tohi mo e tohi, lahi e 'ū tohi pea 'oku 'alu hake leva ia 'o 200.

Ko Ha'apai 'Eiki Sea 'oku palopalema ai 'i he 200 pea ko e 'uhinga ia 'Eiki Sea 'a e fa'a tokoni 'a e motu'á ni 'i he fo'i *stage* ko iá. 'I he tu'unga ko iá 'oku tokoni ko e 'uhingá ko e tu'unga fakapa'anga. Ka ko u fakamālō pē au ia 'i he me'a ko eni 'oku 'asi lelei 'i he ngaahi 'ū kole ko 'eni 'oku lahi 'aupito 'oku 'osi 'i ai pē ki'i founḡa ngāue 'e ...

<010>

Taimi: 1900-1905

Mo'ale Finau: ... fakahinohino pe ia 'e he kalaké mo e tamaiki ko ē 'oku ngāué ko 'ete tu'u atu pē te nau talamai, 'omai e ki'i tohi ko ē, 'omai mo e ki'i tohi ko ē pea ke foki mai pē koe 'o pa'anga 'e 10 ho tohi ta'ú.

'Oku ou tui au Sea ko e tokoni lahi ia koe'uhí he ko e polopalemá 'ete 'alu ko ē ki he loea. Pea 'oku mo'oni pē foki e loea 'Eiki Sea he na'e ako lelei ia, 'oku 'i ai 'ene *fee* ke fakahoko 'aki 'ene totongí. Ka ko e fatongia 'o e Pule'angá ke tokonia 'a e si'i kakai masiva he fonuá ni Sea. Pea ko ia 'i he'ene pehē 'oku 'i ai 'a e makatu'unga lelei 'oku 'omi he lipootí koe'uhí he 'oku fanongo mai e kakaí ki he'etau talanoa ko eni 'Eiki Sea. Ka te te lava pē 'o hangatonu ki he 'ofisi ke fakahinohino'i kita ke fai ha ki'i tohi *support* 'oku fiema'ú ke 'oua te te toe takai ha feitu'u ke te ongo'i 'oku te faingata'a'ia he tu'unga faka'ekonōmika 'oku 'i ai 'a e fonua ko Tonga 'i he 'aho ni.

Ko hono fakalukufuá 'Eiki Sea 'oku ou fakamālō ki he lipootí he 'oku mahino lelei mai pē heni 'oku toe tokonia pē mo e nima vaivaí. Pea 'oku ou tui ko e 'epoki ia 'oku totonu ke tau a'u ki ai 'Eiki Sea. Ke tau hanga 'o faka'ata ki tu'a 'oku 'i ai pē 'ofa 'i he kau taki e fonuá. Mahalo ko e taimi lahi foki 'Eiki Sea ko 'etau *make money* ia 'oku tau fūfū e ngaahi me'a ke fakamamafa'i 'aki koe'uhí 'o lava ke tau totongi ha sēniti lahi. Ka 'i he'eku sio hifo ki he 'ū peesi ko eni 'oku ou fiefia he 'oku fakamatala lelei ai ki he nima vaivaí pea te ke kei lava pē ke ke fakamama'o koe mei he ngaahi pa'anga 'oku lahi he ko e founḡa ngāué 'oku 'osi kakato pe ia hē. Fakamālō atu Hou'eiki, fakamolemole atu Sea kapau 'oku fa'a lahi 'eku fa'a talangata'a ki he Feitu'u na ka ko e anga pe ia 'etau ngāué pea 'oku mea'i pē he Feitu'u na. Ko u tui 'oku fuoloa e Fale ni ko e anga ia 'o e fononga'anga 'etau ngāué, 'i ai e fetō'aki pea 'ofa ke ke ma'u ha Sāpate Tamai lelei 'Eiki Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Koe'uhí pē 'oku toe ki'i kamo mai e Fika 7 pea te u 'oange pē faingamālie he 'oku 'i ai pē 'ene totonu Hou'eiki. Ko e 'osi pē ko eni pea tau pāloti leva.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea. Tapu mo e Sea, mālō e ma'u faingamālie. 'Oku ou, 'oku 'i ai pē me'a 'oku ou fie lave ki ai ka ko u ki'i fie faka'eke pē ki he Minisitā. 'Oku ou fiu fakasio

‘i he’ene patiseti *detail* ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Atita Senialé pe ‘oku ‘ikai ke kau ia ‘i he malumalu ko ení?

'Eiki Palēmia Le'ole'o: ‘Ikai. Ko e ‘Atita Senialé ia ‘oku ‘i he malumalu ia e Sea e Fale Aleá.

Paula Piveni Piukala: *Ok.* ‘E Sea ‘oku mahu’inga kia au e me’a ni. ‘Oku ou fakatokanga’i hifo e ‘Ofisi ‘a e *Lord Chancellor* ‘oku kau ia heni pea mo e *Electoral Commissions*. Ko e Pēnoló ‘oku anga fēfē ‘enau patisetí ‘anautolu?

'Eiki Palēmia Le'ole'o: ‘Oku ‘i he ‘Ofisi Palasí ia.

Tokanga ki he kupu 61 Tohi Tu’utu’uni Ngāue ‘a e Fale Alea fekau’aki mo e tohi ‘ave takai (*circular*)

Paula Piveni Piukala: ‘Ofisi Palasí. Sea ko e, ‘oku ‘ikai ke u toe lave au ki he ‘ū me’a ‘oku, pea ‘oku mahino kiate au ko e ‘ū kakano ko ení te tau lava ‘ohake ke tokoni kiate kitautolu hono fatu e Patisetí. Ka ko u fie lave au ki he fatongia ‘o e Fale ni fekau’aki pea mo e ngaahi mahu’inga ‘o e fale’í, ‘o e fale’i fakalaó. Sea ‘oku ou fie taki e tokangá ki he kupu 61 e Tohi Tu’utu’uni. Ko u faka’amu ko ení Sea ke u ‘oatu, ke ‘oua ke talatala atu e me’a ko ení ‘amanaki ke tau ō ki he Patisetí. He ‘oku ou fakatokanga’i ‘oku ‘osi hoko ia ko e fo’i angamaheni. Te u lave ki he me’a ko ení he na’a ku ‘osi malanga ai kimu’a fekau’aki pea mo e anga ‘etau fakalele.

He ‘oku mahino kiate au na’a ke fakamanatu mai Sea e Tohi Tu’utu’uni, ka ko e ‘osi ‘eku lau e Tohi Tu’utu’uni, lahi ‘aupito e me’a ‘oku maumau’i. Ka ko ‘eku fie tokanga pē ke tau tokanga ki ai. He ko e *review* ko ē ko ē he Fakamaau Lahí he Fakamaau Lahí ‘a e, ‘a hono fehu’ia ke *judicial review* ‘a e faitu’utu’uni e Fale ni ‘o ngaue’aki ‘a e *circular*. Pehē he Fakamaau Lahí ko e *circular* ‘oku ‘uhinga pe ia ki he *administrative matter*. Ko e ngaahi *resolution* ko ē ‘oku fai ‘i Falé kuo pau ke hikinima’i ia. ‘Ikai ke fe’unga e tiki ia ‘i hono ‘oatu e pepá ki homou ‘apí. ‘A ia ko ‘eku sió ‘oku tau feinga ke tau hanga ‘o *manage* e fa’ahi ‘o e ngaahi faha’i kehekehe ka ko u tokanga he ko e me’a ko ení na’a ku lau he miniti ko ení ‘e Sea he fo’i *issue*

...

<002>

Taimi: 1905-1910

Paula Piveni Piukala: ... ko eni ko au ‘oku ou hoha’a ki ai he me’a ko eni ko e *confidential*. Ko ‘eku lau ‘a e miniti ‘o e ‘aho 26 ‘o Mē 2020 pea na’e miniti fika 6 fika 7 fika 8, na’e tu’utu’uni ‘a e Fale ni ki he *confidentiality* ‘a e *contract*, pea tali ia ‘i he Fale ni, ‘ikai ke sivi’i ia ‘e he Fale ni, tuhu’i mai ‘e he Fakamaau ‘etau *rules* 61 ‘uluaki, tukukehe ‘a e ngaahi me’a ‘oku ha ‘i he kupu 18 ‘o e Lao ki he Fale Alea, ‘oku ‘ikai totonu ke lea pē fakahaloto ha Mēmipa ki ha me’a ‘oku ‘i ai ha’ane kaunga fakapa’anga, kaunga fakapa’anga pē kaunga fakafō’ituitui, pē ‘i ai ha’ane monū’ia faka’eia pē.

Ko ‘eku ‘uhinga ‘eku ‘ohake Sea he ‘oku *confidential*, sai, koe’uhi ko e ‘ikai ke ‘ilo ‘e he Fale ni ko hai ‘a e ngaahi kautaha *contract* ko eni, monuka e, he taimi na’e pāloti’i ai, ‘a e *contract* ko eni ‘i he Fale ni.

Ko e ‘uhinga ‘eku ‘ohake ke tau ki’i tokanga ange mu’a mahino kiate au ko e ‘osi eni ‘etau talanoa tau ‘alu atu ki he patiseti. ‘Omai ‘e he Fakamaau ko e ‘uhinga ‘eku fakalavé he ko e

miniti ko ia peesi 43, sio ko e fakalea mai eni 'i he miniti. Ko e ngaahi kautaha ko eni kuo 'osi palomesi tu'u he *contract*, ka tōmui e pa'anga e 3000, he 'aho mei he ngaahi fo'i 'aho ko ē 'oku. tomui ai, ka 'oku palōmesi 'a e fo'i, ka tōmui pa'anga 'e 3000 he 'aho. 'A ia ko e 'uhinga ka, ko e tu'u ia 'i he *contract* ka tomui pa'anga 'e 3000, pea ka kapau 'e tomui e totongi 'a e Pule'anga, he 'ikai ke nau faka'ilo 'enautolu.

Ko e 'uhinga 'eku fakalave Sea, tau talanoa he 'ikai ke fua 'a e mango mo e niu, ka ko 'etau ta'etokanga ki he fale'i 'oku 'omai, fale'i fakalao 'oku ou sio hifo ki he patiseti 'a e fale'i fakalao, pea 'oku toe 'i ai pē mo e fale'i fakalao mei he heni, pē ko e makatu'unga he hā 'a e 'ikai ke nau *overlook* 'enau *overlook* 'a 'etau Tohi Tu'utu'uni. He 'oku faka'atā pea 'oku ou fakamālō heni ki Tongatapu 4, me'a ko eni na'a ku hanga 'o *raise*, kuo ne 'osi 'ave, tali 'e he Fakamaau, 'oku 'i ai 'a e case, *prime facie*, ko e 'uhinga ia 'oku 'i ai 'a e makatu'unga lelei. Ka ko 'eku tokanga ki he'etau faitu'utu'uni, na'a ke me'a mai Sea ki 'Eua 11, 'ene fakatokanga'i 'ene hala pea ne fakatonutonu.

'Oku ou hoha'a mo au kia tautolu 'i he hiki vāhenga na'e faí, ka 'oku ou 'ilo'i ko e fale'i, ka 'oku 'ikai, ka 'oku tau matavalea, ka ko e me'a eni 'oku ou fie to'o maí. 'I he līpooti ko ē Asika ko e lau eni 'a e kau Fakamaau 'na'e totonu ke vilitaki atu 'a e Poate, mo e Sekelitali 'a e kautaha ke fakahoko ha ngāue taau fe'unga mo fakapotopoto."

Ko e 'osi e 'e 'osi e 'a 'ene hanga 'o tuku mai ko e Talēkita ko ē ko ē 'o e *Shipping* na'a ne takihala'i 'a e poate, faitu'utu'uni 'a e poate 'ikai ke 'i ai ha *document* 'ikai ke 'i ai ha *basis* ke 'omai 'a e lao, tau pehē ko e lao, na'e totonu ke vilitaki atu.

Ko e palopalema ko eni 'oku fetaulaki pea mo e Minisitā *MOI*, pea mo e kautaha tanu hala ko eni, na'e hanga 'e he Fale ni 'o tali *legitimise*, kae ngoto ko ē vaka ko u talaange na'e totonu, 'a ia ko 'eku fakalavé Sea, 'oku pehē ni, ki he taimi ko ē 'oku tau 'alu ai ki he patiseti mahu'inga kia au ke tau sivi'i 'a e patiseti pē 'oku ne *attack* 'a e ngaahi matavaivai 'oku 'omai mei he le'o 'o e kakaí. Pea 'i he'ene pehē 'oku ou fakatokanga koe'uhi ko e Tohi Tu'utu'uni ke 'oua te tau tokanga ki he founga ngāue, 'o fu'u lahi ange ia he fatongia 'oku tau hanga 'o fakapapau'i, sio ko e faka'ofa taha kia au eni Sea ko e fakalea ko ē 'e he Fakamaau 'oku pehē ni. "Ko e *failure of public duty*," 'uhinga mai kia kitautolu, *failure of our public duty*, 'ikai ke tau hanga 'o sivisivi'i ke tau fehu'ia pē ko e makatu'unga 'oku tau 'ave takaí, 'oku 'i ai hono makatu'unga fakalao. 'Oku mahino mai 'i he 'aho ni ...

<005>

Taimi: 1910-1915

Paula Piveni Piukala: ...'Oku 'i ai 'a e fehalaaki *we fail our public duty* ka ko e 'uhinga ko ē 'a'aku sio toe kovi ange 'a e fo'i fakalea ko eni ke hanga 'e he Fakamaau'anga 'o *prevent against abuse of legal process by fanongo mai ki heni by busy bodies*. Ko 'eku 'uhinga 'oku mata'ivalea 'a e Fale ni ko e 'ikai ke tau hanga 'o ma'u ha fale'i lelei fekau'aki pea mo e ngaahi *issue* ko eni e *confidentiality* pea mo e founga pāloti 'o ha *Resolution* pē ko ha *Motion*.

'A ia kia au Sea mahino kiate au ia 'a e 'ū palopalema ko eni 'oku mahino pē kiate au 'a e me'a na'a ku *raise* 'i he Fakamaau'anga ko ē 'i Mu'a. Ko u sio hifo au ko e ki'i *development budget* ia ko eni ia poini 4.

Lord Nuku: Sea kātaki pē ki'i kole fakamolemole atu pē mu'a 'Eiki Sea ke ki'i fakatonutonu atu pē mu'a e Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: 'Io fakatonutonu me'a mai 'Eiki Nōpele.

Lord Nuku: Koe'uhí 'oku ou lave'i pē au 'a e me'a ko ē 'oku 'uhinga ki ai ka 'oku mavahe 'aupito eni ia mei he fakamatala fakata'u ko ē na'a tau 'i ai Sea. Ko u tui au Fakafofonga ke toki 'omai koe me'a ko ena hano taimi 'ona, he ko u fiu kumi au ha peesi 'i he fakamatala fakata'u ka 'oku ke hanga foki 'e koe 'o taki mai e me'a ke 'omai ki Fale Alea. Ka ko e 'omai foki ia ki Fale Alea ke te hanga 'o fakamavahevahe'i 'a e anga ko ē 'etau founa pālōti mo e founa ngāue'aki 'e he Fale Sea.

Ko e me'a ko ia Sea he kupu 62 ia ko e me'a pē ia 'a e Fale ke tau hanga 'o fakakaukau'i 'etau founa ngāue. Ka ko u ki'i kole atu pē Fakafofonga mo'oni 'aupito 'a e me'a 'oku ke tokanga ki ai ka ke toki 'omai pē 'e koe hono taimi, kae tukuange mu'a 'a e fakamatala ia ko ē fakata'u he ko e me'a 'e taha ko e fu'u 'ova lahi ko eni anga ko ē 'etau fakataha 'oku vahe e 'ū me'a pehe ni Sea?

Sea Komiti Kakato: 'Oku 'i ai e Lao he Konisitūtone he 'ikai ke ngāue fakatamaio'eiki ha taha ki ha taha.

Lord Nuku: 'A ia 'oku vahe pē?

Sea Komiti Kakato: Ko e Konisitūtone ia.

Lord Nuku: Ko ia ta 'oku fakasi'isi'i hifo ā fakamole ka tau faitu'utu'uni ā ki he me'a ka tau...

Sea Komiti Kakato: Mahu'inga 'aupito 'aupito pē ngāue ko eni 'oku tau fai he ko e ngāue ki he me'a 'a e fonua.

Lord Nuku: Ko ia ko 'eku fakatonutonu atu ia 'oku 'ikai ke 'asi e peesi ko eni. 'Oku ou tui au ki he'ene fakamatala ka 'oku 'i ai hono feitu'u ke 'omai ai.

Paula Piveni Piukala: Faka'apa'apa pē au Sea.

Lord Nuku: Ka 'oku 'ikai ke 'omai ia heni Sea. Ko e fakatonutonu pē ia.

Paula Piveni Piukala: Faka'apa'apa pē Sea ki he Nōpele, pea 'oku 'ikai ko ha 'uhinga eni ia, ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku ia Sea he ko e 'amanaki eni ke tau tutuku, ka 'oku ou fakatokanga'i 'e au 'a e me'a lahi ka ko u fie lave pē ke toe 'i ai ha toe...

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga, me'a mai pē Feitu'u na fē peesi 'oku 'asi ai e me'a ko ena 'oku ke me'a ki ai. Te ta kehekehe pē he faka'uhinga he kongā 61 ē. Ko e kongā 61 ko e fatongia ia 'o e Sea 'o kapau 'oku mea'i he Sea ha taha 'i he Fale ni 'oku 'i ai ha'ane felāve'i mo ha pa'anga 'a ia 'oku kaunga tonu ki ai pea 'oku 'i he Seá ke tu'utu'uni ke 'ave ha tohi ki he komiti ke vakai'i pea te ne ta'ofi ha Mēmipa he Fale ni.

Paula Piveni Piukala: Ka na'e *deprive* foki 'a e Sea ia he *confidentiality*. Na'e fakangatangata 'a e mea'i ia 'e he Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko e taimi pē ‘oku ou lea ai. Ko e me’a ko ē ‘oku tupu ai pē ‘a e hangē ko ē ‘oku tau fetō’aki kehekehe ko ho kei me’a ‘i ‘olunga. Me’a mai pē Feitu’u na he me’a ‘etau lipooti kae ‘uhinga ka tau hoko atu pē, he ko u ‘ilo.

Paula Piveni Piukala: Ko u ‘ilo pē kuo hela’ia e Hou’eiki, ka ko e anga pē ‘eku tokanga ‘a’aku Sea ko e ‘uhinga ke ‘oua te tau toe fihia he’atau foki mai ki he Patiseti.

Sea Komiti Kakato: Ko e Patiseti Hou’eiki. Ki’i me’a hifo pē, me’a teuteu takitaha teuteu pea ke me’a mai ‘o, he ko au ‘oku ou tui au ki he Feitu’u na. ‘Oku ‘i ai e ni’ihi ia heni ‘oku ‘ikai ke nau lava nautolu ‘o sivilisivi’i ‘a e Pule’anga ko au ‘oku ou tui au ki he sivilisivi’i. Na’a ku ‘osi fai pē ‘eku lea he Fale ni he kamata’anga homou hū mai mo e Fika 4 ‘oku ou sai’ia ho’omo me’a mai koe’uhí ke sivilisivi’i, ka ‘i ai ha kakai lelei ke nau ...’a e kau fakaanga *opposition* ‘e ma’u e Pule’anga lelei. Pea kapau ‘oku ‘i ai ha ni’ihi he Fale ni ‘oku ‘ikai ke ...tau’atāina pē ia ka ke teuteu e Feitu’u na pea u teuteu mo au he koe’uhí ko e ‘aho ko ē ‘e fai ‘a e ...ko e hau he faingofua ‘a e lau Patiseti mahalo kuo fuoloa ta’u pē ‘e e ngāue ko e kumi e pa’anga ia te u lava pē au ‘o vakai’i ‘i he’eku ma’u vaivai, ka ‘oku mo’oni e Feitu’u na, totonu ke tau mateuteu ‘aupito ‘aupito he teuteu ke alea’i e Patiseti.

Tokanga ke fakafoki mai ngaahi Lipooti Fakata’u ngaahi Potungāue Pule’anga ki Fale Alea

Paula Piveni Piukala: Ko ia mālō Sea.

<007>

Taimi: 1915-1920

Piveni Piukala : ... pea ko e faka’osi pē ko u, ‘ikai ke u ‘ilo’i pē ko e fē taimi ke u fakamanatu ai he ‘oku te’eki ai ke ‘omai ‘a e ngaahi lipooti ‘a ē ko ē ko ē na’e ‘osi, Mo’ui, Ako, Polisi pea mo e, he ‘oku mahu’inga ia ki he ngāue ni.

Sea Kōmiti Kakato : ko e lipooti ko ia ‘e foki mai e kau Minisitā ko ia ‘e fakahū mai. ‘I ai mo e lipooti ‘e *MEIDECC* heni tatali mo ia pē ki he Minisitā ha’ana ‘a e lipooti.

Paula Piveni Piukala : Pea ko e fakakātoa Sea ‘oku ou fakamālō atu au ki he kau Mēmipa fakamālō ki he Minisitā. ‘Oku kau eni ia he lipooti ‘oku ou sai’ia au ia ai. Neongo ‘oku te’eki ai ke kakato ‘eku ako au e ki’i lipooti ka ko e me’a pē ‘oku ou fiefia ai aú ko ‘ene ‘omai ‘ene *budget detail*. He ko e, kia au ko ‘ene ‘uhinga lelei pē ‘ana ia ‘oku ‘uhinga lelei. ‘E ‘i ai pē ngaahi fakakaukau ia kae tuku pē ke toki ‘oange he patiseti he ko e taimi ia ‘oku ou sio ‘oku mahu’inga mālie ai.

‘I he’ene pehē ‘oku ou fokotu’u atu ‘e au Sea ‘oatu ‘a e talamonū ‘a e ngaahi Sāpate Tamai. Mālō.

Pāloti ‘o tali Lipooti Fakata’u 2021/2022 Potungāue Fakamaau’anga & Ngaahi Fakatonutonu

Sea Kōmiti Kakato : Fokotu’u pea pou pou ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Lipooti ‘a e Fakamatala Fakata’u 2021/2022 Potungāue Fakamaau’anga fakahā ‘aki pē hiki ho nima fakataha mo e ngaahi fakatonutonu ē.

Kalake Tēpile : Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Taniela Likuohihifo Fusimālohi, Mō'ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia Le’ole’o, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu’iha’angana. Loto kotoa e Hou'eiki ko eni ko e toko 17.

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki loto kotoa ki ai ‘a e Hou'eiki ‘ikai ke toe ui atu hangē ko ‘etau angamaheni ko hai ‘oku ‘ikai ke loto ki ai ko ena ‘oku mou laumālie lelei kotoa ki ai. ‘Eiki Minisitā ka ko e Palēmia Le’ole’o fakamālō atu mei he motu’a ni ki he Feitu’u na.

'Eiki Palēmia Le’ole’o : Kātaki Sea. Tapu mo e Feitu’u na fakatapu atu ki he Hou'eiki Kōmiti ‘oatu pē ‘a e fakamālō mei he motu’a ni hono tali lelei ‘a e Lipooti vaivai ko eni ‘a e Potungāue. Pea ‘oku ‘amanaki atu pē ke toki ‘omai ‘a e Lipooti ko ē ‘a Pilīsone ka ‘oku meimei ‘aho kotoa pē ‘oku ngāue ai ‘a e Pilīsone 'Eiki Sea. Kuo mea’i pē ia ‘e he Fale he lolotonga ni. ‘Oku fai e feinga ke fakakakato e ‘ū tu’unga ko ia kuo ava ‘i he Pilīsone kae hoko atu e ngāue kae mālō ‘aupito hono tali ‘a e Lipooti ko eni. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Hou'eiki ko ‘ene lava ia ‘etau ngāue ‘i he efiāfi ni. Kimu’a pea tau liliu ‘o Fale Alea ko u fie fakamālō atu kia moutolu kotoa mei he Feitu’u na 'Eiki Palēmia Le’ole’o kae 'uma’ā ‘a e Hou'eiki Minisitā, Hou'eiki e Fonua kae 'uma’ā ‘a e kau Fakafofonga e Kakai kae pehē ki he ‘etau kau ngāue. Fakamālō ki he kakai e fonua ‘enau kei me’a mai ki he Fale ni fekau’aki pea mo e fa’a feme’a’aki ‘i he Fale ni. Kole fakamolemole atu pē mei he motu’a ni kia kimoutolu kotoa kapau na’e ‘i ai ha to’o fatongia ‘a e motu’a ni hōhoa tamaki pea mo homou ngaahi laumālie, mou fakamolemole’i e motu’a ni. Te u feinga pē ki hoku lelei tahā makatu’unga pē ki he lelei fakalūkufua ‘o e fonua.

Talamonū atu he Sāpate Tamai, fakamālō atu ki he Fakafofonga Fika 6 he ‘ikai ke ngata ‘emau toutou fakamālō atu. Ko e me’a’ofa ko ia ‘oku ke ‘omi ki homau ngaahi lotofalé lave ai homau ngaahi fāmili kae 'uma’ā foki ‘a e ngaahi vāhenga ‘oku mau kau ki ai ko e Tohitapu. Pea ko u tui ko e melie’anga ia ko ē ‘o e Sāpate Tamai hangē pē ko e me’a fale’i na’e ‘oatu ‘e he 'Eiki Sea Fale Alea. Hou'eiki ko e ‘oatu e tohí ke ke me’a ki ai. Ko hono ‘ai ‘e taha ke toe mahino, me’a ‘o lau ‘a e Tohi ke mahino ‘a e hokohoko ‘a Senesi kia Fakahā pea mo e ngaahi kakano ‘o e Tohi ‘i loto ke ‘aonga ia ki homou ngaahi fāmili. He taimi ni te tau liliu leva ‘o Fale Alea.

Liliu ‘a e Fale Alea he ‘osi e 7:00 Efiāfi

(Ne me’a mai leva 'Eiki Sea Le’ole’o – Lord Tu’iha’angana ki hono me’a’anga)

Lipooti Ngāue kuo lava he Komiti Kakato

Lord Tu’ilakepa : Tapu pē mo e Feitu’u na 'Eiki Sea tapu atu ki he Palēmia Le’ole’o kae 'uma’ā ‘a e Hou'eiki Kapineti Hou'eiki Nōpele kae 'uma’ā ‘a e kau Fakafofonga e Kakai. 'Eiki Sea kuo maa’uloloa he uike ni pea lahi ‘aupito ‘aupito ‘a e ngāue mo e feme’a’aki, ka ‘oku ou fie fakahoko atu pē ki he Feitu’u na ‘a e ngāue na’e fakahoko ‘e he motu’a ni ‘a ia ko e ...

<008>

Taimi: 1920-1925

Lord Tu'ilakepa: ... Lipooti 'A'ahi 'a e Tongatapu 4 tali ia 'e he Komiti Kakato. Lipooti Fakata'u 'a e Potungāue Fakamaau'anga 2021/2022 tali mo ia 'e 'Eiki Sea mo e ngaahi fakatonutonu. Fakahoko atu ki he Feitu'u na ke fakahoko ha ngāue ki ai mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o Fale Alea: Fakamālō atu 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato 'a e ngāue kae'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'i he fakahoko e fatongia 'o e Komiti Kakato ka tau fakakakato ai leva ia 'i he Fale Alea 'o Tonga.

Pālōti 'o tali Lipooti 'A'ahi Faka Fale Alea Tongatapu 4

Ko ia 'oku loto ke tali Lipooti 'A'ahi Faka Fale Alea Tongatapu 4 fakahā 'aki e hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia Le'ole'o, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Veivosā Taka, Vātau Hui, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki ko eni toko 17.

Pālōti 'o tali Fakamatala Fakata'u Fakamaau'anga 2021/2022 & ngaahi fakatonutonu

'Eiki Sea Le'ole'o Fale Alea: Mālō. Tali ia pea tau hoko atu ki he Fakamatala Fakata'u Fakamaau'anga 2021/2022 mo e ngaahi fakatonutonu ko ia 'oku loto ke tali kātaki fakahā 'aki e hiki hono nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia Le'ole'o, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Veivosā Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki ko eni toko 17.

'Eiki Sea Le'ole'o Fale Alea: Mālō Hou'eiki pea hangē pē 'e Hou'eiki mou mea'i ko e ngata ia 'etau 'asenita ki he efiāfi ni pea hangē pē 'oku mou mea'i kuo 'osi tufaki atu 'e he Kalake ko e 'amanaki ke Tāpuni e Fale Alea 2022 Tu'apulelulu 'Aho 25 'a ia ko e Tu'apulelulu uike kaha'u. Pea ko e lava eni 'etau ngaahi ngāue tukukehe fakafoki e ngaahi Fakamatala Fakata'u 'a ia kuo a'u mai ia ki he taimi ni 'a ia ko e *MEIDECC* pē tukukehe e ngaahi fakamatala ko eni 'oku 'osi na'e 'osi 'ohake, potungāue 'e tolu 'apē pē fā ka 'oku hangē pē ia ko e me'a 'oku mou mea'i kuo 'osi a'u ia ki he taimi ko eni te tau tāpuni. Pea 'oku taimi tatau 'oku ngaahi lipooti ia ko eni hangē ko e fo'i Lipooti ko ena 'a e *MEIDECC* mo e ngaahi lipooti lalahi ko ena e ngaahi potungāue lalahi ko eni 'oku fiema'u ia ke ai e taimi ke mou lau. Ka kuo a'u mai 'etau ngāue 'a tautolu ko eni na'a tau talu mei he uike ni he Monite 'etau lele 'aho lele po'uli pea 'oku 'osi mahino leva kuo pau ke tau hoko atu tautolu ki he ngaahi tu'utu'uni ko eni ko ē ke tāpuni e Fale Alea 2022. Ka 'e fakaava leva 'a e To'u Fale Alea 2023 'a ia ko e Tu'apulelulu

kaha'u pea 'e fakahoko ai 'a e tāpuni pea 'oku fakaangaanga ki he uike hoko pē Tu'apulelulu 'aho 1 pea 'e fakaava leva ai 'a e To'u Fale Alea 2023.

Pea ko e 'osi 'oatu e 'ū naunau ko iá hangē pē ko ena 'oku mou 'osi mea'i Hou'eiki ko e ngāue lahi pē ia 'etau kamata ko e Patiseti 'a e fonua ko u tui 'oku 'osi tufa atu e ngaahi naunau ko ia pea 'e toki 'i ai pē ha ngaahi me'a 'e fekau'aki mo ia ko e vave taha pē 'ene hū mai ki he 'ofisi fakakakato ai pē ka moutolu ke mou me'a ki ai. Ko e 'ikai ko ha taimi lahi ko e taimi si'isi'i pē eni ke tau fakakakato e ngaahi ngāue angamaheni ko ia.

Ko ia he taimi ko eni ko u tuku atu pē ki he ngaahi tēpile ko ia 'oku 'i ai ha taha 'oku fie me'a ki he Hou'eiki pea mo hono me'a mai e kakai hono vāhenga fakamālō pē pē ko e talamonū pea toki hili ko ia pea toki fai atu ha tu'utu'uni. Pule'anga ...

Kolea e poupou mo e talamonu kia Iam Tongi he teu fainolo fe'auhi *American Idol* he Sāpate

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku ou tapu mo e Sea ko e pōpoaki pea mei he fānau tama 'a Tongatapu 7 ko eni 'oku 'i ke kole atu ki he kakai 'o e fonua ke nau poupou ange hono teke'i ko e 'aho Sāpate ko eni 'e 'oatu ai pē mo 'etau talamonū ki he foha ko eni 'i he 'amanaki *final* 'i he 'aho Sāpate ko e faka'amu pē ia Sea mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o Fale Alea: Mālō 'aupito Tongatapu 7 pea ko u tui hangē pē ko ē na'e ...

<009>

Taimi: 1925-1930

'Eiki Sea Le'ole'o Fale Alea: ... na'e feme'a'aki ki ai 'a e Fale Aleá 'anenaí 'i he ki'i talavou ko ení, 'oku faka'amu 'etau poupou. Pea 'oku ou tui 'oku poupou lahi 'aupito hotau kāinga Tonga 'i 'Amelika ka ko 'etau toe poupou mo e lotu atu mei heni ki he vouti mo e ngaahi me'a pehē ki hono teke tokotaha ko ení. Kuo 'osi 'i he langilaú ia, ko 'ete a'u 'a kita ki he *top 3* ko eni he fe'auhi ko eni 'a 'Ameliká pe ko hai na'a ne 'ilo te tau toe poupou atu pē mo teke na'a fuofua a'u ia ha Tonga ki he tumutumú. Ko ia 'oku tau fakatokanga'i pē, tau fai pē 'etau poupou atu hotau ngaahi kāinga, fakamanatu atu ka ko u 'osi 'ilo 'e au ko e kāinga Tonga 'i 'Amelika 'oku taha pē 'enau me'á ke tokanga atu au ki he taimi vouti ko ení tautefīto ki he vouti faka'osi ko eni he Sāpate ki he *top* tolú pea mo e talamonū atu pē ki he talavou ko ení ki he 'amanaki ...

Lord Tu'ilakepa: Sea tapu pē mo e Feitu'u na.

'Eiki Sea Le'ole'o Fale Alea: 'Io.

Kole na'a lava ke fakaa'u atu mei Fale Alea 'a e talamonū kia Iam Tonga he teu fainolo fe'auhi *American Idol*

Lord Tu'ilakepa: Ngali pē fakalōloa fakahoko atu pē ki he Feitu'u na. Ko 'eku kole pē 'a'aku ia ki he Feitu'una, me'a pē foki 'a e me'a ko eni 'oku tau feme'a'aki ki ai hono fakalangilangi'i 'o e talavou ni. 'Oku ke me'a mai ki he Tohitapu ko ē ko e fo'i fakamanatu melie, 'ikai pē ke toe ngalo he'eku mo'uí 'a e 'omai he fa'ē ka ko e Fakafofonga Fika 6. Ko 'eku kole 'a'aku ki

he Feitu'u na, 'ikai ke lava 'o 'ai ha ki'i tohi 'a e Feitu'u na. Fakamālō ki he fāmili ko ení mo e poupuu atu. Ko e taimi ko ē te nau ma'u ai e ki'i tohi ko ení, kia au ia kapau 'e lau he fa'ē ko ení pea mo, ko e ongo 'aupito 'aupito. Teuteu e fu'u Sāpate Tamai ko ení ko e fu'u me'a ko ení 'e hoko he Sāpate Tamai, ko e ongo taha ki he talavou' 'a e mole 'a 'ene tangata'eikí na'e totonu ke a'u ki ai. Kae kehe ko u 'oatu pē au 'a e fakakaukaú ki he Feitu'u na, ki'i fakakaukau lelei pe ko e ki'i fo'i lea 'e fiha, fakamālō'ia, fakafongā'i atu 'a e Fale ni kotoa mei he 'Eiki Palēmiá mo kitautolu kotoa 'Eiki Sea.

Ko e Sāpate Tamai eni 'e hoko e me'a ko ení ai ka na'e, ko 'ene taumu'a ko 'ene 'uluaki lea ko ē 'i he'ene hanga ko ē 'o *present* ia kia *Lionel Richie* mo e fo'i ongo ua ko ē he, ko e fo'i hiva na'a ne kamata'aki ko e hiva faka'ofa 'aupito 'aupito ka kuo 'osi mole. Pea na'e 'ilo pē he'ene tamai 'a 'ene fehalaaki ka 'oku kau mālie 'aupito. Ka ko u kole pē au ki he Feitu'u na na'a fa'u pē he kau ngāue ke toe lelei 'o 'oatu ki he fāmili ko ení mo 'eku poupuu kakato atu 'Eiki Sea 'i he me'a ko ení 'Eiki Sea. Tau fiefia kotoa pē ai, a'u pē ki he fuka e Tonga 'oku ma'alifekina he fo'i, 'i 'Amelika he taimi ni 'i he teuteu hoko e Sāpate Tamai ko eni mo e teuteu 'a e fe'auhi ko ení 'Eiki Sea. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Kātaki 'e 'Eiki Sea, 'oatu pē ha, na'e 'ikai ke u fakamālō atu 'anenaí he lava 'eku patisetí 'a e lipootí pea ko hono 'uhinga pe ia 'oku ou fakahoha'a ai ke kātaki pē tomui 'a e fakamālō ka ko u tu'u hake pē ke fakamālō'ia atu 'a 'eku lipooti ko ē na'e 'oatu 'anenaí 'i he 'aho Tu'apulelulu pea kuo lava. Pea 'oku 'i ai 'a e fakafeta'i mo e fakamālō atu ai 'Eiki Sea ki ho Fale kae 'uma'ā e Sea Komiti Kakato.

'Eiki Sea ko e faka'osí pē fekau'aki pē mo e Tohitapú. Ko e Tohitapu ko ē 'a'akú *special* ia na'e fakamo'oni kátoa mai ai 'a e Falé pea tala'ofa mavahe mai ai 'a e Fakafongā ia 'o Tongatapu 6. Mālō 'aupito 'Eiki Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o Fale Alea: Mālō. Fakafongā Fika 8.

Ngaahi talamonū ki he ngaahi vāhenga

Vaea Taione: Mālō Sea. Tapu ki he Hou'eiki Mēmipá Sea. Ko u fakamanatu atu pē 'aneuhu na'a ku fokotu'u atu ko ē 'a e 'ū lipootí mo e ngaahi folau kapau 'e lava 'o meili mai he'ene 'osí pē, *PDF* pē tahá toe lava ia 'o liliu. Mahalo na'e mo'ungaloa pē he Sea 'aneuhu Sea. Ka ko u fakamālō lahi atu ki he ngāue lahi kuo faí. 'Oatu ai pē mo e talamonū atu ki hoku vahengá ki Tongatapu 8 pea pehē kau Fakafongá kátoa. Mālō.

Vātau Hui: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Tuku mu'a ke 'oatu ai pē ha ki'i talamonū mei he kāinga ko ē mei he Funga Vailahí kae 'uma'ā e Piu 'o Tafahí pea mo e Vai ko Niutōuá. Sea ko u tui ko homau le'ó pe ena na'e 'oatu 'aneafi 'e 'Eiki Palēmia Le'ole'o kae 'uma'ā e Hou'eiki Kapinetí. Ko 'emau kolé pe ia mo 'emau tangí pea mo'oni e ki'i hiva ko ia 'oku fa'a ongo ...

<002>

Taimi: 1930-1935

Vātau Hui: ... mei motú "'ofa he malaú si'ene kakaú, fekita he Lolo 'a Halaevalu pea mo Fangatapu." Pea fanafana mai e ki'i fo'i lea 'oku fa'a taku 'aki he hivá 'o pehē *Tin Can Mail* onгона ma'u pē. Ko ia 'oku 'oatu e talamonū heni ki he 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eiki

Kapinetí, pehē ki he 'Eiki Sea pea mo e Hou'eiki Nōpele, kau Fakafofonga e Kakaí koe'uhí ko e ngaahi fakahoko fatongia kotoa pē na'a tau ikuna 'i he 'ofa pē 'a e 'Eikí pea 'omi ai e me'a' ofa faka'ofa'ofa ko eni pea 'oku ou tui 'e hoko eni ko e tūhulu ki he fononga 'oku faí. Talamonū atu ki he teuaki 'o e Sāpate Tamaí. Mālō e ma'u faingamālie Sea.

Tevita Puloka: Tapu pē mo e Sea pehē ki he Fale Alea 'o Tonga. Ko u tu'u pē Sea kuo kouna au he kaungā Fakafofonga 'o e Kakaí ke u fai pē ha lea 'o fakamālō mo fakafeta'i koe'uhia ko e 'aho ko eni mo e ngāue kuo lavá. Pea hangē pē ko e me'a 'oku ke 'osi fakatoka mai pea 'oku tataki kitautolu ki ai, 'oku mahino ko 'etau liu mai pē 'a e 'api ni ki hono tāpuni 'o e Fale Alea pea mo e 'amanaki te tau hanga atu ki he ta'u fakapa'anga hokó.

'Oku 'oatu 'a e talamonū ki he Feitu'u na pea mo e fatongia 'oku ke fuesia kae pehē ki he Sea 'o e Komiti Kakatō pea pehē ki he Hou'eiki Nōpelé meiate kimautolu kae pehē ki he Hou'eiki Kapinetí, Tokoni Palēmia mo kimoutolu Hou'eiki Minisitā, 'a e talamonū atu pea mo e talamonū koe'uhia ko e 'amanaki ke tau hokosia atu 'a e Sāpate Tamaí. 'Oku pehē pē foki 'a 'emau ongo'i 'a kimautolu Fakafofonga 'o Tongatapu 6 'a e talamonū atu kiate koe kae pehē ki ho hoá mo e fāmílí 'i he hanganaki atu 'o e Sāpate ko eni kae 'uma'ā 'a e ki'i taimi te tau 'amanaki ke mālō ai. 'Oku 'ikai ha lea 'e mo'ua.

Tau fakafeta'i kotoa pē ki he 'Otua mo e tataki na'a ne fai pea kuo tau ikuna 'a e ngaahi ngāue kotoa ma'a hotau vāhenga kae pehē ki he kakai 'oku tau fakafofonga'i 'i he fonuá ni. Fakatauange pē ke kei nōfo'ia tautolu he 'Otua kae pehē ki he'ene kelesi kae pehē foki kae 'uma'ā 'etau si'i kau ngāue, Kalake Pule kae pehē ki he ngaahi tu'unga kaunanga mo e tu'unga mātu'a 'oku tau fengaue'aki he Fale ni 'oku mou tauhi hotau 'api ni. Fakatauange pē ke nofo'ia kitautolu 'a e kelesi mo e 'ofa 'a e 'Otuá. Tu'a 'ofa atu.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé. Fakafofonga'i atu 'a Lord Fohe kae 'uma'ā 'a Lord Vaea pea mo Lord Tu'i'āfitu mo e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā e fakamālō 'i he ngāue lahi kotoa pē kuo lava ikuna 'i he ta'u ko eni. 'Oku makatu'unga pē 'a e ikuna kuo tau faí mei he'etau fengaue'aki fakatahá pea 'oku 'oatu 'a e faka'amu mo e pou pou tau kei hokohoko atu ai pē 'etau ngāue fakatahá ki he lelei fakalukufua 'a e kakai 'o e fonua ni. Pea 'oku tau tui pē 'e tokoni'i kitautolu 'e he 'Eiki 'i he'etau ngāue 'oku fakahoko.

'Oatu 'eku fakamālō ki he Fakafofonga 'o Tongatapu 6 ko e me'a fo'ou eni ia 'i he talu 'eku, taimi na'a ku hū mai ai ki he Fale ni ko 'ene toki hoko ia ha me'a'ofa pehē. Mālō 'aupito e ma'u akonaki mau lave kotoa ai pea 'oku fakamālō atu ki ho fāmílí ki ho'o hoá mo ho'o fāmílí 'i he 'ofa lahi ko ia. 'Eiki Sea kole fakamolemole ai pē ki he Fale ni kapau na'e 'i ai ha to'o fatongia 'oku fakamātatu'a kole fakamolemole atu. Hangē ko e laú 'e anga fakatu'a pē tu'a ia. Ko ia 'a e fakamālō mālō 'aupito.

Lord Tu'ilakepa: Sea tapu pē mo e Feitu'u na kae 'uma'ā e Hou'eiki Pule'angá, Tokoni Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki komití, Hou'eiki Nōpele kae 'uma'ā e kau...

<002>

Taimi: 1935-1940

Lord Tu'ilakepa: ... Fakafofonga 'o e Kakai, ma fefanafanahi hē pea mo e Hou'eiki Nōpele, 'i he taimi lahi 'oku totonu pē ke mahu'inga'ia pea 'oku tonu pē ke u anga faka'apa'apa 'Eiki

Sea, koe'uhi he 'oku 'i ai 'a e ni'ihi 'oku ki'i matu'otu'a ange he Hou'eiki 'i he Fale ni. Pea 'oku me'a mai 'a e Hou'eiki Nōpele ke u tu'u 'o fai ha fakamālō.

Hou'eiki ko e kau 'Apositolo mahalo ko e tangata ofi taha kia Sīsū Kalaisi, ko Pita. Ko e 'ai hake pē me'a kotoa, Pita, 'ai hake pē me'a kotoa ko Pita. Na'e 'i ai 'a e fo'i me'a ia na'e Folofola ange 'e he 'Eiki kia Pita, Pita 'i ai ha me'akai ke fafanga 'a e fanga sipi, ko e fo'i taimi ia na'e faingata'a'ia ai 'a Pita.

Hou'eiki Nōpele 'oku ou faingata'a'ia he 'uhi ho'omou 'omi ke u tu'u 'o fai 'a e fakamālō ko hai au 'i he lotolotonga 'o e Hou'eiki Nōpele, ke u ngutu tamulea, kae kehe he 'ikai ke tuku 'a e vaka 'Eiki Sea kae fai ha fakamālō ki he Feitu'u na. Mālō 'a e kei lava 'a e fatongia 'o e Feitu'u na kei tu'utai ho fatongia faka-Konisitūtone mo Fakalao kuo 'oatu 'e he Fonua ni ki he Feitu'u na. Pea mo e talamonū atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea 'i he ngafa fatongia 'o e Feitu'u na tu'uholoaki mai mei 'aneafi 'o a'u mai ki he, efiāfi fakakoloa ko eni. Pea ko 'etau tutuku eni 'Eiki Sea. 'Eiki Sea 'oku ou fakamālō atu, faka'amu pē 'Eiki Sea ke 'i ai pē ha taimi ke fai atu pē 'etau ngāue, pea 'oku ou faka'amu pē ke 'i ai pē ha taimi ke u, ke tapuni vave ai 'a e Fale. 'I ai pē ngaahi fatongia ki homau ngaahi fāmili, ki tu'amama'o atu ka he 'ikai ke lava ia he 'oku 'i ai 'a e tu'utu'uni 'a e Fale ni. Ka 'i he efiāfi ni, fakamālō lahi atu ki he Feitu'u na, pea ko 'etau lea pē ia.

'I he ta'au 'o e faingata'a 'o e fononga'anga 'o e vaha'a ta'u ko eni, pea 'oku fakapulupulu 'e he 'Eiki 'a e 'Afio na, 'a e Feitu'u na 'i he ivi mālohi ki hono tataki hotau fonua ni. 'Oku ou 'ofa atu 'e Palēmia Le'ole'o fakafongia'i atu 'a e Hou'eiki Nōpele mo moutolu Kapineti, ke mou ma'u ivi koe'uhi ko e teuteu e foki mai mahalo na'a uike 'e 2 mei heni, kuo tau toe foki mai pē 'a e Fale ni. Talamonū atu kiate kimoutolu kau Fakafongia 'o e Kakai, ko e ngaahi fofongia'i tamai pea mo e, kae 'uma'a 'a e fa'ē 'oku hulumaki hotau lotolotonga, 'i he teuteu ke tau mātuku atu pea 'oku hanga mai 'a e 'aho mahu'inga 'o e ngaahi tamai 'i he Sapate ko eni, pea ko e fakakoloa ia kiate kitautolu hono kotoa.

Tauange pē ke tau tutuku pea tau tutuku fakataha pea mo e 'Eiki, ko e ki'i lea pē ia 'oku fai, leveleva 'a e malanga ka u tatau atu 'Eiki Sea.

Me'a fakamālō Sea Le'ole'o

'Eiki Sea Le'ole'o Fale Alea: Fakamālō atu Hou'eiki pea kimu'a pē ke u fai atu ha ki'i fakamālō, 'uluaki pē, 'oku ou kau fakataha pē mo e fakamālō'ia pē 'e he 'Eiki Sea, kae 'uma'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, pea mo e Hou'eiki Mēmipa ko eni kuo mou fakamālō'ia 'a e Fakafongia 'o Tongatapu 6 'i he me'a'ofa fungani ko ia ki he teuteu 'o e Sāpate Tamai ki he Sapate ko eni 'oku hanga mai.

Ka 'oku ou fakamanatu atu pē Hou'eiki 'oku ou tui ko e kongā lahi 'o e Hou'eiki ko eni 'oku mou mea'i pē. Hili 'a e fili lahi ko ē he 21, pea tau 'uluaki hū mai ko ē 'i Sanuali ko ē ke fakafuakava 'a e Hou'eiki Mēmipa, na'e kei 'i Nu'usila 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, ko e motu'a ni na'a ku fakafuakava'i kau Mēmipa fo'ou. Pea na'a ku tu'utu'uni ki he Kalake ke tufa 'a e Tohitapu ke taki taha 'a e Mēmipa kotoa pē 'o fai 'aki 'ene fuakava pea tohi ai ho hingoa, pea ta mo e sitapa 'a e Fale Alea, pea 'oatu.

Ka 'oku hangē kiate au Hou'eiki na'a mou me'a moutolu ia 'o tuku puha sio'ata 'a e me'a ko ia 'o suvenia, ka 'oku ou fiefia 'i Tongatapu 6 ho'o 'omai, mou me'a a 'o lau 'a e Tohitapu ko eni 'oku 'oatu, tukukehe pē 'a Tongatapu 4, Tongatapu 6 mo Tongatapu 7 na'e 'ikai ke nau kau foki he na'a nau toki hū mai nautolu.

Ko ia ‘e tau fiefia fakataha pē Tongatapu 6 ko eni mahalo na’e tuku puha sio’ata ē, ka ko eni ‘e lau ‘e he Hou’eiki ‘a e ...

<005>

Taimi: 1940-1945

‘Eiki Sea Le’ole’o: ... ‘a e Tohitapu ko eni kuo me’a’ofa mai’aki, ka u fakafofonga’i atu mu’a e fakamālō mei he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, motu’a ni kae ‘uma’ā ‘a e Kalake mo e kau ngāue ki he ‘Eiki Palēmia Le’ole’o kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā, Fakafofonga Nōpele pehē ki he Fakafofonga e Kakai ‘i he ngaahi fengāue’aki kotoa pē mo e ngāue lahi tau fakahoko ‘i he ta’u Fale Alea ko eni 2022. Pea ‘oku ‘oatu ‘a e kole fakamolemole kapau na’e ‘i ai ha tōnounou mou mea’i pē tau kei tangata pē, tau kei tangata pē pea ‘oku kei mālohi ange pē hotau kei anga fakatangata, ka ‘oku fai pē tukuingata mo e tautapa ki he tokotaha Ta’ehā mai ke ne tokonia ‘a e fakahoko fatongia. Pea ko ia e fakamālō lahi atu ‘i he ngāue kuo lava pea hangē pē ko e me’a na’e fai atu ‘a e lave ki ai tau hanganaki atu ki he tāpuni e ta’u Fale Alea ko eni ka tau hanganaki ki he’etau Fale Alea fo’ou mo hono ngaahi ngāue.

Ko ia e fakamālō atu mo e talamonū ki he ‘amanaki teuaki e Sāpate e ngaahi tamai he Sāpate ko eni kae ‘uma’ā e ngaahi me’a ko eni ‘oku ‘ohake ki he fonua ke tau lotua hangē ko eni ko hotau ki’i tokotaha ko eni ‘oku ne ‘ave ai pē e fonua ke kau ia he’etau lotu mo e teuteu atu ko eni ki he ngaahi ma’unga kelesi ‘o e Sāpate Tamai.

‘E toloi e Fale Alea ki he ‘aho Tu’apulelulu, ‘aho 25 uike kaha’u pea toki tufa atu ‘e he Kalake ‘a e polokalama mo e taimi ‘e ‘oatu kātoa ia kiate kimoutolu kimu’a ‘a e ngaahi me’a ko ia ke maau mo mā’opo’opo ia ki he ‘amanaki tāpuni ‘a e Fale Alea 2022 ka tau toki teuaki atu ki he kamata ‘a e to’u Fale Alea 2023 ko ia e fakamālō mo e ‘ofa lahi atu kiate kimoutolu Hou’eiki Mēmipa Fale Alea ‘o Tong. Ke mou me’a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Fakahoko ai pē he ‘Eiki Sea ha kelesi ko e lava ia ‘o e feme’a’aki ‘o e to’u Fale Alea 2022)

<007>